

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DİASPORA: KAVRAMSAL VE TARİHSEL BİR
ÇÖZÜMLEME (ERMENİ ÖRNEĞİ)**

**Hazırlayan
Özer ÖZOCAK**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ**

**Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**Haziran-2012
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
(Yüksek Lisans Tezi)**

**DİASPORA: KAVRAMSAL VE TARİHSEL BİR
ÇÖZÜMLEME (ERMENİ ÖRNEĞİ)**

**Hazırlayan
Özer ÖZOCAK**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ**

**Haziran-2012
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Özer ÖZOCAK

A handwritten signature in blue ink, consisting of a stylized 'O' followed by 'ZOCAK'.

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

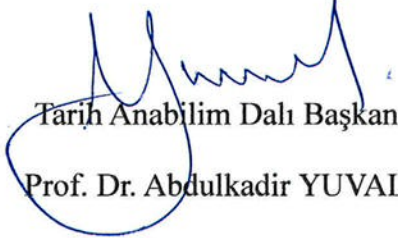
Diaspora: Kavramsal ve Tarihsel Bir Çözümleme (Ermeni Örneği) adlı yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Özer ÖZOCAK

Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI

Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ danışmanlığında Özer ÖZOCAK tarafından hazırlanan “Diaspora: Kavramsal ve Tarihsel Bir Çözümleme (Ermeni Örneği)” Adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında **yüksek lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

12.10.6.2012

(Tez sınav savunma tarihi yazılacaktır)

Jüri:

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ.....

Üye: Doç. Dr. Şakir BATMAZ.....

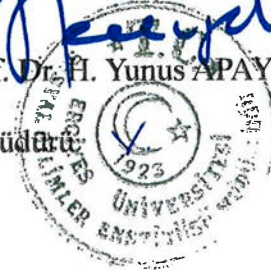
Üye : Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim kurulunun 18.6.2012 tarih ve.....12.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

18.6.2012

Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Ermeni Meselesi ya da bazen de Ermeni Sorunu olarak adlandırılan, Osmanlı Devleti'nden varisi olan, Türkiye Cumhuriyeti'ne kalmış ve Türkiye'nin uğraşmak zorunda kaldığı problemin tek taraflı ya da tek boyutlu ele alınmasında ziyade konu ile ilgili yapılacak araştırmalar ve meselenin aydınlığa kavuşturulabilmesi için ortaya konulacak eserler hem Türkiye'nin bu sorun ya da benzeri muhtemel bir sorunla karşılaştığında nasıl bir tavır takıp, nasıl bir yol izlemesi gerektiği noktasında Türkiye'ye yardımcı olacaktır.

Erciyes Üniversitesi Rektör Yardımcısı sayın Prof. Dr. M. Metin Hülagü'ye ve danışmanım sayın Yrd. Doç. Dr. Yahya Bağçeci'ye ve ayrıca bana ilk tanıştığımız günden itibaren her zaman destek veren ve beni hep olumlu yönde teşvik eden eşime çok teşekkür ederim.

ÖZET

XI. yüzyılda başlayan Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler yaklaşık bin yıl sürmüştür. Osmanlı topraklarını paylaşma arzusu taşıyan Batılı devletlerin, Osmanlı vatandaşı Ermenileri kışkırtmaya ve Ermenilere "bağımsız" Ermenistan vaat etmeye başlamalarıyla birlikte iki taraf arasındaki iyi ilişkiler yıpranmaya başlamıştır. Batılı devletlerin politikalarının ve çok uluslu devletlerin bünyesinde yaşayan azınlıkların isyanlarının bir sonucu olarak Ermeniler kendi devletlerini kurmak için harekete geçmişlerdir. Bu tarihten itibaren iki taraf arasındaki birlikte yaşama kültürü de ortadan kalkmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerinin kışkırtmaları ve Ermenilerin isyanları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde Ermeni Sorunu'yla ciddi anlamda meşgul olmasına neden olmuştur. Özellikle de I. Dünya Savaşı ve sonrasında Anadolu topraklarından yapılan göçlerle Ermeni Diasporası'nın temelleri atılmıştır. Ermeni Diasporası, temellerinin atıldığı ilk günden itibaren önce Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslararası arenada yalnızlaştırmak için girişimlerini sürdürmüş ve sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Ermeniler, Ermeni Diasporası, Osmanlı Devleti, Avrupalı Devletler, Ermeni Meselesi.

ABSTRACT

Flourished in eleventh century, Turkish and Armenian relations has lasted about a thousand years. Good relations has started to suffer along with European Countries that aim to share Ottoman land, starting to provoke Ottoman Armenians and promising "Independant Armenia " to Armenian people. The Armenian took action in order to build their own state as a result of European State policy and minority uprising that survive under the multinational state's auspices. As from the date, living together has evaporated in the same culture. Lately, European state's provoking and Armenian's revolt has caused Ottoman Empire's concerned with "Armenian Issue" seriously. The Migration from Anatolian land has been main base of The Armenian Diaspora especially in the first war and after the war. The Diaspora has been in attempt for isolating not only Ottoman Empire but Turkish Rebuplic, after Ottaman Empire's falli from international arena up to now.

Key Words: Turkish, Armenian, Armenian Diaspora, Ottoman Empire, European State, Armenian Issue.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	I
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	II
ONAY.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

DİASPORANIN TANIMLAMASI VE TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE DİASPORA	
1.1 DİASPORANIN TANIMI.....	4
1.2 DİASPORANIN İLK KULLANIMLARI.....	5
1.3 DİASPORANIN YAYGINLAŞMASI	6
1.4 DİASPORADA KAVRAMI ÜZERİNE YAKLAŞIMLAR	9
1.4.1 Geleneksel Diaspora Yaklaşımı	9
1.4.2 Modern Diaspora Yaklaşımı	12
1.5 DİASPORAYA YOL AÇAN EN ÖNEMLİ FAKTÖR: GÖÇLER	15
1.6 DİASPORADA ANAVATAN ALGISI VE ANAVATANIN DİASPORALAR İÇİN ÖNEMİ.....	16
1.7 DİASPORADA KİMLİĞİN GÖRÜNÜMÜ	19

II. BÖLÜM

ERMENİ DİASPORASI'NA GİDEN SÜREÇ: ERMENİ MESELESİ'Nİ ORTAYA ÇIKARAN FAKTÖRLER VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDEN LOZAN'A ERMENİ SORUNU

2.1 ERMENİ SORUNU'NU ORTAYA ÇIKARAN BAZI FAKTÖRLER	22
2.1.1 Doğu Sorunu	22
2.1.2 Misyonerlik Faaliyetleri	24
2.1.3 Fransız İhtilâli ve Ermeni Sorunu'na Etkileri	28
2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI	29
2.2.1 İngiltere.....	29
2.2.2 Fransa	32
2.2.3 Rusya.....	35
2.2.4 Almanya	38
2.3 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİ VE BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI.....	39
2.3.1 Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Ermenilerin Genel Durumları ..	39
2.3.2 Ermeni Tehciri Kararının Alınmasının Nedenleri ve Kararın Alınması..	43
2.3.3 Tehcir Kanunu ve Kanunun Uygulanması	46
2.3.4 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Batılı Devletlerin Ermeni Politikaları... 50	
2.3.4.1 İngiltere	50
2.3.4.2 Rusya	52
2.3.4.3 Fransa	55
2.3.4.4 Almanya.....	57
2.4 KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN LOZAN'A ERMENİ MESELESİ VE BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI.....	58
2.4.1 Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ermenilerin Genel Durumu.....	58

2.4.2 Batılı Devletlerin Ermeni Politikaları.....	60
2.4.2.1 Fransa.....	61
2.4.2.1 İngiltere	65
2.4.3 Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları.....	66
2.4.4 Lozan Antlaşması	68

III. BÖLÜM

ERMENİ DİASPORASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ, DİASPORA'DAKİ ERMENİLERİN YAŞADIKLARI ÜLKELER VE FAALİYETLERİ

3.1 ERMENİ DİASPORASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	74
3.2 Ermeni Diaspora'sının Yaşadığı Ülkeler ve Faaliyetleri	76
3.2.1 Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Diasporası.....	76
3.2.1.1 Ermeni Nüfusun ABD'ye Göçü	76
3.2.1.2 Ermenilerin Ülkeye Yerleşimleri, Yaşamsal ve Kültürel Faaliyetleri	79
3.2.1.3 ABD'de Ermeni Diasporası'nın Siyasi Faaliyetleri	81
3.2.2 Fransa'da Ermeni Diasporası.....	86
3.2.2.1 Fransa'ya Ermeni Göçleri ve Ermeni Diasporası'nın Propaganda Faaliyetlerine Başlaması	87
3.2.2.2 Fransa'da Ermeni Diasporası ve Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne Etkileri (1909-1914).....	91
3.2.2.3 Fransa'da Ermeni Diasporası ve Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne Etkileri (1914-2012).....	92
3.2.3 Lübnan'da Ermeni Diasporası	95
3.2.3.1 Lübnan'a Ermeni Göçleri ve Ülkedeki Ermeni Diasporası'nın Nüfusu.....	95

3.2.3.2 Lübnan'daki Ermeni Diasporası'nın Siyasi, Sosyal ve Dini Hayatı	97
3.2.4 Rusya'da Ermeni Diasporası	99
3.2.4.1 Ermenilerin Rusya'ya Yerleşimlerinde Rusya'nın İzlediği Politikaların Etkisi	99
3.2.4.2 Rusya'da Ermeni Yerleşimleri ve Ermeni Diaspora'sının Lobi Faaliyetleri	101
3.2.5 Suriye'de Ermeni Diasporası	105
3.2.6 İran'da Ermeni Diasporası	108
3.2.7 Kanada'da Ermeni Diasporası	111
3.2.7.1 Kanada'da Ermeni Diasporası ve Ermeni Diasporası'nın Kanada'daki Yerleşimleri	111
3.2.7.2 Kanada'da Ermeni Diasporası'nın Siyasi, Sosyal ve Dini Hayatı	115
3.2.8 Arjantin'de Ermeni Diasporası	117
3.2.9 İngiltere'de Ermeni Diasporası	120
3.2.9.1 Başlangıçtan 1914'e İngiltere'de Ermeni Diasporası'nın Oluşumu ve Faaliyetleri	120
3.2.9.2 İngiltere'de Ermeni Diasporası'nın Faaliyetleri (1914-2012)	123
3.2.10 Almanya'da Ermeni Diasporası	125
3.2.11 Ermeni Diasporası'nın Diğer Ülkelerdeki Durumu	129
SONUÇ	130
KAYNAKÇA	135
İNDEKS	144
ÖZ GEÇMİŞ	147

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Tablo 1.1 1893, 1905 ve 1915 Yıllarında Osmanlı Nüfusu	27
Tablo 1.2 Osmanlı'da Ermeni Yerleşimlerine İlişkin Yabancı Kaynaklardan Bir Harita	41
Tablo 1.3 Osmanlı'da Ermenilerin Yoğunlukta Oldukları Yerlere İlişkin Yabancı Kaynaklardan Bir Harita.....	41
Tablo 1.4 Osmanlı Resmi Nüfus Verileri.....	42
Tablo 1.5 Sovyet Ermenistan'ından ABD'ye Ermeni Göçünün Yıllara Göre Seyri.....	78
Tablo 1.6 ABD'ye Ermeni Göçünün Yıllara Göre Seyri.....	79
Tablo 1.7 Fransa'daki Ermeni Diasporası'nın İlk Örnekleri	88
Tablo 1.8 Kasım 1921'den Ocak 1922'ye Ermeni Göçlerine İlişkin Bir Yabancı Kaynağın Verisi	96
Şekil 1.1 Bir Yabancı Kaynağa Göre Yıllar Bazında Kanada'ya Ermeni Göçü	113
Tablo 1.9 Bir Yabancı Kaynağa Göre Yıllar Bazında Kanada'ya Ermeni Göçü.....	115

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
A. MKT. MHM.:	Mektubi Mühimme Kalemi
Bkz. :	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. :	Cilt
Md. :	Madde
HR. SYS. :	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
No.:	Number (Numara)
S. :	Sayı
s. :	Sayfa
St:	Saint
T.B.M.M:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.D.K:	Türk Dil Kurumu
T.T.K:	Türk Tarih Kurumu
Vol.:	Volume (Cilt)
yay. :	Yayınevi
Y.EE. :	Yıldız Esas Evrakı
YKY:	Yapı Kredi Yayınları
Y. PRK. EŞA :	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

GİRİŞ

İnsanların yeryüzünde var oluşlarının ilk gününden itibaren yaşadıkları önemli olaylar, o dönemlerde ya da kendilerinden sonra yaşayan insanlara tecrübe olarak yansıtılmıştır. Bu tecrübelerin yakın akrabalar, diğer kavimler ya da kendilerinden sonraki tarihlerde dünyaya gelecek insanlarla paylaşılması ya da paylaşılma isteğiyle tarihi bilginin temelini oluşturmuştur. Tarihi bilgi zaman içinde toplumlarda bir hafıza inşa etmiştir. Bu süreçte geçmişi bilmenin kazandırdığı güce verilen önemle, geçmişteki olaylar ilgili daha yoğun araştırma ve soruşturma süreçleri başlamıştır. Bu yönelim beraberinde zamanla bilimsel duyarlılığa ve tarih sevgisine dönüşmüştür. Yeni bir olgu olarak ortaya çıkan bilimsel duyarlılıklaysa, konunun uzmanları incelemelerini çok boyutlu ele almaya, saptamalarını da bu yaklaşımla çok boyutluluk hareket noktasına uygun olarak yapmaya başlamışlardır. Bu süreçte tarihte daha da metodolojik bir tutum ve yaklaşım sergilenmesini sağlamıştır.

Toplumların geçmişin bilgi ve erdem birikiminden faydalanma süreçleri olarak çerçevesini çizebileceğimiz, yüzyıllardır yaşanan acıların, mutlulukların, sevginin bir arada yoğrulduğu bu süreç insanlık oğlunun hafızasına çeşitli yollarla kazanmıştır. Artık insanoğlu bazen atalarının yaşadığı acılarla kederlenir, sevinçlerleyse neşelenir olmuştur. Bu süreç insanoğlunun düşünce dünyasında bazen keskin nefretleri, bazense derin bağları tesis etmiştir. Aynı zamanda bazı toplumların, bazı toplumlara düşmanca bakmalarına neden olmuştur. Bu toplumlardan biri de Ermenilerdir.

Ermenilerle Türkler arasındaki ilişki, Türklerin Anadolu'ya XI. yüzyılda girmeleriyle başlamıştır. 1789 Fransız İhtilâli sonrası süreçte, iki taraf arasındaki dostane ilişki her geçen gün aldığı darbelerle yıpranmıştır. İki taraf arasındaki ilişkilere sekte vurulmasının altında sadece Ermenilerin kendi devletlerini kurma isteğinin olduğunu söylemek tarihi bilgiler-belgeler ışında ve konunun üzerinde çalışmalarını yürütenlerce

kabul edilemeyecek birer gerçekliktir. Bu çalışmanın yapılmasının temel amacı da gerekli kaynaklar temin edilerek, tarihi süreç içinde Ermeni Meselesi'ni tartışmaktır.

Bu çalışmada üzerinde durulan noktalardan biri özellikle Batı Dünyası'nda çokça incelenmiş ve üzerine ciddi eserler bırakmış olan diasporadır. Türkiye'de diaspora kavramının üzerinde son zamanlarda durulmaya başlanmış, bunun doğal bir sonucu olarak yeni yeni eserler verilmeye başlanmıştır. Bu nedenle eserde Türkiye'deki kaynak eksikliğinden dolayı konuyla ilgili çalışmalar yapmış olan yabancı kaynaklardan yararlanılarak diaspora tanımlanmaya çalışılmıştır. Belirtmekte gerekir ki, her şeyden önce bazı kelimeleri isteyerek ya da istemeyerek çokça kullanmamıza ya da en azından çeşitli yollarla bazı kelimelerle muhatap olmamıza rağmen ne anlama geldiğini tam da bilmiyoruz. Bu ise bizleri beraberinde bazı teknik hatalara sürüklemektedir. Bu gerçeği bir kenara koysak bile en azında Ermeni Diasporası dediğimiz konuyu tartışmadan önce yaşadıkları bölgelerden çeşitli sebeplerle ayrılmış olan insan gruplarını tarif etmek için kullandığımız kavramı incelemenin bilimsel açıdan daha doğru olacağı kanaatiyle diasporayı ve kavramının evrenini ilk bölümde ele almış bulunmaktayız.

Eserin hazırlanması sürecinde çizilen yol haritası da diasporanın tanımlanması ve daha sonra Ermeni Meselesi'ne girilmesine yöneliktir. Eserin hazırlanması sürecinde akılda tuttuğumuz temel soruysa, Türkiye'yi bugün uluslararası arenada yalnızlaştırabilme ve olabildiğince Türkiye zarar verme niyeti taşıyan pek çok Diaspora Ermenisi'nin Türkiye'ye karşı takındıkları olumsuz tavrın ve bu tavrın altında yatan psikolojinin de sorgulanması gerektiğidir. Bize göre, Ermeni Diasporası'na giden sürecin bu açıdan safha safha incelenmesi ayrı bir zorunluluk olmuş, eser bu zorunluluk dairesinde şekillendirilmiştir. Bu nedenle ikinci bölümde Ermeni Meselesi'ne başlarken, Ermeni Meselesi'ni Osmanlı Devleti ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti için bir sorun haline dönüştüren etmenler sıralanmıştır. Doğu Sorunu, Batılı Devletlerin destek ve himayesinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri, Fransız İhtilâli ve sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik gibi akımlar bu etmenlerin arasındayken, belki de üzerinde durulması gereken en önemli etken batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki plan ve projeleridir. Bu bölüm içinde batılı devletlerin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında ayrıca Kurtuluş Savaşı yılları sürecinden Lozan Antlaşması'na kadar ki süreçte Ermeni politikalarının ne olduğunun, Ermenilere bir Ermeni yurdu inşası için destek verip vermediklerinin, Ermeni isyanlarının ortaya çıkma-ilerleme sürecinde batılı

devletlerin politikalarının herhangi bir etkisinin olup olmadığının ve batılı devletlerin temel gayelerinin ne olduğunun üzerinde durulmuştur.

Eserin diğer bölümünde ise farklı ülkelerde yaşayan diaspora mensubu Ermenilerin üzerinde durulmuştur. Bu kısımda Ermeniler hangi ülke diasporası olarak verilmişse, o ülkeye ilk yerleşimlerinden günümüze yaşamlarını incelenmeye çalışılmıştır. Ermenilerin yaşamları diyerek kastettiğimizse neden-niçin-ne şekilde göç ettiklerinden, varlıklarını sürdürmeye başladıkları yeni yaşam sahasında başlıca geçim vasıtalarının ne olduğuna, kimliklerini kaybetmemek için herhangi bir mücadele vermişler mi ya da veriyorlarsa bu mücadeleyi yürütme tarzlarına, "soykırım" tezlerini ileri sürerek hangi amaçlara ulaşmak istediklerine, kendi aralarında herhangi bir yapılanmaya gidip gitmediklerine kadar geniş bir yelpazedeki sorulardır. Bu kısımda üzerinde durulmaya çalışılan bir noktada şüphesiz ki farklı coğrafyalara ve farklı ülkelere dağılmış olan Ermenilerin Türkiye'ye karşı tutumlarının ne olduğu ve uluslararası arenada Türkiye'yi itibarsızlaştırma gibi bir amaç taşıyıp taşımadıkları, eğer bu yönde bir niyetleri varsa bu niyeti gerçekleştirmek için neler yaptıklarının da üzerinde durulmuştur.

Ermeni Meselesi'nin anlaşılabilmesi ve eserin tamamlanabilmesi için, yukarıda da değinildiği gibi, diasporanın ne olduğu, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışında Lozan Antlaşması'na kadar geçen sürede nelerin yaşandığı ve son olarak da farklı ülkelerde yaşayan Ermenilerin olabildiğince bütün yönleriyle incelenmeye çalışıldığı eserde neden bu şekilde bir tasnife gidildiği sorusuna gelindiğindeyse, temel gayenin ancak meselesinin daha iyi anlaşılmasının hedeflenmesiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada Lozan Antlaşması'na kadar ki sürecin Ermeni Meselesi'nin bir boyutu olarak incelenmesinin altındaysa, özellikle tehcir hadisesi ve Lozan Antlaşması'yla birlikte yapılan göçlerle Ermenilerin bir diaspora milleti olma sürecinin hemen hemen tamamlanmasıyla ilgilidir. Bu nedenlerden ötürü eser bu sıralama çerçevesinde ilerleyecektir. Ayrıca ülkeler bazında Ermeni Diasporası ele alınırken bazen nüfusları ve nüfuzları, bazense sadece nüfuzları göz önüne alınarak sıralama yapılmıştır.

I.BÖLÜM

DİASPORANIN TANIMLAMASI VE TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE DİASPORA

1.1 DİASPORANIN TANIMI

Diaspora, Türkçede kopuntu kelimesiyle karşılanmıştır.¹ Etimolojik açıdan incelendiği zaman “dia” (saçılmak) ve “spora” (tohumlar) sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Dia ve spora kelimelerinin birleşiminden oluşan diasporanın dağılmak, saçılmak, tohumun saçılması anlamlarına gelen bir kavram olmasından da anlaşılacağı üzere kavram esas itibariyle botanik bilimiyle ilgilidir. Diaspora her ne kadar botanikle ilgili olsa da zaman içinde gerçek anlamından uzaklaşmıştır. Tarihi süreç içerisinde çeşitli sebeplerle ve çeşitli yollarla yaşadıkları topraklardan uzaklaşan, başka bölgelere, coğrafyalara yerleşen insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

Diasporanın bugünkü kullanımını toprağa atılan bir tohumun, toprak üzerinde farklı noktalara saçılıp, yeşererek kendi kimliğiyle ürün vermesine benzemektedir. Toprağa atılan tohumun bir kısmı nasıl herhangi bir ürüne dönüşmeden yok olursa, diasporalarda dağıldıkları topraklarda kimliklerini kaybederek asimile olabilirler. Ancak belirtmemiz gerekir ki genellikle diasporalar yeni yaşamaya başladıkları ülkelerde kimliklerini kaybedip asimile olmazlar. Aksine yaşamaya başladıkları yeni kültür havzalarında varlıklarını kültürleriyle, kimlikleriyle ve anavatanlarıyla aralarındaki münasebetlerle sürdürebilirler.

Diasporanın kullanımı yakın dönemlerde oldukça yaygınlaşmıştır. Kavrama kullanılmaya başlandığı ilk zamanlarda salt dağılma ve sürgün edilme anlamları yüklenirken, bu dar çerçeve zaman içinde kırılarak kavram sadece zoraki yapılan göçleri tasvir etmek için kullanılmaktan sıyrılmaya başlamıştır. Artık bazen etnik grupları, politikacıları, mültecileri ve göçmenleri ifade etmek için kullanılır hale gelmiştir.

¹ TDK sözlüğü, TDK yay., Ankara 2002, s.22.

Diasporanın kullanım alanının genişlemesi, diaspora üzerine çalışanlara göre kavramın etki ve gücünü artırmış yanı sıra kavram kargaşasına da sebep olmuştur.²

Diaspora bir zamanlar Yahudileri³, Grekleri ve Ermenileri tanımlarken yakın dönemlerde çok geniş bir semantik anlamı içererek bir göçmeni, gurbetçiyi, sığınmacıyı, misafir işçiyi ve sürgün edilen toplumlari, deniz aşırı toplumlari ve etnik topluluklari ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.⁴

1.2 DİASPORANIN İLK KULLANIMLARI

Diaspora kökeni itibariyle Yunancadır. Diasperio filinden türetilmiş olup M.Ö 5.yüzyılın başlarında Sophocles, Heredotos, Thucydides tarafından kullanılmıştır. Günümüzdeki anlamıyla kullanımının kaynağını M.Ö 3.yüzyılda İskenderiye'de yetmiş Yahudi âliminin Tevrat'ın Grek diline tercümesinden almıştır. Bu Septuagint adlı bu Tevrat'a (Yetmişler) adı da verilmiştir. Diasporanın bu Tevrat'taki anlamı "*genişçe yayılmak*" (*to sow widely*)'tır.⁵

Grekler, bu ifadeyi Arkaik dönemde (M.Ö 800-600) Küçük Asya ve Akdeniz'deki Grek kolonizasyonu tanımlamak için kullanmışlardır. Bu tarihlerde Grekler yoksulluk, aşırı nüfus ve site devletleri arasında meydana gelen savaşlardan dolayı buldukları yerlerden göç etmiş, yaşadıkları yerlerden başka sahalarda yerleşmiş, koloniler kurmuş olsalar da diaspora esas itibariyle olumlu bir anlam taşımaktaydı. Grekler için diaspora yağma hareketleri ve savaşlarla genişlemelerini sürdürmektir. Ayrıca bu dönemde

² Waltraud Kokot, Khachig Tölölyan, Carolin Alfonso, *Diaspora, Identity and Religion*, Routledge, New York 2003, s.2.

³ Diaspora kavramı üzerinde çalışmalarını yürüten araştırmacıların önemli bir kısmının Yahudi kökenli olması kavramın tanımında da kendisini göstermiştir. Bu Yahudi araştırmacılar, diasporaya giden yolun ancak sürgün ve acı ile olabileceğini bu nedenle de diaspora kavramının çerçevesini Yahudi diasporasıyla bulduğunu ileri sürmektedirler. Bu tez aynı zamanda Yahudilerin soykırım tabirinin sadece Yahudiler için kullanılabileceği savını ileri sürmelerine benzemektedir. Yahudi soykırımını dünya tarihi boyunca yaşanmış tek soykırım olarak adlandırarak, Yahudilerin ulaşmak istedikleri amaç ise soykırım tabirini kendi bünyelerinde tekelleştirmektedir. Ermeni savlarına Yahudilerin gerçek anlamda destek vermemelerinin altında da bu düşünce yatmaktadır.

⁴ James Clifford, "Diasporas", *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, 1994, s.303.

⁵ Stephane Dufoix, *Diasporas*, University Of California Press, England 2008, s. 4.

yağma hareketleri ve savaşlarla genişlemeler Grek diasporasının baskın niteliğini de oluşturmuştur.⁶

Septuagint İncili olarak adlandırılan Tevrat'ın Grekçe tercümesinde diaspora yirmi farklı yerde kullanılmıştır. Bu tercümede diasporanın kullanımının, Babillilerin M.Ö 586'da Kudüs'ü ele geçirmelerinden sonra başlayan Yahudi sürgünüyle ilgili olmadığı da görülmektedir. Ayrıca diasporanın insanlar eliyle gerçekleşen olaylardan da kaynaklanmadığı da görülmektedir.⁷

Septuagint'te genellikle iddia edildiğinin tersine İbranice galut, galah ya da golah (gola) kelimeleri Grekçe'ye çevrilirken diaspora kullanılmıştır. Diaspora kavramı galut, galah ya da golah Grekçeye çevirisi sırasında İncilde bazı grekçe kelimelerin içine serpiştirilmiştir. Bu Grekçe kavramlar apoikia (göç, emigration), paroikia (yurt dışına yerleşim, settlement abroad), metoikia (göç etme, emigration), metoikesia (taşınma, transportation), aikhmalosia (savaş esirliği, wartime captivity) ve apokalupsis (revelation)'dir.⁸

Bu İncil'de diasporaya yüklenen anlamında farklı olduğu anlaşılmıştır. Klasik anlamda diaspora kavramından Yahudilerin Tanrıya itaatsizliklerinden dolayı Tanrının Yahudi toplumunu parçalaması, farklı yerlere dağıtması anlaşılırken diasporanın bu Tevrat'taki kullanımının Tanrı'nın bir olduğu, kendisine inanları farklı yerlere dağıttığı ve bir gün toplayacağı şeklindedir. Dinler tarihçilerinden Willem Cornelius van Unnik, Johannes Tromp, Martin Baumann'ın yaptığı çalışmalarla diasporada Yahudi geleneği içinde meydana gelen değişiklikleri hem farklı yerlere dağılan insanlar hem de yerleştikleri yerler boyutuyla ortaya koymuşlardır.⁹ Diğer taraftan Baumann'a göre sürgün, cezalandırma ya da sınır dışı etme anlamlarına gelen golah (*gôla*) ya da *galût* kelimeleri Yahudilerin Babil sürgünüyle ilgilidir ve bu sürgünle özleşmiştir. Bundan dolayı bu kelime Grekçe tercümenin içinde yer almamıştır.¹⁰

⁶ Robin Cohen, "Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol. 72, No. 3, England 1996, s.507-508.

⁷ Dufoix, s.4.

⁸ Dufoix, s.4.

⁹ Dufoix, s. 4.

¹⁰ Martin Baumann, "Diaspora: Genealogis Of Semantics And Transcultural Comparison", *Numen*, S.47, Koninklijke Brill NV, Leiden 2000, s. 316.

Hıristiyan Gelenekleri içerisinde diaspora İncil’de üç kere kullanılmıştır. Hıristiyanlıkta, İslamiyet’te ve diğer bazı dinlerde inanan kimseler hacı olabilmek için zaman zaman dinlerince kutsal olarak kabul edilen mekânlara gitmektedirler. Bunlardan Hıristiyan hacılar doğdukları, büyüdükleri yerlerden dini bir vazifeyi yerine getirmek için farklı coğrafyalara gidip yerleşmişler tam da diasporanın tanımına göre farklı yerlere dağılıp saçılmışlardır. Bu Hıristiyan hacılar diasporanın tanımına uygun olarak yerleştikleri yerlerde doğal olarak bir insan grubu da oluşturuyorlardı. Dağılmış Hıristiyan hacıların oluşturduğu kilisenin, burada yaşayanların inançlarına göre kurtarıcı kabul ettikleri şehir Tanrısının dönüşünü bekleme süreci de diasporayla ilgilidir. Diasporayla bağlantılı olan bu bekleyiş süreci 4.yüzyılda yok olma eğilim göstermiştir. Reformlar ve karşı reformlar döneminde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Katolik ülkelerdeki Protestan azınlıkları ya da tam tersi Protestan ülkelerdeki Katolik azınlıkları tanımlamak için kullanılmıştır.¹¹

Diaspora kavramının 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanımın yaygınlaşmasında ve popüleritesinin artmasında Stephane Dufoix’e göre iki diaspora önemlidir. Bunlardan biri Yahudi Diasporası diğeri ise Siyah Diaspora (Black Diaspora) olarak adlandırılan kara kıta Afrika'nın diasporasıdır.¹²

1.3 DİASPORANIN YAYGINLAŞMASI

Grek kökenli eski bir kavram olan diaspora 19.yüzyıl öncesinde diğer dillerde nadiren kullanılmıştır. Diasporanın nadiren geçtiği yerlerden biri 1659 tarihli ilk modern Grek sözlüğüdür. Bu sözlükteki kullanımıyla hem diasporanın genişleyen anlamını hem de Grek’lerin dünya genelindeki varlıkları ortaya konulmuştur. 1761 yılında İosipos Moisioudax, Ahlak Piskolojisi (Moral Philosophy) adlı eserinde “*bütün Grek diasporalar*” diyerek diasporayı çoğul formda kullanmıştır.¹³

20. yüzyılın yarısına kadar, diaspora tabiri Avrupa’da yayımlanan sözlüklerde ya teoloji ya da dinler üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili olmuştur. Bu kapsamda kavramın içinde geçtiği eserlerden biri 1754’de İngiltere’de Edward Weston tarafından yazılan

¹¹ Dufoix, s.5.

¹² Dufoix, s.5.

¹³ Dufoix, s.15-16.

Yahudilerin ülkedeki durumlarıyla ilgili eseridir. 1890'ların başında Fransa'da Ernest Renan İsrail İnsanların Tarihi (Histoire du peuple d'Israël) isimli kitabında, 1908 yılında ise Fransızcanın tarihi serüvenini anlatan Dictionnaire historique de la langue française (Fransız Dili Tarihi Sözlüğü) isimli sözlükte diasporaya yer verilmiştir. Diaspora İngiltere'de ve ABD'de ise 19.yüzyılda yaygın olarak kullanılmıştır. Bu ülkelerdeki kullanımları Tevrat ve İncil'deki kullanılışlarına göre ya da sürgün edilen topluluklara atıflar da bulunulması şeklinde olmuştur.¹⁴

Diasporanın daha önceki kullanımları sözlüklerle yer alan kısa cümleler niteliğindeki 20.yüzyılın başlarından itibaren kavrama artık zaman zaman çoklu anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. 1913 yılında İngiltere'de Webster'in İngilizce sözlüğünde diaspora kavramı hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kullanılmıştır. Bu kullanımda sadece Yahudi sürgünleri için değil yanı sıra *"Hristiyanlar topraklarını genişletmelerinin ardından birbirlerinden ve kiliselerinden uzaklaşmışlardı"* denilerek Yahudilerin dışındakiler için de kavram kullanılmıştır. 1950'li yıllara gelinceye kadar diasporaya dini anlamlar dışında anlamlar yüklenmemiştir. 1931'de Amerikan Encyclopedia of The Social Sciences (Amerikan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi) adlı eserin "Diaspora" bölümünün girişinde Simon Dubnov kavramın yaygın anlamda kullanımını şu şekilde ortaya koymaktadır:

*" Diaspora Greklerin bir terimi olarak bir ulus ya da bir ulusun parçasının kendi topraklarından veya ülkesinden ayrılarak diğer toplumlar arasına dağılmasına rağmen kültürünü korumasıdır. Büyük Yunanistan (Magna Graecia) şimdilerde Ermenilerin çoğunun kendi küçük ülkelerinin dışında gönüllü olarak yaşadıklarına benzer şekilde Eski Roma'da Grek Diasporasını oluşturdu. Buna rağmen terim genellikle Fİlistin dışında yerleşen Yahudileri çağrıştırmak için kullanılmıştır. "*¹⁵

Dubnov'un diaspora'ya yaklaşımı diasporanın sınırlarının değişmesine yol açmıştır. Stephane Dufoix'e göre onun diaspora yaklaşımı hem kavramın laikleşmesine hem de sadece Yahudi sürgününe atıfta bulunan yanının zayıflamasına neden olmuştur. 1949'da tezini Dubnov'un çalışmalarına dayandıran Amerikalı sosyolog Rose Hum Lee diasporanın sadece Yahudi sürgününe indirgenemeyeceğiyle ilgili şunları yazmıştır:

¹⁴ Dufoix, s.16.

¹⁵ Dufoix, s.17.

*"Çin kasabaları anavatanından ayrılmış bir toplumun tipik bir örneği. Ancak onların ülkelerinden farklı ülkelere dağılmaları Yahudilerin Greko-Romen dünyaya dağılmalarından farklıdır."*¹⁶

Sosyolog Robert Park'ın diasporayı ele alış tarzı beraberinde anlamsal açıdan kavramın kapsamının genişlemesine yol açmıştır. 1939 yılında Park diasporayı Asyalı toplumlara uygulamaya başlamıştır. Park'a göre 16.000.000-17.000.000 civarında Asyalı diaspora konumundadır. 1960'lı yıllardan itibaren sözlükler ve gazetelerde diasporanın kullanımı daha da yaygınlaşmaya başlamıştır. 1968 yılında Le Monde gazetesi Çek diasporasını yazmıştır. 1980'de yayımlanan Dictionnaire des Mots Contemporains (Çağdaş Kelimelerin Sözlüğü) diasporanın Yahudilerle birlikte diğer bazı toplumlardan oluştuğunu yazmıştır. 1980'li yılların ortalarına kadar diaspora kavramı iki farklı şekilde kullanılmıştır. İlki bazı milletlerin anavatan olarak nitelendirdikleri topraklardan başka yerlere yerleşimleri, ikincisi ise Afrika ticaret ağını tasvir etmek için kullanılmıştır. Bu süreçte Yahudiler, Afrikalılar, Filistinliler ve Çinliler için kullanılmıştır. Aynı zamanda Türkler, Ermeniler, İrlandalılar gibi milletler için de kullanılmaya başlanmıştır. 2001 yılından beri İngiliz Sosyolog Robin Cohen gibi araştırmacıların diaspora üzerinde yaptıkları çalışmalar ise diasporanın daha yaygın ve kapsamlı kullanılmasını sağlamıştır.¹⁷

1.4 DİASPORADA KAVRAMI ÜZERİNE YAKLAŞIMLAR

1.4.1 Geleneksel Diaspora Yaklaşımı

Diaspora değinildiği gibi ilk defa Eski Yunan'da kullanılmıştır. Kavram her ne kadar ilk defa eski Yunan'da kullanılmış olsa da asıl önemini 20.yüzyılın sonlarından itibaren kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde kavram ağırlıklı olarak Yahudiler yanı sıra Yunanlılar, Ermeniler ve Afrikalılar için de kullanmıştır. Son zamanlarda diasporanın içine en az 30 etnik grubun girdiği ifade edilmektedir.¹⁸

¹⁶ Dufoux, s.18-19.

¹⁷ Dufoux, s.17.

¹⁸ Bkz: Kokot Waltraud, Khachig Tölölyan ve Carolin Alfonso'nun editörlüğünü yaptığı Diaspora, Identity and Religion adlı kitap diaspora üzerinde çalışma yapan araştırmacılarca en çok başvurulan eserlerden biri olmuştur. Özellikle de diaspora kavramının sınırlarıyla ilgili Tölölyan'ın yaklaşımı kavrama daha farklı ve daha geniş açıdan bakılmasına imkan sunmuştur. Diaspora kavramını özellikle de Yahudilere mal edilen bir kavram olmaktan çıkaran belki de en önemli kişi Tölölyan'dır.

Diasporada geleneksel yaklaşımın sergilendiği bu dönemle modern yaklaşımların sergilendiği dönem arasındaki en belirgin fark geleneksel dönemde diasporanın acı, sıkıntı gibi olumsuz duygular üzerinde yoğunlaşmasıdır. Cohen'e göre son zamanlara kadar yani geleneksel diaspora yaklaşımının sergilendiği dönemde diasporayla Yahudilerin uğradıkları felaketler ve bu felaketlerin ortaya çıkardıkları üzerinde durulmuştur. Geleneksel yaklaşımın sergilendiği bu dönemde On Emir kitaplarının beşincisi Deuteronomy'de diasporayla ilgili olarak zorla göç ettirilme, Eski Ahitte ise "*diğer topraklara dağılma*" ifadeleri kullanılmıştır. Diğer taraftan Eski Ahitte diasporanın kullanımı kavramın Yahudiler adına tekelleşmesinde de önemli rol oynamıştır.¹⁹

Diasporanın acılar üzerine tesis edildiği bu dönem, diasporaya "*victim* (mağdur, kurban) *diaspora*" denilmesiyle de kendini göstermiştir. Öte yandan diasporanın sınırları içinde Yahudilerin diasporik tecrübeleri çok daha çeşitli ve karışıktır. Bu da beraberinde "*Victim diaspora*"nın Yahudilerin yaşadıklarıyla harmanlanmasına geleneksel diaspora kavramına yüklenen acının daha da genişlemesine yol açmıştır. Hatta bu süreç üzerine çalışan araştırmacılar, Yahudilerin kavram üzerindeki tesirleri konusunda o derece ileri gitmişlerdir ki onlara göre Yahudi Diasporası'nın kavram üzerine yaptığı etkiyi bilmeksizin diasporayı anlamak mümkün değildir.²⁰

Geleneksel yaklaşımın sergilendiği dönemde diaspora üzerinde incelemeler yapan bilim adamları diasporaya yükledikleri anlamlara göre kavramın çerçevesini çizmişlerdir. Diasporanın sınırlarını çizenlerden biri Robin Cohen'dir. Robin Cohen'in diaspora için belirlediği bazı unsurlar vardır. Cohen, ileri sürdüğü unsurların istisnasız bir biçimde olması gerekmektedir. Cohen'e göre diasporalar şu unsurları taşırlar:

1. *Anavatandan genellikle travmatik bir biçimde iki ya da daha fazla bölgeye dağılmak.*
2. *Alternatif olarak iş aramak, ticaret yapmak ya da kolonyal isteklerle bir anavatandan yayılmak.*
3. *Anavatanlarındaki yaşamlarının, tarihlerinin ve başarılarının da içinde yer aldığı ortak bir hafıza ve mite sahip olmak.*

¹⁹ Cohen, s.507.

²⁰ Cohen, s.508.

4. *İdealize edilmiş eski bir yurt ve yurdun varlığını sürdürmesi, restorasyonu, güvenliği ve refahı hatta yurt inşa etmek için ortak bağın olması.*
5. *Geri dönüş hareketinin ortak bir heyecan kazanması.*
6. *Güçlü bir etnik bilincin belli duygular, ortak tarih ve ortak kader inancına dayalı olarak uzun yıllar sürdürülmesi.*
7. *Yaşanılan ülkenin toplumuyla aralarındaki ilişkinin sorunlu olması. Yaşanılan ülkenin diaspora grubunu kabul etmemesi ya da diğer sıkıntıların yaşanması.*
8. *Diğer ülkelerdeki ırkdaşlarıyla birbirlerine sempatiyle yaklaşmaları ve dayanışma içinde olmaları.*
9. *Çoğulculuğun toleransı içinde yaşadıkları ülkeleri zenginleştirebilmeleri.²¹*

Diasporanın geleneksel dönemi üzerine önemli çalışma yapan araştırmacılardan biri de William Safran'dır. Safran'a göre de diaspora denilince ilk olarak Yahudiler akla gelmektedir. Ona göre bunun sebebi ise, Yahudilerin zorla göç ettirilen ilk milletlerden biri olması ve Yahudi sürgününün değişik açılardan ortaya çıkardıklarıdır. Safran da Cohen gibi diaspora kavramı ile ilgili düşüncelerini sistematik bir hale getirmiş ve şu şekilde sıralamıştır:

1. *Yaşanılan bir yerden iki ya da daha fazla bölge ya da coğrafyaya dağılma.*
2. *Yaşadıkları yerlerden farklı yerlere dağılan insanların anavatanlarıyla ilgili ortak bir tarih, bakış açısı, mitlere sahip olmaları.*
3. *Yaşadıkları bölgeleri tamamıyla kabul etmemeleri ve bu yüzden kendilerini yaşadıkları bölgelerden yalıtılmış hissetmeleri.*
4. *Kendilerinin ya da ataların göç ettikleri toprakların asıl vatanları olduğu ve şartlar uygun olduğu takdirde bir gün o topraklara geri döneleceği düşüncesinin taşınması.*
5. *Anavatan topraklarıyla bağların sürdürülmesi ve anavatanın restore edilmesi, güvenliğinin ve refahın temin edilmesi gerektiği inancının taşınması.*

²¹ Cohen, s.515.

6. *Anavatanla ilişkilerin sürdürülmesi. Anavatan topraklarıyla ilişkinin sürdürülmesi ırkdaşlık bilinci ve aynı ırka mensup kişilerin yardımlaşmalarında önemli etkiye sahiptir.*²²

Safran'ın diaspora çerçevesinden hareketle Clifford ise Türklerin, Mağribîlerin, Ermenilerin, Filistinlilerin, Kübalıların, Yunanlıların ve hatta Çinlilerin, Polonyalıların diasporaya sahip milletlerden olduğunu söylemektedir. Ancak yine ona göre bu milletlerin yanı sıra göçmenler, mülteciler, sürgün edilenler, çalışmak amacıyla başka ülkelere göç edenler, denizaşırı milletler, etnik topluluklar da diaspora olarak adlandırılmaktadır.²³

Clifford'a göre Safran ve Cohen'in aktardıkları şekilde, diasporaların oluşumunda diasporayı oluşturacak topluluğun yaşadığı topraklardan çok uzak yerlere göç etmeleri, bu göçlerin genellikle sürgünler şeklinde gerçekleşmesi, yaşanılan topraklara tabu haline gelmiş dönüş isteğinin olması gibi bir takım temel kabuller vardır. Clifford, insanların yaşadıkları eski topraklarına duydukları özlemlerinin, hatıralarının ve hafızalarının aynı şeyleri hisseden ve düşünen bir topluluk için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre diasporalar aynı zamanda kendileri gibi diaspora konumunda olan diğer topluluklarla da iletişim halindedirler.²⁴

Diasporanın bu dönemiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken son nokta ise kimliği tekil vurgunun yapılmasıdır. Bu dönemde diasporalar kendilerini yaşadıkları ülkelerin kimliğinden ziyade etnik kimlikleriyle ifade etmişlerdir.

1.4.2 Modern Diaspora Yaklaşımı

Castles ve Miller 1993'te, Laguerre, Papastergiadis ve Van Hearn 1998'de, Mahler, Mandelbaum ve Mittelman 2000'de, Cornwell ve Stoddard 2001'de diasporanın yeni dönemine ilişkin önemli çalışmalar yapmışlardır. Diaspora'nın yeni döneminde özellikle de 1980'li yıllardan itibaren göçlerde meydana gelen değişimler beraberinde diaspora çağrışımlarının da zenginleşmesine yol açmıştır. Modern yahut yeni dönemde diaspora

²² William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora 1*, No.1, 1991, s.83.

²³ Clifford, s.303-307.

²⁴ Diaspora üzerine yapılmış en önemli çalışmalardan bazıları şimdiye kadar eserimizde aktarılmıştır. Bu eserlere bakıldığı zaman teknolojiyle birlikte gelişen iletişim olanaklarının, küreselleşme ve kapitalizmin diasporada meydana getirdiği değişikliğin ele alındığı ayrı başlıklar, bölümler görülecektir.

yeni dönemde diaspora ulus ötesi ve küreselleşmeyle ilişkilendirmiştir.²⁵ Bu yeni dönemde klasik ya da geleneksel diaspora algısının yanı sıra yeni dünya düzeni bağlamında modern ya da yeni diasporayı ortaya çıkarmıştır. Bu dönem üzerinde çalışan araştırmacılar da modern diasporanın küreselleşme ve kapitalizmle birlikte ortaya çıktığı konusunda uzlaşma vardır. Modern Diaspora ile ilgili Michele Reis şu saptamaları yapmıştır:

*'Klasik diaspora' büyük oranda doğrudan doğruya, Yahudilerin, Filistinlilerin, Afrikalıların ve Ermenilerin durumunda olduğu gibi, sürgünle ilişkilendirilirken, deniz aşırı bölgelere yayılma ne anayurtlarından kesin bir kopuş ne de çağdaş diasporaya ilişkin olarak daimi olarak düşünülen diasporik grubun kökünden söküldüğü anlamına gelmektedir... 'Klasik diaspora'ya karşıt bir şekilde 'yeni diaspora' daha geniş bir çapta diasporik toplumlara kapsar ve bunların dağılmak için nedenleri, özellikle küreselleşmeye ilişkin olarak, klasik dönemdekinden çok daha çeşitlidir.*²⁶

Modern diaspora ile birlikte ulus devlet yapılarının yıkılması ve bireylerin ulus kimliklerinden sıyrılarak çift kimliliğe, çoğul yurttaşlığa sahip olmaya ya da kimliğin çoklu tarafına vurgu yapılmaya başlanmıştır. Modern diaspora çoklu kimliğe vurgu yaparken bu diasporanın ortaya çıkmasında değişen dünya düzeni de etkili olmuştur. I.Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi daha önceki tarihlerde de devletler birbirlerinin topraklarını hâkimiyetleri altına alabilmek için savaşmışlar ve ele geçirdikleri topraklara kendi halkını yerleştirerek bölgenin tamamen kendilerinin olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu savaşlar bazen sınırların da tamamen yeniden çizilmesine yol açmıştır. Ancak yakın dönemlerden itibaren devletlerin fetihçi, işgalci düşünceleri değişmiştir. Artık bir ülkeye işgal amaçlı askeri hareket düzenlense bile o ülkede yaşayan halklar tamamen yerlerinden edilip yerine fetheden ya da işgal eden ülkenin vatandaşlarını yerleştirmesiyle pek de karşılaşmamaktadır. Yeni dönemde işgalci güçler artık ele geçirdikleri ülkelerin yönetimlerini ve kaynaklarını yanlarına alarak o ülkelerde varlıklarını sürdürmektedirler.²⁷

²⁵ İlhan Ersoy, "Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da Yaşayan Kırım Tatarları'nın Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak "TEPREŞ"', *Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.11.*

²⁶ Ersoy, s.11.

²⁷ Gabriel Shaffer, *Diaspora Politics At Home Abroad*, Cambridge University Press, UK 2003, s.202.

Modern diasporanın ortaya çıkmasının altında yatan en önemli faktörse, 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan gelişmelerdir. Bu tarihten itibaren diasporalar ve anavatan toprakları arasındaki ilişkiler daha da kuvvetlenmeye başlamıştır.²⁸ Bu dönemde kavramda meydana gelen gelişmedeki en önemli faktörse teknolojik gelişmelerdir. Özellikle iletişim teknolojisindeki gelişmeler diasporaların anavatanlarıyla ilişkilerini sürdürmelerine imkan sağlayarak diasporaların yaşadıkları toplumlarda zaman içinde eriyip kaybolmamalarını engellemiştir. Telefon, bilgisayar ve diğer elektronik aletler uzak mesafelerle iletişim kurmaya, yazı teknolojisindeki gelişmeler kültür transferine, uçak ve otomobil gibi ulaşım sektöründeki gelişmeler de uzak mesafelere kısa zaman dilimlerinde ulaşabilmeye imkân sağlayarak diasporaların anavatanlarıyla ve akrabalarıyla bağlarını sürdürmelerinin yolunu açmıştır. Teknolojik anlamdaki bütün bu gelişmeler diasporalar için de dünyanın küçük bir köy haline gelmesini sağlamıştır.

İletişim teknolojisinde meydana gelen hızlı değişimi Roger Rouse Meksika'da yaşayan topluluklardan olan Aguililla'larla Redwood City'de yaşayan akrabaları arasındaki bağ ile ortaya koymaktadır. Aguililla'lar teknolojinin sunduğu fırsatla ırkdaşlarıyla iki farklı yerde yaşamalarına rağmen aralarındaki bağı sürdürmektedirler. Hatta Aguililla'lar teknolojiyi kullanarak aralarındaki uzaklığa rağmen birbirlerinin aile meseleleriyle ilgili alacakları kararlara bile müdahale edebilmektedirler. Bu gerçek Rouse'nin makalesinde şu cümlelerle yer almıştır:

*"Bugün, Aguilillalar arkadaş ve akrabalarından yüzlerce ya da binlerce mil öteerde bulunuyorlar. Buna rağmen onlar aktif bir şekilde komşularıyla iletişim içerisindedir. Bu noktada telefon sadece birbirleri arasındaki iletişimi sürdürmelerinde değil milletlerinin karar alma süreçleri ve aile meselelerine katılımlarında oldukça önemli bir rol oynamaktadır."*²⁹

İnsanoğlunun dünyada varoluşundan yaşadığımız yakın dönemlere kadar ki süreç göz önüne alındığında, insanların uzak ve birbirinden farklı bölgelerde yaşayan ırkdaşlarıyla ya da akrabalarıyla arasındaki iletişim ve ilişkinin sürdürülmesinin gücünün en çok da yakın dönemlerde arttığı, gelişen teknolojinin insanoğluna sunduklarıyla söylenebilir.

²⁸ Shaffer, s.246.

²⁹ Roger Rosse, "Mexican Migration and The Social Space Of Postmodernism", *Diaspora 1*, 1991, s.157-167.

Bu da topraklarından kopmuş ya da koparılmış bireylerin yaşadıkları yeni yerlerde ayakta kalabilmelerindeki en etkili faktör haline gelmiştir.

1.5 DİASPORAYA YOL AÇAN EN ÖNEMLİ FAKTÖR: GÖÇLER

Göç kavramı bir insan ya da bir insan topluluğunun yaşadıkları coğrafyalardan geçici ya da sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve gittikleri bölgelerde iskân etmeleriyle birlikte meydana gelen yerleşim hareketidir.³⁰ Diasporaya yol açan en önemli faktör ve aynı zamanda insanoğlunun köklü deneyimleri olan göçlerin başlangıcını insanlık tarihinin başlangıcına kadar götürebiliriz. İnsanlığın dünya yüzeyinde görülmeye başladığı ilk zamanlardan bugüne kadar göçler yaşanmıştır. Göçler nasıl insanların dünyaya gelmelerinden günümüze kadar devam etmişlerse, dünyada canlılık devam ettiği sürece gelecekte de devam edeceklerdir.

Ravenstein isimli araştırmacı İngiltere Krallığı, Wales, İskoçya, İrlanda'nın 1871-1881 nüfus verileri ve göç hareketlerinin genel özellikleriyle ilgili çok başarılı bir çalışma yapmıştır.³¹ Ravenstein, Laws of Migration (Göç Kanunları) olarak incelemelerini nitelendirmiştir. Göç kanunları olarak nitelendirdiği göç süreciyle ilgili şu 7 maddenin esas olduğunu eserinde ortaya koymuştur:

- 1- Çoğu göçmenler kısa mesafelere, göç çekim merkezlerine doğru ilerler.
- 2- Çekim merkezlerine doğru hareket eden göçmenler mevcut yerleşimlerin olduğu yerlerden uzak, boş sahalara yerleşerek bu boş sahaları doldururlar. Krallığın en uzak köşeleri diyerek tasvir ettiği şekliyle, göç edenler boş sahalara yerleşmeyi tercih ederler.
- 3- Göçlerin yayılma, dağılma süreci çekimin tersi yönünde olur ve benzer nitelikler gösterir.
- 4- Her ana göç süreci, mevcut karşı yöndeki göçleri telafi eder.
- 5- Göçmenler genellikle uzak mesafelerdeki büyük ticaret ve endüstri merkezlerine gitmeyi tercih ederler.

³⁰ Serdar Sağlam, "Türkiye'de İç Göç Olgusu ve Kentleşme" , *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, S.5, Ankara 2006, s.34.

³¹ E.G Ravenstein , "The Laws of Migration" , *Journal of the Statistical Society of London*, No.2, Blackwell Publishing for the Royal Statistical Society, s.198-199.

6- Şehirlerde yaşayanlar kırsal alanlarda yaşayanlara göre daha az göçmendirler.

7- Kadınlar, erkeklerden daha fazla göçmendirler.³²

Göç denildiği zaman aklımıza öncelikle bir insanın ya da insan grubunun bir yerden başka bir yere taşınması gelmektedir. Buna rağmen bir yerden başka bir yere hareket etmek, taşınmak göç kavramının sadece görünen tarafı olabilir. Esasen göçler sistemli ya da sistemsiz bir biçimde gerçekleşsin genellikle meydana geliş süreçlerinde göç eden insan ya da insan gruplarının üzerinde psikolojik tahribata yol açmış önemli hadiselerdir. Göçler sırasında yaşanan sıkıntılarla, acılarla ve zaman zaman da meydana gelen ciddi hastalıklarla ve ölümlerle de insanların hafızalarından silinmeyen derin tahribatlara, yaralara yol açmışlardır. Göç edenler her ne sebeple olursa olsun öncelikle göç kararını almalarından ya da göç kararı aldırılmalarından dolayı bazı taşınmaz mülklerinin yanı sıra diğer bazı eşyalarını geri de bırakmak zorunda kalacaklardır. Aynı zamanda göç eden sadece taşınmaz malları ya da eşyalarını değil bazen de aile bireylerini, özellikle de hasta olanları, geri de bırakmak zorunda kalacaklardır.

Diaspora'da yaşayanlar ister kendi iradeleriyle göç etmiş olsunlar, isterse göçlerinin nedenlerinin arkasında bir zorunluluk olsun göç bu insanların üzerinde bazı tesirler bırakırlar. Bu tesirler özellikle de zoraki yaptırılan göçlerde, göç ettirenlere duyulan kin ve nefretle dışa vurulur. Diasporadaki milletlerin ruh halini belirleyen en önemli unsurlardan biri diasporaların nasıl göç ettikleridir.³³

1.6 DİASPORADA ANAVATAN ALGISI VE ANAVATANIN DİASPORALAR İÇİN ÖNEMİ

İnsanların tarih içinde yaşadığı en önemli deneyimlerden olan göçler olmaksızın diasporaların oluşması imkânsızdır. Göç etmeye zorlayan faktörler her ne olursa olsun insanların belirli zamanlar dilimlerinde belirli yerlerden göç ettikleri bilinen bir

³² Ravenstein, s.199.

³³ Bu noktada özellikle de Ermeni Diasporası içinde rant peşinde koşan gruplarca, Ermeni tehcirinin Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmiş bir göç ettirme hareketinden, ziyade Ermenileri "katletme" harekete olarak aktarılması Ermeni Diasporası'nda radikal insanların her geçen gün daha da artmasına neden olmaktadır.

gerçektir. Bu gerçek göçü başladığı topraklarla göç edenler arasında farklı bağların oluşmasına yol açmakta ve bu topraklara anavatan denilmektedir. Anavatan kavramı insanlar için en önemli varlıklar olan “ana” ile yaşanan, zaman içerisinde özdeşleşilen toprakları ifade etmek için kullanılan “vatan” tabirinin birleştirilmesiyle üretilmiştir. Ata toprağı olarak da adlandırılan anavatan insanların kökenlerin dayandığı yerleri ifade etmek için kullanılmaktadır.³⁴

Avtar Brah’a göre diasporaların zihinlerinde anavatan toprakları efsane haline gelmiştir ve anavatan topraklarına dönüş söz konusu olamaz. Brah bu savdan hareketle diasporada yaşayanlar için anavatan algısının diğer insanlara göre çok farklı olduğunu söylemiştir. Benedict Anderson’da, Brah’ın anavatan kavramının bir mit olduğunu belirttiği gibi diasporada yaşayanların anavatanlarıyla bağlarından dolayı diasporaları muhayyel cemaat olarak tasvir etmiştir.³⁵

Anavatan kavramı diasporada bazen de sınırlı, belli bir toprak parçasını ifade etmekten uzaktır. Bu gerçeği Esman, “*anavatan kavramının mutlaka bir ülke olmak zorunda olmadığını ve en az coğrafi anlamda bir anavatan kadar önemli olan ideolojik bir fikir ve inançlar bütünüünün de diaspora açısından bir anavatan işlevi görebileceğini*” söyleyerek ortaya koymuştur.³⁶

Göçler beraberlerinde göç edenlerin beyinlerinde travmatik izler bırakırlar. Bu izler göç edenlerin kimliklerinin yaşatılmasında önemli rol oynar. Kimliklerin oluşmasında travmatik acılar önemliken kimliklerin yaşatılmasında ise anavatan düşüncesi çok önemlidir. Diasporalarca kimlik oluşturma sürecinde yaşanan acıların anavatanından koparılmaktan kaynaklandığı üzerinde durulur. Kimlik ve ulus bilincinin oluşumunda diasporaların en çok başvurdukları simge de bu nedenle hafızlarda yaşatılan anavatandır. Bu gerçeği Rushdie diasporaların kimlik oluşumunda anavatan muhayyilesine sahip olduklarını ifade ederek ortaya koymuştur.³⁷

³⁴ Avtar Brah, *Cartographies Of Diaspora*, Routledge, London 1996, s.190.

³⁵ Ayça Kurtoğlu , "Mekansal Bir Olgu Olarak Hemşehrilik ve Bir Hemşehrilik Mekanı Olarak Demekler", *European Journal of Turkish Studies*, 2005, s.10.

³⁶ Haluk Özdemir, "Diaspora'da Ararat'ı Ararken", *Ermeni Araştırmaları*, s.14-15, 2004.

³⁷ Kaynak: Marije Braakman, "Roots and Routes Questions of Home, Belonging and Return in an Afghan", Leiden University Department of Cultural Anthropology & Sociology of Non-Western The Netherlands 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.76.

Muhayyel vatan şarkılarıyla, şiirleriyle, doğal güzellikleriyle; bütün kültürel ve dini özellikleriyle diaspora zihninde yaşatılır. Bütün bu figürler nostalji oluşturulması için kullanılır. Nitekim anavatan düşüncesinin oluşturulabilmesi anavatanın sık sık hatırlanmasına ve nostaljiye bağlıdır. Bu nostalji de sadece anavatanda yaşananlara dayanmamaktadır. Hatta anavatanda yaşananlardan ziyade diasporaların yeni vatanları olan topraklarda yaşadıklarına dayanmaktadır.³⁸

Diaspora tabirinin tanımı ve kapsamı her ne kadar geniş olsa da diasporalar kendileri için anavatanın varlığı ve o topraklarla sürdürülen bağların ne derece kıymetli olduğunun bilincindedirler. Bu nokta da diasporada yaşayanların kendi kimliklerinden olanlarla bir araya gelerek kolektif diaspora bilincini inşa etmelerinin anavatanla aralarındaki bağların gücüyle orantılı olduğu da ayrı bir gerçektir. Al Rasheed'e göre anavatan, " *sadece fiziksel sınırların çizilmesi, yerleşim ve insanların kökenlerinin dayandığını iddia ettikleri coğrafi merkezlerin belirlenmesini değil aynı zaman da güçlü duygusal bağları da içerir.*"³⁹

Diasporalar anavatan topraklarına ilişkin yaklaşımlarında tarafsız ve gerçekçi bir tutum sergilemezler. William Safran'ın ortaya koyduğu şekliyle diaspora olmaları sürecinde karşı karşıya kaldıkları, yaşadıkları olumsuzluklar anavatan topraklarına karşı diasporaları daha duygusal davranmaya itmiştir.

Bu noktada Ermeni Diasporası'nın anavatan inşa sürecine bir örnek verecek olursak Yunanistan'daki Ermenileri ele alabiliriz. Yunanistan'da yaşayan Ermeni diasporasını tasarlanmış bir anavatan inşası, bu ülkedeki Ermeni elit kesim tarafından yapılmıştır. Anavatan kurgusunun sınırları Yunanistan'ın şartlarına ve Ermenilerin ihtiyaçlarına göre çizilmiştir. Anavatan bu ülkede yaşayan Ermenilerin dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Ermenilerle ve Ermenistan'la bağlarını sürdürebilmelerine ve birlikte hareket edebilmelerine imkan sağlamaktadır. Anavatan bilinci içinde internet, telefon ve faks gibi teknolojik gelişmeler sayesinde dünya çapında ortaklaşa organizasyonlar düzenleyebilmektedirler. Yunanistan'da yaşayan Ermenilerin çoğu da kimliklerini anavatan tasavvuruyla yaşatmaktadır. Anavatan tasavvurunun inşası ve

³⁸ Braakman, s. 77.

³⁹ Kurtoğlu, s.11.

yaşatılmasında Ermenilerin kendi aralarında sürdürdükleri yakın ilişki de oldukça önemlidir.⁴⁰

1.7 DİASPORADA KİMLİĞİN GÖRÜNÜMÜ

Diasporaların karşılaştıkları en önemli sorun kimlik sorunudur. Aslında diğer sorunları da temelde kimlik sorununa dayanmaktadır. Kimlik ise genellikle tam anlamıyla tarifi yapılmamış olmakla beraber insanlarla ilgilenen Sosyoloji, Antropoloji ve Siyaset Bilimi'ne kadar uzanan geniş bir sahada ele alınmıştır.

Türkçe'deki kimlik kelimesinin karşılığı İngilizcede Identity'dir. Identity'in Türkçe karşılığı ise özdeşlik, ayniyet, aynılıktır. Manuel Castells kimliği The Power of Identity adlı eserinde şu şekilde tanımlamıştır:

*"Sosyal aktörlere atıf yapan kimlikten, bir temel kültürel davranışın temellerinin anlamlandırılması ya da benzer kültürel davranışların inşa edilmesi sürecini anlıyorum. Birey ya da kolektif oluşumlar için kimlik kullanıldığında ise çoğulcuğu ifade edebilir."*⁴¹

Kimlik ya da Identity bireylerin kendilerini sadece bir başkasıyla veya başkalarıyla özdeşleştirmemeleri ayrıca kendilerini başkalarıyla bütünleştiren unsurlarla da özdeşleşmeye başlamalarıdır. Çünkü benzer kimlikler kendi aralarında bütünleşmeyi sağlarken diğer kimliklerden ayrılmayı da beraberlerinde getirirler.⁴² Örneğin, kendisini ceviz ağacına benzeten ve ceviz ağacından hareketle köklerinin dünyanın dört bir tarafına salınmasını isteyen Ermeni Diasporası ABD'ye yerleşimlerinin olduğu ilk yıllardan itibaren birbirlerine destek vermişlerdir.

Diasporaların yaşadıkları ülkelerde karşılaştıkları sorunların üstesinden gelebilmelerinde kimlikler son derece önemlidir. Diaspora kimliği denildiği zaman yaşanan ülkenin bütün değerlerini reddeden, sadece tahayyüllerde yaşatılan anavatanın değer yargılarını benimseyen bir kimlik de anlaşılmalıdır. Diasporalar her ne kadar

⁴⁰ Martin Sökefeld , Susanne Schwalgin, "Institutions and their Agents in Diaspora:A Comparison of Armenians in Athens and Alevis in Germany", *The 6th European Association of SocialAnthropologists Conference*, Krakau 2000, s.2-9.

⁴¹ Hüseyin Çakıllıkoyak, *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*, Yeditepe yay., İstanbul 2005, s. 31-32.

⁴² Çakıllıkoyak, s.31-32.

anavatan tahayyülü ile etnik kimliklerinin kendilerine miras bıraktığı değerlere sıkı sıkıya sarılma düşüncesiyle hayatlarını sürdürseler bile yaşadıkları ülkelere gerek ekonomik, gerek siyasi ve gerekse kültürel anlamda uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu ise beraberinde diasporaların birden fazla kimliğe sahip olmalarına neden olmaktadır. Esasen bu durumda kimliğin bir özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kimlik tanımlamaları içerisinde durağanlık yoktur. Bütün kimlikler buldukları ortamın gereklerine uygun bir şekilde kendilerini yenilemeye ve ortamın gereklerine göre kendilerini değiştirip dönüştürmeye çalışırlar. Bu gerçekliği Stuart Hall şu şekilde ortaya koymuştur:

*"Kimliği çoktan tamamlanmış bir gerçeklik olarak tanımlamak yerine ki ancak bu şekilde yeni kültürel pratikler temsil edilebilir. Kimlikleri asla tamamlanmayan, daima ilerleme ve oluşum içerisindeki bir "ürün" olarak düşünmeliyiz."*⁴³

Kimlikler kendi aralarında tasnife de tabi tutulmuşlardır. Örneğin, Manuel Castells kimliği *The Power of Identity* adlı eserinde üçe ayırmıştır:

1. *Yasallaşmış Kimlikler: Toplum ve kurumları tarafından kabul edilmiş kimliktir.*
2. *Direnç Kimliği: Kimlik politikalarının dogması olarak da tarif edilebilecek olan direnç kimliği, kimliğin yaşadığı toplum içinde diğer farklı unsurlardan ayrılarak, varlığını sürdürmek için direnç göstererek ayakta kalmasıyla oluşur.*
3. *Kimlik Projesi: Yaşanılan ortamda yeni bir kimliğin inşa edilmesi tasarısıdır. Kimliklerin buldukları ortamda kendilerine yeniden tanımlamalarıyla ve sosyal yapının bütün katmanlarında değişim ve dönüşümün yapılması girişimidir.*⁴⁴

Kimliklerin şekillenme biçimleri de kimliği taşıyan bireylerin hayatlarının bütün alanlarına yansıdığı için kimliğin ne şekilde oluştuğu kimliği taşıyan birey ya da bireylerin davranışlarının ve ruh hallerinin daha iyi saptanabilmesi için önem

⁴³ Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora", *Theorizing Diaspora*, Blackwell yay.,UK 1988, s.222-237.

⁴⁴ Manuel Castells, *The Power of Identity*, Blackwell yay., UK 1988, s. 8.

taşımaktadır. Bu nedenle kimliğin kökeninin doğru saptanabilmesi, bir birey ya da toplumun daha iyi yorumlanmasına ve anlaşılmasına imkan sunacaktır.

II. BÖLÜM:

ERMENİ DİASPORASI'NA GİDEN SÜRECİ: ERMENİ MESELESİ'Nİ ORTAYA ÇIKARAN FAKTÖRLER VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDEN LOZAN'A ERMENİ SORUNU

2.1 ERMENİ SORUNU'NU ORTAYA ÇIKARAN BAZI FAKTÖRLER

2.1.1 Doğu Sorunu

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden biri İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Batılı devletlerin Doğu Sorunu'nu çözmek istemeleridir. Avrupalı devletler için Doğu Sorunu'nun tam olarak ne zaman başladığı konusu tartışmalı olsa da Türklerin Anadolu'ya girmeleriyle sorunun başladığını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti için Avrupalıların gözüyle sorunun başlangıcı ise; Osmanlıların, Batı uc bölgelerinde fetih hareketlerine başlamaları ve hem Avrupa hem de Anadolu'da elde ettikleri zaferlerle Avrupa'yı tehdit eder hale gelmeleriyle birlikte olmuştur. Osmanlıların güçlü oldukları dönemde sorun, Avrupalıların hiç de istemedikleri yönde gelişim gösterirken Osmanlı Devleti'nin gücünü tamamen kaybetmeye başladığı 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Avrupalıların istedikleri istikamete doğru yönelmeye başlamıştır. Tam da bu noktada Doğu Sorunu'nu 20.yüzyılın yarısına kadar ki süreçte dünyanın süper güçleri konumundaki bu devletlerin, her ne kadar dönem dönem bazı alanlarda güçlerini yitirmiş olsalar bile, Osmanlı Devleti'ni yok etme planları olarak tanımlayabiliriz. Aynı zamanda Doğu Sorunu'nun başlangıç noktasını Türklerin Anadolu'ya yönelik fetih ve gaza hareketlerine başladıkları tarihlere kadar götürdüğümüz için bu tarihten Osmanlı Devleti'nin Bizans uc bölgelerinde bir beylik

olarak ortaya çıkmasına kadar ki zaman dilimini de Doğu Sorunu'nun diğer bir dönemi olarak nitelendirebiliriz.⁴⁵

Avrupalı devletlerin her birinin Hasta Adam gözüyle baktıkları Osmanlı Devleti'nin git gide güç kaybetmesiyle ölüm sancıları yaşamaya başladığını biliyoruz. Durumu her geçen gün kötüleşen Osmanlı Devleti özellikle 19.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra büyük bir hızla parçalanma sürecine girmiştir. Bu süreçte Batılı devletlerde hâkim tek düşünce ise yangın yerine dönen Osmanlı coğrafyasından olabildiğince rakip devletlere toprak kaptırmaksızın en büyük payı almaktır. Bu devletlere göre ulaşılması gereken tek amaçsa Osmanlı topraklarına mümkünse tek başına hâkim olmaktır.

Osmanlı Devleti'ni yok etme planının uygulanmasında Avrupalı devletler birer Osmanlı vatandaşı olan azınlıkları devletleriyle ayırıştırmak ve devletleri aleyhinde kullanmak yoluna gitmişlerdir. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ermeniler de diğer azınlıklar gibi ayırıştırma ve kullanma noktasında Avrupalı Devletlerce faydalanılabilecek unsurlardandır.

İlber Ortaylı'nın deyişiyle "Osmanlı'nın En Uzun Yüzyılı"⁴⁶ da içinde yer aldığı bu süreçte Avrupalı devletlerin her biri hiç şüphesiz en büyük payın kendisine düşmesini arzulamışlar ve bu arzuları için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Örneğin, bu süreçte Ermenileri Osmanlı'ya karşı kullanma girişimlerinde öncülük yapan devletlerden biri de Fransa olmuştur. Fransa'nın öncelikli hedef ve arzusu, diğer Avrupalı Devletlerde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda tek başına, her anlamda gücünü ve otoritesini sağlamış, iktisadi açıdan kendisine bağlı bir yapı kurmaktır. Fransızlar, Ermenileri yanlarına alarak bu hedeflerine ulaşacaklarını düşünmenin yanı sıra Ermenileri Orta Doğu ve Akdeniz'de çıkarlarını korumakta kullanılabilecek bir denge unsuru olarak da görmüşlerdir.⁴⁷

Avrupalı devletler, Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını koruması için bir nevi sağ kol vasfı yükledikleri Ermenileri aynı zamanda rakipleri olarak nitelendirebileceğimiz diğer güçlü devletler karşısında hep yanlarında görmek istemişlerdir. Örneğin,

⁴⁵ Şark Meselesi hakkında bkz: Bayram Kodaman, "Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, Cilt:17, S.122, Ekim 1997, s.22-32.

⁴⁶ Metinde zikredilen kitabın kendisi için bkz: İlber Ortaylı, *Osmanlı'nın En uzun Yüzyılı*, Timaş yay., İstanbul 2012.

⁴⁷ Yusuf Sarımay, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik politikasının Tarihi Temelleri", *Ermeni Araştırmaları*, S.7, Sonbahar 2002.

Fransızlar İngiltere ve Rusya'nın başta yer aldığı bu rakip devletlere karşı Ermenileri sürekli yanlarında bulmak için de bir taraftan "bağımsız" Ermenistan vaadinde bulunmuşlar, bir taraftan da esas itibarıyla Gregoryan olan Ermenileri Katolikleştirmek ya da Protestanlaştırmak için misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir.

2.1.2 Misyonerlik Faaliyetleri

Doğu Sorunu'nu sonlandırmak isteyen Batılı devletlerin kullandığı araçlardan biri misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Osmanlı sınırlarında misyonerlik faaliyeti yürüten ilk devletse Fransa'dır. Esasen, Kanuni Sultan Süleyman zamanında başlayan Osmanlı-Fransız dostluk ilişkisi XVII.yüzyılın başlarına kadar eski samimiyetiyle olmamakla birlikte devam etmiştir. Fransa, Kanuni döneminde aldığı ilk kapitülasyonları 1604'te daha da geliştirmiş ve elde ettiği yeni ayrıcalıklarla Katolikler üzerinde söz söyleyebilme ayrıcalığına kavuşmuştur. Kapitülasyonlara aykırı olduğu halde Osmanlı hâkimiyetindeki Hıristiyanları Katolikleştirmeye ve hamisi olmaya çalışmıştır. Fransa'nın bu tavrı ve Fransız misyonerlerin girişimleri aynı zamanda Osmanlı topraklarında üzerindeki ilk misyonerlik faaliyeti olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlayan Protestan misyonerlerle Osmanlı toprakları üzerindeki misyonerlik faaliyetleri daha da güçlenmiştir.⁴⁸

Osmanlı Devleti sınırlarında yürütülmüş olan misyonerlik faaliyetlerinde bazı devletler, bazı mezheplerin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Protestanlığın yayılması ve korunmasını İngiltere, Katolikliğin yayılması ve korunmasını Fransa ve Avusturya, Ortodoksluğun yayılması ve korunmasını ise Rusya üstlenmiştir.⁴⁹ Diğer taraftan Osmanlı topraklarında Protestanlığın asıl yayılması ve korunmasına Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli en büyük örgütüyle ABD öncülük etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyonerler içerisinde yer alan örneğin Amerikan Misyonerleri Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyet yürütmüşlerdir. Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde açtıkları matbaalarda İtalyanca, Yunanca, Bulgarca, Ermenice, Arnavutça gibi pek çok dilde Protestanlık eserleri yayınlamışlardır. Tamamen Müslüman olan

⁴⁸ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Belgelerine Göre Berlin Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na Fransa'nın Ermeni Politikaları", *Turkish Studies*, Vol.5, S.4, 2010, s.836.

⁴⁹ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devletinde Gregoryan Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies*, Vol.3, Issue 7, s.709.

Arnavutlar da dahil Osmanlı vatandaşı Bulgarlar, Ermeniler gibi azınlıkları milliyetçilik düşüncesiyle devletlerine karşı harekete geçirmeye çalışmışlardır. Amerikalı misyonerlerin temel görevi *"...Bu mukaddes ve vaadedilmiş toprakların silahsız bir haçlı seferiyle geri alınmasını sağlamaktır."*⁵⁰

Bu doğrultuda Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye olmak üzere dört misyon bölgesine ayırmışlardır. Bunlardan ilki faaliyetlerini Bulgarlar üzerinde yürüten Avrupa Türkiye'si Misyonu olup Filibe, Selanik ve Manastır'ı içine alan sahada faaliyet göstermiştir. İkincisi olan Batı Türkiye Misyonu, İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerinde, üçüncüsü olan Merkezi (Orta) Türkiye Misyonu özellikle Maraş ve Antep illerine ağırlık vererek Torosların güneyinden Fırat nehri vadisine kadar uzanan bölgede ve sonuncusu Doğu Türkiye Misyonu ise Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis'ten Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Doğu Anadolu topraklarında faaliyet göstermişlerdir. Özellikle de son üç misyonun Ermeniler üzerinde yürüttüğü çalışmalarla dikkat çekmişlerdir.⁵¹

XX. Yüzyılın başlarında Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye Misyonlarının 337 okul vardır. Bu okullarda yaklaşık 20 bin öğrenci öğrenim görmekte ve okulların %42'si Batı, %30'u Merkezi Türkiye, %20'si ise Doğu Türkiye Misyonu'nda yer almıştır. Bu misyonerlerin faaliyetleri sonucu 1914 yılına kadar ki süreçte 60.000 aşkın Ermeni'nin ABD'ye göç ettiği tahmin edilmektedir.⁵²

Osmanlı sınırlarında faaliyet gösteren Amerikalı misyonerler zaman içinde propaganda faaliyetlerine hız kazandırdıkları görülürken aynı şekilde Fransız misyonerler de Katoliklik propagandasını artırmıştır. Fransızların, Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme faaliyetleri Kral XIV. Louis zamanında sistematik bir yapıya bürünmüştür. Osmanlı devletiyle başta ticari ilişkiler olmak üzere çok boyutlu ilişkiler yürüten, hem Katolik Hıristiyanlığın merkezi hem de koruyucusu konumundaki Fransa, Kral XIV. Louis'in 1643-1715 yılları arasında 72 yıl süren saltanat döneminde Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Katolikleştirilmesini devlet politikası haline getirmiş ve Ermenileri

⁵⁰ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, s.173

⁵¹ Sezer, s.174.

⁵² Sezer, s.174.

Katolikleştirme faaliyetlerine hız vermiştir. Fransa'nın İstanbul'daki temsilciliği ise bu faaliyetlerin merkezi görevini üstlenmiştir.

Fransa kapitülasyonlarla elde ettiği imtiyazları Osmanlı Ermenilerini kendi yanına alabilmek için kullanılması gereken bir fırsat olarak görmüştür. Papalığın Katolik ve Ortodoks kiliselerini bir araya getirme projesine de destek olmuştur. Bu çalışmalarının sonucunu XVII. yüzyılın sonlarına doğru diğer mezheplerden birçok Hıristiyan'ın Katolik mezhebini benimsemesiyle almıştır.⁵³ Fransa'nın bütün bu çalışmaları ayrıca II. Mahmud'un 1830 yılında Osmanlı vatandaşı Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanımasıyla taçlanmıştır. Fransa bu tarihe kadar İstanbul Ermenileri üzerine yürütmüş olduğu propaganda faaliyetlerini artık Anadolu'nun her tarafına, Suriye'ye, Lübnan'a kadar da genişletmiştir. Katolik misyonerlere Anadolu'da, Suriye'de ve Lübnan'da okullar açtırarak misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu okullarda özellikle açıldığı bölgelerin Ermeni çocukları eğitim almıştır.

Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri adlı, Osmanlı'nın nüfus yapısı ile ilgili yazmış olduğu eserde 1893, 1905 ve 1914 yıllarını içerisine alan 21 yıllık süreye ilişkin verilere yer vermiştir. Eserde Grekler, Protestanlar, Museviler, Latinler, Keldaniler, Maruniler, Sırpalar, Bulgarlar gibi Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerle ilgili nüfussal verilere yer vermiştir. 21 yıllık süreç tabloya yansıtılırken Ermeniler hem Katolik hem de Gregoryan olarak tasniflendirilerek ele alınmıştır. Karpat'ın verdiği rakamlara göre 1893 yılına kadar Ermeni Katolik nüfusu yoktur. 1905 yılına gelindiğinde ise Katolik nüfus bulunmayan ülkede sayı 89.040 kişiye, 1914 yılında ise 67.838 kişiye ulaşmıştır. Kemal Karpat bu 21 yıllık süreci içerisine alan dönemde Protestan nüfusun 1893'te 36.268 kişi, 1905'te 52.485 kişi, 1915 yılında ise 65.844 kişi olduğunu belirtmiştir. Bu rakamlar da gösteriyor ki Ermeniler üzerine yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde Katolik misyonerler Protestan misyonerlere kıyasla daha başarılı olmuşlardır.⁵⁴

Osmanlı vatandaşı olan azınlıkları, Batılı devletlerin kullanabilmeleri beraberinde onlara Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışabilme imkânı vermiştir. Bu devletler,

⁵³ Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2009, s.61-72.

⁵⁴ Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881-1893", *International Journal of Middle East Studies*, S.9, 1978, s.237-274.

Ermenileri yanlarına almalarıyla Osmanlı sınırları içerisinde müdahale de bulunmak istedikleri bir olay meydana gelmesi durumunda, aynı mezhepten olan dindaşlarını bahane göstererek bu isteklerini elde edebileceklerdir. Ayrıca Boğazlar ve Akdeniz'in de içerisinde bulunduğu sahada hâkimiyet alanı kurmak istedikleri yerlerde hedeflerine ulaşabilmek için kullanabilecekleri, çıkarlarına hizmet eden ya da edebilecek bir topluluğa sahip olacaklardır.

Osmanlı Devleti'ndeki nüfussal değişiklikleri ilişkin tablodan 1893'ten 1914'e kadar ki süre içinde Osmanlı nüfusunda nasıl bir değişikliğini meydana geldiği görülebilir. Bu veriler aynı zamanda hangi gruplar üzerinde yürütülen misyonerlik faaliyetinin daha başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira 1893'teki verilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı sınırlarında Ermeni Katolik nüfustan bahsetmek mümkün değilken 1905'te 89.040, 1914'te ise 67.838 kişinin Ermeni Katolik olması Ermeniler üzerinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin başarısını ortaya koymaktadır.

Tablo 1.1 1893, 1905 ve 1915 Yıllarında Osmanlı Nüfusu⁵⁵

	1893	1905	1914
Müslüman	12,578,137	15,508,753	15,044,846
Grek	2,332,191	2,823,063	1,729,738
Ermeni Gregoryen	1,001,465	1,031,708	1,161,169
Ermeni Katolik	-	89,040	67,838
Protestan	36,268	52,485	65,844
Grek Katolik	-	29,749	62,468
Musevi	184,106	253,435	187,073
Latin	18,240	20,496	24,845
Süryani	-	36,985	54,750
Süryani Kadim	-	-	4,133
Kaldeen	-	2,371	13,211

⁵⁵ Karpat, s.237-274.

Jakobit	-	1,024	6,932
Maruni	-	28,738	47,406
Samariten	-	262	164
Nestoryen	-	-	8,091
Yezidi	-	2,927	6,957
Çingene	3,153	16,470	11,169
Dürzi	-	-	7,385
Kazak	-	1,792	1,006
Bulgar	817,835	761,530	14,908
Sırp	-	-	-
Valak	-	26,042	82
Yabancı	235,983	197,760	-
Katolik	149,786	-	-
Monofizit	32,598	-	-
Toplam	17,388,562	20,884,630	18,520,016

2.1.3 Fransız İhtilâli ve Ermeni Sorunu'na Etkileri

Birinci Dünya Savaşı'nın, hatta Osmanlı Devleti ve onun varisi Türkiye Cumhuriyeti'nin sözde soykırım iddialarıyla karşı karşıya kalmasının en önemli nedeni 1789 yılında yatmaktadır. 1789 yılı, Victor Hugo'nun meşhur Sefiller isimli romanında da tasvir ettiği gibi, tam anlamıyla devrim yılları olarak nitelendirebileceğimiz, başlangıcı, devam ediş şekli ve sonrasında ortaya çıkardıklarıyla dünya tarihindeki en önemli olaylardan biri olan Fransız İhtilâli'nin meydana geldiği tarihtir. Avrupa'nın Doğu Sorunu olarak nitelendirdiğimiz sürecin sona ermesinde de Fransız İhtilâli yıllarının ve ihtilâlin ortaya çıkardıklarının çok önemli olduğunu söyleyebiliriz. 1789 Fransız İhtilâli sadece mutlak güç ve otorite sahibi krallardan biri olan Fransız kralı XVI. Louis' in öldürülmesiyle sonuçlanmamıştır. İhtilâl adalet, eşitlik, özgürlük gibi kavramlara vurgu yapmış, Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'ni ortaya çıkarmış ve egemenliğin bir sınıfa değil halklara ait olduğu ilkesini dünyaya duyurmuştur. Bütün bu

sonuçlarıyla dünya tarihi açısından önemli olsa da ihtilâlin en önemli tarafı milliyetçilik akımını ortaya çıkarmasıdır.

Fransız İhtilâli'yle birlikte ortaya çıkan milliyetçilik fikri başta Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çok uluslu yapıya sahip olan devletleri derinden etkilemiştir. 1832 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Yunanlıların bağımsız olmaları gibi Sırpların, Bulgarların ve Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan diğer milletlerin kendi devletlerini kurma girişimlerini başlatmıştır.

Bu milletler içerisinde “millet-i sadıka” olarak adlandırılan Ermenilerde yerlerini almışlardır. Ermenilere kanaatimizce Fransızlar tarafından verilmiş olan en büyük destek de Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik duygularının aşılması olmuştur. Ermeniler de Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik düşüncesinden etkilenecekler ve diğer “bağımsızlıklarını” elde etmek isteyen bazı milletlerin başvurdukları isyan etme, dağa çıkma ve hedeflerine ulaşabilmek için köyleri basma gibi eylemlere başvurmuşlardır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin başkentinde Sultan II.Abdülhamid'e suikast yapma girişiminde bulunacak kadar da ileri gitmişlerdir. Osmanlı padişahına suikast düzenleme planları ve teşebbüsleri yanında Zeyton, Sasun, Van, Kayseri ve Sivas da dâhil Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarmışlardır. Ermeni terör grupları da diğer terör gruplarının sempatican toplamak, kendilerine hem maddi hem de manevi destek olabilecek güçteki insanları yanlarına çekmek, üzerlerine terör faaliyeti yürüttükleri insanları sindirmek için en çok başvurulan metotlardan biri olan kanlı saldırılarda bulunmaktan da çekinmemişlerdir.⁵⁶

2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI

2.2.1 İngiltere

Doğu Meselesi çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne baskı yapan devletlerin başında gelen ülkelerden biri İngiltere'dir. Bunun altındaysa Anadolu'nun 19.yüzyılda İngilizler için

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yahya Bağçeci, "1895 Zeyton Ermeni İsyanı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şahin Gürsoy, *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Su Şehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2007 ve Ahmet Kolbaşı, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi yay., Kayseri 2004.

stratejik açıdan daha kıymetli hale gelmesi yatmıştır. Sanayi devleti olma yolunda hızla ilerleyen İngiltere için petrol, sanayi tesislerinin verimliliğinin artırılması bakımından vazgeçilmez bir hammadde konumundaydı. Orta Doğu'da petrol havzalarının keşfedilmesi ve bu topraklara Anadolu'nun yakınlığı, Anadolu topraklarının değerinin artmasına yol açmıştır. Musul civarını da içine alan bölge, Orta Doğu ile Uzak Doğuyu birbirine bağlayabilme kabiliyeti ve İngiliz ticareti için kilit konumdaki Hindistan'a giden yolları da kontrol edebilme gücüne sahip olmasıyla jeopolitik ve jeo-stratejik konumuyla Osmanlı topraklarının önemini daha da artırmıştır.⁵⁷

İngiltere kendisi için son derece önemli olan bu sahalarda Osmanlı Devleti gibi gücünü büyük oranda kaybetmiş bir devletin varlığından rahatsız duymuyor aksine ticaret başta olmak üzere bölge ile ilgili projelerini gerçekleşmesinde karşısında güçlü bir devlet görmediği için bölgedeki Osmanlı varlığının sürdürülmesini istemiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nin bu devletlere karşı yanında yer almasını istemiştir. Özellikle XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmeye başlaması Hindistan ve Hindistan yollarında hâkimiyet sahası kurmak isteyen Fransa ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bu tarihlerde Fransa diğer devletlerle kıyaslandığı zaman Akdeniz üzerinde hâkimiyet bakımında oldukça üstündü. Bu üstünlüğe zarar verebilecek girişimler, Fransa'nın rahatsız olmasına yol açmaktaydı. Bu girişimlerden biri İngiltere'nin Orta Doğu ve Akdeniz için hareket geçmesidir. İngiltere ise; Amerika kıtası ve Güney Asya'dan kısmen uzaklaştırmayı başardığı Fransa'nın Orta Doğu'ya yerleşmesini engel olmaya çalışırken karşısında Rusya gibi güçlü bir devlet bulmuştur.

İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı vatandaşı azınlıklar üzerinde politika yürütmesinden de rahatsızlık duyuyordu. Buna rağmen kendisi de azınlıklarla ilgili politikalar belirlemekten geri durmamıştır. İngilizler, Osmanlı bünyesinde Protestan bir cemaat oluşturmak için misyonerlik faaliyeti yürütmüşlerdir. İngiltere Dış işleri bakanlığı 1840'da Kudüs'te bir Protestan kilisesi oluşturmak için Osmanlı Devleti'ne izin talebinde bulunmuş ancak izin talebi kabul edilmemiştir. Bab-ı Ali'nin bu kararı üzerine İngiltere Osmanlı Devleti'ne baskı yapmış ve sonunda Protestan kilisesinin açılması için gerekli izni alabilmiştir.⁵⁸ Diğer taraftan İngiltere'ye kilise açabilmesi için

⁵⁷ Selma Yel, Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere'nin Rolü ve Sebepleri(1890-1895)", *Hosgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.4, Kayseri 2009, s.99-101.

⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.8, T.T.K Basımevi, Ankara 1962, s.128-129.

gerekli iznin verildiği kararla Osmanlı topraklarında mezhep değiştirme konusunda resmi engelde kalkmıştır. Böylece bu kararla Osmanlı sınırlarında misyonerlik faaliyeti yürüten devletlerin önleri açılmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti, Rusya'nın son derece ağır şartlarını kabul ederek Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya'ya Osmanlı topraklarını ele geçirme fırsatı vermesi İngilizleri Osmanlı sınırlarındaki çıkarlarından dolayı kaygılandırmıştır. Rusya'nın zayıflayan Osmanlı Devleti'nin durumundan istifade ile Doğu Anadolu yoluyla, İskenderun ve Orta Doğu'ya inmesi buralardan da Basra körfezine inmesi de İngiliz çıkarları açısından kaygı vericiydi. İngiltere böyle bir sonuçla karşı kalmamak için Osmanlı Devleti'ne verdiği geleneksel desteği yenilemek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan İngilizler kendi çıkarlarına uygun olan gerekli bazı yerleri ele geçirmeye ya da en azından buralarda İngiliz hâkimiyetinin tesirini hissettirmeye koyulmuşlardır.

İngiltere bu politikası çerçevesinde Berlin Antlaşması'ndan kısa bir süre önce Osmanlı Devleti ile Rusya tehdidine karşı masaya oturmuştur. İngilizler, yapılan müzakereler sonrasında Kıbrıs'ın kendilerine bırakılmasını öngören 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bunun yanı sıra Doğu Anadolu'da yaşayan Hıristiyanların durumlarının düzeltilmesi için Osmanlı Devleti'nden söz almayı da başarmıştır.⁵⁹

İngiltere, Mısır'ı ele geçirdikten sonra bu tarihe kadar sürdürdüğü Osmanlı toprak bütünlüğünü savunma siyasetini bırakmıştır. Bu tarihten sonra bir taraftan Arapları Osmanlı Devleti'nden ayırabilmek için Araplara milliyetçilik duygusunu aşlamaya ve Osmanlı'ya karşı kışkırtmaya diğer taraftan da Anadolu'daki Ermeni hareketlerine destek olmaya başlamıştır.

İngiltere'nin Ermenilere verdiği desteğin altında Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu "bağımsız" Ermenistan'ı kurup Rusların güneye inmelerine engel olma isteği yatmıştır. İngiltere, Doğu Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan'la Rusya'da yaşayan Ermenilerin milliyetçi duygularından faydalanarak Rusya'yı içeriden huzursuzluğa sevk ederek, Rusların güneye inme politikalarına darbe vurmaya planlamıştır. İngiltere'nin

⁵⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s.137-162.

gayretleriyle "bağımsız" bir Ermenistan'ın kurulması İngilizlere, Ruslar karşısında çıkarlarını savunan bir müttefik de kazandırmış olacaktı.⁶⁰

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iyice güçsüzleşmesinden sonra artık Osmanlı'yı parçalama siyasetine öncülük yapan devletlerden biri olmuştur. Osmanlı'nın parçalanması düşüncesi çerçevesinde I. Dünya Savaşına kadar Ermenilere destek olmuştur. "Bağımsız" Ermenistan'ın hayata geçirilmesi için Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinden hareketle Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmıştır.

2.2.2 Fransa

Kanuni Sultan Süleyman zamanında başlayan Osmanlı-Fransa dostluk ilişkisi XVII. yüzyılın başlarına kadar eski samimiyetiyle olmamakla birlikte devam etmiştir. Fransa, Kanuni döneminde aldığı ilk kapitülasyonları 1604'te daha da geliştirmiş ve elde ettiği yeni ayrıcalıklarla Katolikler üzerinde söz söyleyebilme ayrıcalığına kavuşmuştur. Kapitülasyonlara aykırı olduğu halde Osmanlı hâkimiyetindeki Hıristiyanları Katolikleştirme ve hamisi olma fikrinden de vazgeçmemiştir. Osmanlı sınırlarında Katoliklik propagandasını artırmıştır. Ayrıca Papalığın Katolik ve Ortodoks kiliselerini bir araya getirme projesine de destek olmuştur. Fransızların, Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme faaliyetleri Kral XIV. Louis zamanında sistematik bir yapıya bürünmüştür. Osmanlı devletiyle başta ticari ilişkiler olmak üzere çok boyutlu ilişkiler yürüten, hem Katolik Hıristiyanlığın merkezi hem de koruyucusu konumundaki Fransa, Kral XIV. Louis'in 1643-1715 yılları arasında 72 yıl süren saltanat döneminde Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Katolikleştirilmesini devlet politikası haline getirmiş ve Ermenileri Katolikleştirme faaliyetlerine hız vermiştir. Fransa'nın İstanbul'daki temsilciliği ise bu faaliyetlerin merkezi görevini üstlenmiştir.⁶¹ Fransızlar bu çalışmalarının sonucunu XVII. yüzyılın sonlarına doğru diğer mezheplerden birçok Hıristiyan'ın Katolik mezhebini benimsemesiyle almıştır.⁶²

⁶⁰ Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1920*, Pozitif yay., İstanbul 2007, s.41.

⁶¹ Bağçeci, s.836.

⁶² Özkan, s.61-72.

Napolyon Bonapart, 1798'de Mısır ve Suriye seferleri sırasında Ermenilerle ilgilenmiştir.⁶³ Hindistan'a düzenleyeceği seferi Kafkasya üzerinden gerçekleştirmeyi ve Tiflis'te de Ermenileri de kapsayacak bir ordu kurmayı planlamıştır. Napolyon her ne kadar bu düşünceleri gerçekleştirememiş olsa da Fransa'nın başkenti Paris'te Doğu Dilleri Okulunda Ermenice eğitim verecek bir kürsüyü açmayı başarmıştır.⁶⁴

17.yüzyıldan itibaren kapitülasyonların kullanması, II. Mahmud'un 1830 yılında Osmanlı vatandaşı Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanınmasıyla sonuçlanmıştır. Fransa bu tarihe kadar İstanbul Ermenileri üzerine yürütmüş olduğu propaganda faaliyetlerini artık Anadolu'nun her tarafına, Suriye'ye, Lübnan'a kadar da genişletmiştir. Katolik misyonerlere Anadolu'da, Suriye'de ve Lübnan'da okullar açtırarak misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu okullarda özellikle açıldığı bölgelerin Ermeni çocukları eğitim almıştır.

Fransa'nın öncelikli hedef ve arzusu, diğer Avrupalı Devletlerde olduğu gibi, Osmanlı Devleti topraklarını ele geçirmektir. Bu amacına ulaşabilmek için Ermenilere "Bağımsız" Ermenistan vaadinde de bulunmuştur. Fransızlar, Anadolu sınırları içinde kurulacak Ermenistan'la kendilerine bağlı bir yapı kurmuş olacaktı. Fransızlar için Ermenilere kendi devletlerini kurma vaadinde bulunulması sadece Anadolu sınırlarında Fransız çıkarlarının korunması değil aynı zamanda Orta Doğu ve Akdeniz'de de Fransızların çıkarlarının korunmasında kullanılabilir bir denge unsurunun elde edilmesi anlamına gelmekteydi.⁶⁵

Fransa, Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri savunabilmek için kara propaganda faaliyetleri de yürütmüştür. Osmanlı topraklarında meydana gelen olaylarla ilgili misyonerler veya Ermeniler tarafından aktarılan bilgiler Fransız konsoloslarınca doğruluğunu teyit ettirme gereksinimi duyulmaksızın İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğine oradan da Fransız Dışişleri Bakanına iletilmiştir. Dış işleri Bakanlığı da kendilerine gelen bilgileri basınla paylaşmıştır. Böylece Fransa Osmanlı Devleti'nin

⁶³ Napolyon'un Doğu seferi Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde ilişkileri açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sefer İngiltere'nin Hindistan'a giden ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetine başka devletlerin müdahale etme tehlikesini ortaya çıkardığı için İngilizleri rahatsız etmiştir. Bunun üzerine İngiltere yolun emniyetini sağlamak amacıyla, Fransızlara karşı Osmanlı Devleti'yle ittifak yapmaya yöneltmiştir.

⁶⁴ Mazıcı, s.42.

⁶⁵ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Vakfı yay., Konya 2001, s. 57-58.

uluslararası arenada yalnızlaştırılmasına hizmet etmiştir. Fransa eliyle basına aktarılan bilgilerden dolayı Avrupalı devletler Osmanlı hükümetine baskı uygulamışlardır. Fransa'da yürütülen bu kara propaganda faaliyetleri Avrupa'da "zavallı Ermeni", "katliamcı Türk" algısının yerleşmesine neden olmuştur. Fransa'nın yanı sıra diğer Avrupalı ülkelerin yetkilileri Ermenilerin davalarının "haklı ve meşru" olduğunu bütün dünyaya yaymaya çalışmışlardır.

Azınlıklar Meselesi, Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle Osmanlı Devleti'ni son dönemlerinde en çok uğraştıran meselelerdendir.⁶⁶ Avrupalı devletler, Azınlıklar Meselesi'ni Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışabilmek için kullanmışlardır.⁶⁷ Avrupalıların, Osmanlı vatandaşı azınlıkların mevcut şartlarının düzeltilmesi için yaptıkları baskılar sonucunda Osmanlı Devleti İslahat Fermanı'nı, Tanzimat Fermanı'nı ilan etmek ve bazı alanlarda düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır.⁶⁸ Bu noktada Fransa'nın Osmanlı Devleti iç işlerine en büyük müdahale alanında Azınlıklar Meselesi olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, 1895 Nisan ayında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri, İngiltere Hükümeti'nin girişimleriyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır'dan oluşan Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde yapılacak ıslahatın ne şekilde olacağını tespit çalışmalarına başlamışlardır. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın elçileri üzerinde anlaşmaya vardıkları metin hakkında Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerini de bilgilendirmişlerdir. Bu devletlerinde metin üzerinde uzlaşmalarından sonra ıslahat projesini bir nota ile 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne iletmışlerdir.⁶⁹

Fransa, Osmanlı Devleti'ne ıslahat konusunda baskıları sürdürürken Ermeniler 30 Eylül 1895'te İstanbul'da olaylar çıkarmışlardır. Aynı yılın aralık ayında da Ermeniler Zeytun'da isyan etmişlerdir. İsyanın elebaşları İngiliz Konsolosu himayesinde 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılarak Mersin'e, Mersin'deki Fransa Konsolosunun

⁶⁶ Ercan Yavuz, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslimler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi*, Ankara 2008, s.6.

⁶⁷ Fransızların Ermeniler lehinde Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar, müdahaleler için ayrıca bkz: Ahmet Altıntaş, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü", *Afyon Karahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.VIII., s.21-75.

⁶⁸ Osmanlı'nın son dönemlerindeki yenilik hareketleri için bakınız: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş yay., Ankara 2008, Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003.

⁶⁹ BOA. Y.EE. 95/2.

güvencesiyle Marsilya'ya oradan da Paris'e gitmişlerdir. Ermeniler bu olayla Avrupa'nın dikkatini tekrar Osmanlı Devleti üzerine çekmeyi başarmışlardır. Zeytun isyanı elebaşlarının faaliyetleri ve Marsilya'ya kaçmaları sonrası Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi'ne verdiği notada olayların çıkmasından Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutmuş, Ermeniler için ıslahat yapılmasını istemiştir. Bu olay Fransa'nın Ermenilere desteğini ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesini göstermesi bakımından kanaatimizce önemlidir. Fransa'nın Osmanlı içişlerine müdahalesinin bir diğer örneği Ermenilerin Van Komitesi reisi Varteks'in yakalanması, yargılanması ve idama mahkûm edilmesi olayıdır. Fransız Dışişleri Bakanı Delcasse, Varteks'le ilgili 1904 yılında girişimlerde bulunarak idam kararının değiştirilmesine çalışmıştır. Fransız Bakan girişimleriyle Osmanlı Devleti'nin adli işlerine müdahale etmiştir.⁷⁰

2.2.3 Rusya

Rusya, kurulduğu tarihlerde bir kara devletiyken zaman içerisinde sınırları genişledikçe denizlere doğru açılmaya başlamıştır. Rusların denizlere açılması, ülkelerinin bir kara devleti olmaktan kurtulmasını ve hem karada hem denizlerde güçlü bir devlet olmasını sağlamıştır. Rusya'nın Çarı I.Petro (1682-1725) zamanında temellendirilen sıcak denizlere inme politikası çerçevesinde yürütülen genişleme siyaseti için en uygun yol Karadeniz vasıtası ile Akdeniz'e oradan da açık denizlere ulaşılması şeklinde tayin edilmiştir.⁷¹ Bu politika bağlamında hareket eden Rusya 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz sahillerine ulaşmıştır.

Bu antlaşmayla Rusya ayrıca Osmanlı vatandaşı Ortodoks Hıristiyanların koruma hakkını elde etmiştir. Bu gelişme Rusya'nın Osmanlı vatandaşı azınlıkları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebilmesine imkân sunmuştur. Rusya, Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürerek sıcak denizlere inme düşüncesini gerçekleştirme yolunda bir fırsat daha elde etmiştir. Panslavizm politikasıyla Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını ele geçirebilmek için burada yaşayan Ortodoksları Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kışkırtmıştır. Rusya'nın Ortodoksları kışkırtma politikası Sırp, Bulgarlar gibi milletlerin Osmanlı Devleti'ne isyan etmelerine neden olmuştur.

⁷⁰ BOA. A. MKT. MHM. 673/13.

⁷¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yay., İstanbul 1987, s.742.

Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Karadeniz'e ulaşması Ermenilerle ilişki içerisine girmesine imkân sunmuştur. Ruslar, Balkanlar üzerindeki emellerine ulaşmak için Ortodoks Balkan halklarını kullanmaya çalışırlarken, Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için de Ermenileri kullanmayı düşünmüşlerdir. Bu çerçevede Osmanlı toprakları üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürüten devletlerden biri de Rusya'ydı.⁷²

Ruslar, Anadolu üzerindeki hedeflerine ulaşma konusunda araç olarak Ermenileri kullanmaya çalışırlarken, Rusların Ermenileri yanlarına alma isteklerinin altında yatan diğer bir unsur da İngiltere ile giriştiği rekabet olmuştur. Bu rekabetin altında Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının Hindistan'ı elinde bulunduran İngiltere'yi rahatsız etmesi yatmıştır. İngiliz sömürge imparatorluğunun en önemli ticari faaliyetlerinden biri Hint deniz yoluyla yürütülmekteydi. Bu nedenle İngiltere bu ticaret yolunun güvenliğini tehlikeye sokacak, Rusya'nın da içinde yer aldığı, herhangi bir devletin bu sahaya girmesine engelleme olmaya çalışıyordu. Bu çerçevede Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının gerçekleşmemesi için de mücadele etmiştir. İngiltere'nin hâkimiyetini tek başına sürdürme isteğine karşı Rusya Ermenileri hedeflerine ulaşabilmek için yanına almaya çalışmıştır. Bu çerçeve de Ermenilerin yoğun olduğu Erzurum - İskenderun hattını ele geçirmek için de girişimlerde bulunmuştur. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı topraklarındaki Ermeni kiliselerini ve Ermeni terör örgütlerini de desteklemeye başlamıştır.

13 Haziran 1878 Berlin Kongresi'ne kadar Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne başkaldırmayı düşünmemiştir. Ancak Berlin Kongresi'nde Bulgaristan'ın ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları, Ermenilerde de bağımsız bir Ermenistan kurulması isteğinin beslenmesine neden olmuştur. 1877-1878 savaşında Rusların Kars ve Ardahan gibi Doğu Anadolu'daki bazı yerleri ellerine geçirmelerinin, 19.yüzyıl başında Rus çarının hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilerin öncülüğünde gerçekleşmesi ve Rus propagandaları Ermenileri "bağımsız" Ermenistan için daha da teşvik etmiştir.⁷³

⁷² Rusya, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia edebilmek için misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Bu bakımdan Rusların yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri diğer Batılı devletlerin yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle pek çok noktada benzerlik göstermiştir. Ruslar bu dönemde Ermenileri Ortodokslaştırarak istemişlerdir. Bu isteklerini başarıyla sonuçlandırıp Ortodoks Ermenileri bahane ederek, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme fırsatını yakalamak istemişlerdir.

⁷³ Mazıcı, s.38.

Ruslar, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra işgal ettikleri doğu vilayetlerini boşaltmadan önce Osmanlı topraklarını karışıklık için de bırakabilmek içinde yoğun propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Rus askerleri, çekilmelerinin hemen ardından Müslümanların Ermenileri yok edecekleri propagandasını yaymaya çalışmışlardır. Ruslar, Türkler aleyhinde propagandayı sürdürürlerken Ermenileri sürekli korumuşlardır. Örneğin, Zaptiye ve Dâhiliye Nezaretlerinin Ermeni fesadından dolayı yürüttükleri her bir soruşturma da bir Rus uyruklu Ermeni'ye rastlanmıştır. Açılan soruşturmalarda Rus uyruklu Ermenilerle karşılaşılması ise Rus sefaretinin soruşturmaya müdahil olmasına ve soruşturmanın sonuçsuz kalmasına yol açıyordu.⁷⁴

1881 yılı başlarında Rus Çarı II. Aleksander'in öldürülmesi Rusya'nın iç ve dış politikasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Rusya kısa bir süreliğine diğer ülkelerde kendi devletlerini kurmak isteyenlere daha önceleri verdiği desteği sona erdirmiş, bağımsızlık hareketlerinde bulunanlara karşı olumsuz bir tavır almıştır. Rusya, İngilizleri Yakın Doğu'dan çıkarabilmek için Türklerin desteğini yanına almaya çalışmıştır. Bu politikayla beraberinde Ermenilerle arasına mesafe koymuştur. Rusya'nın takip ettiği Ermenilerle arasına mesafe koyma siyaseti pek de uzun ömürlü olmamıştır. 1904-1905 yıllarından sonra Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için yeniden harekete geçmişlerdir. Rusya, yeniden takip etmeye başladığı Ermenilere destek olma siyasetini özellikle 1911'de iyice hızlandırılmıştır. Diğer taraftan Ruslar 1900'lü yıllardan itibaren Ermenileri Rusya'ya göç etme konusunda da teşviklerde bulunmaya başlamışlardır.⁷⁵ Diğer taraftan yine bu tarihlerde Rus yetkililer Ermenilerle görüşmeye ve Rus pasaportlu Ermenilerin gizlice Osmanlı sınırlarına geçmesine yardımcı olmaya çalışmışlardır.⁷⁶ 1899 yılı ve öncesinde Osmanlı topraklarından Rusya'ya 20.000 ile 25.000 arasında Ermeni'nin göç etmesi bile Rusya'nın bu süreçteki Ermeni politikasının bir yansımasıdır.⁷⁷

⁷⁴ Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Ermeni Sorunun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", *Hosgöruden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.4, Kayseri 2009, s.388-389.

⁷⁵ T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), C.3, Yayın no:80, Ankara 2006, s.30.

⁷⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.44-45.

⁷⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.7.

2.2.4 Almanya

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Batı Avrupa ülkeleri sanayileşmiş birer devlet haline gelmişlerdir. Almanya da sanayileşmesini tamamlamasına rağmen henüz ulusal birliğini sağlayamamıştır. Almanya, 1870-1871 Savaşı'nda Fransa karşısında alınan galibiyetler sonrasında 18 Ocak 1871'de Prusya liderliğinde Alman ulusal birliğinin sağlanmasıyla kurulmuştur.

Almanya kuruluşundan 1888'de II. Wilhelm iktidara gelinceye kadar diğer Avrupalı devletlerin aksine Ermeni Meselesi'ne karışmamayı çalışmıştır. Ulusal birliğini geç tamamlamış olması ve Fransa'dan bağımsızlığına karşı gelebilecek tehlikeler Almanya'nın bu şekilde siyaset yürütmesine neden olmuştur.⁷⁸

Almanya'nın ulusal birliğini geç tamamlamış olmasından dolayı, sömürgecilik yarışında da diğer devletlere nazaran geride kalması da Almanları Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Almanya güttüğü politikalarla sömürgeci devletlerle yarışabilmek için Osmanlı Devleti'ni kazanmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Batılı diğer güçler Osmanlı topraklarının paylaşılmasının hesabını yaparken, Almanya aksine Osmanlı topraklarının paylaşılmaması gerektiğine savunmuştur. Osmanlı Devleti'ni parçalama ya da ayakta tutma yarışının kendi isteğinin tersine sonuçlanması, Orta Doğu'da söz sahibi olabilmek için faydalanabileceği yegane gücü yitirmesine neden olacaktı. Bu nedenle Almanya Başbakanı Bismarck başlangıçtan itibaren Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması gerektiğini savunmuştur.⁷⁹

Almanya'nın azınlıklar konusuna bakışı da diğer Batılı devletlere nazaran oldukça farklıdır. Almanya Katolik, Ortodoks ve Protestanların her birinin sözcülüğünün kendisinden çok önceleri üstlenilmiş olmasından dolayı Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan azınlıklar bahanesiyle Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarından rahatsızlık duymuştur. II. Wilhelm'in yayılmacı politikasının başarılı olabilmesi için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün azınlıklar karşısında desteklemesi gerekiyordu. Nitekim Almanya Berlin Kongresi'ne katılan diğer devletlere kıyasla Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar için yapılacak düzenlemelerde daha ılımlı bir tavır sergilemiştir. Bu politik duruşu yalnızca II. Wilhelm sergilememiştir.

⁷⁸ Mazıcı, s.44

⁷⁹ Ramazan Çalık, "Almanya'nın II.Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.3, Kayseri 2009, s.494.

Örneğin, Bismarck başkanlığını yaptığı Berlin Kongresi'nde Ermeni Kurulu'nun isteklerini bile görüşülmek üzere gündeme almamıştır.⁸⁰

Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer alma siyasetinin yansımalarını sadece liderlerinden tutumlarından değil büyükelçilerinin tutumlarından da çıkarabiliyoruz. Örneğin, Almanya Büyükelçisi Marschall meslektaşı İngiltere Büyükelçisi Bülow'a İngiltere'nin reform isteklerini geri çekmesinin uygun olacağını, aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin bundan yara alacağını ifade ettiği şu sözleriyle ifade etmiştir:

*"Kim reformlarla ilgileniyorsa o Osmanlı Devleti'ni kurtarmayı değil, bilakis yıkmayı düşünüyordur."*⁸¹

Almanya sömürgeci politikalarının başarıya ulaşabilmesi için Osmanlı sınırlarında gerçekleştirilmesi düşünülen projelere aktif katılım sağlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede Almanlar, 1890'da Bağdat Demiryolu projesine İngilizler ve Fransızlarla beraber katılmışlardır. Osmanlı hükümeti ise Bağdat Demiryolu projesinin Almanya tarafından gerçekleştirilmesini kararlaştırmıştır.⁸² Diğer taraftan Osmanlı Devleti de bir çok Alman askerine de Osmanlı ordusunun modernizasyonunda görevler vererek I.Dünya Savaşı öncesine kadar İngilizler ve Fransızlar karşısında Almanya'yı yanına almaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin Almanları yanına alma çabalarının altında yatan en önemli faktörlerden biri Batılı devletlerce Osmanlı Devleti'ni sıkıştırma aracı olarak kullanılan Ermeni Meselesi'dir.

2.3 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİ VE BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI

2.3.1 Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Ermenilerin Genel Durumları

1914'te Avusturya-Macaristan İmparatoru Ferdinand'ın Sırp bir öğrenci olan Gavrilo Princip tarafından öldürülmesiyle Birinci Dünya Savaşı başlamıştır.⁸³ Bütün dünya tarihi açısından en önemli olaylardan biri olan dünya savaşının patlak verdiği sırada

⁸⁰ Mazıcı, s.45.

⁸¹ Çalık, s. 497.

⁸² Almanların Osmanlı Devleti üzerinde yürüttüğü politikalar ve girişimler için bkz: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim, İstanbul 2004.

⁸³ Oral Sander, *Siyasi Tarih- İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi yay., İstanbul 2010, s.345-350.

Osmanlı Ermenileri 50 yıldan fazla sürdürdükleri ayrılıkçı faaliyetlerle bir hayli mesafe almışlardır. Zira bu 50 yıllık süreç içinde, 17 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz'in onayı ile yürürlüğe giren Nizamname-i Millet-i Ermeniyân (Ermeni Milleti Nizamnamesi) Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kendi devletlerini kurma isteklerini göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁴ 1914'de I. Dünya Savaşı başlarken Ermeniler bu savaşı uzun yıllar boyunca Batılı devletler nezdinde yürüttükleri girişimlerin meyvelerinin toplanılması zamanı olarak nitelendirerek faaliyetlerini daha da artırmışlardır. Bu savaşla beraber Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne Batı müdahalesini gerçekleştirmek için yürüttükleri kara propaganda faaliyetleri için de yeni bir dönem başlamıştır. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın başını çektiği Avrupalı devletlerin savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmesi de Ermeniler için "bağımsız" Ermeni devleti kurma yolunda tarihi fırsatı oluşturmuştur.⁸⁵

Ermeniler, 1914'e kadar Avrupalı Devletlerin destekleriyle bağımsızlık yolunda hayli yol alırlarken ekonomik bakımdan da Osmanlı Devleti'nin Müslüman vatandaşlarına nazaran iyi durumdaydılar. Ermeniler diğer gayrimüslim Osmanlı vatandaşları gibi Osmanlı ticaretini ellerinde bulundurmaya sürdürmüşlerdir.

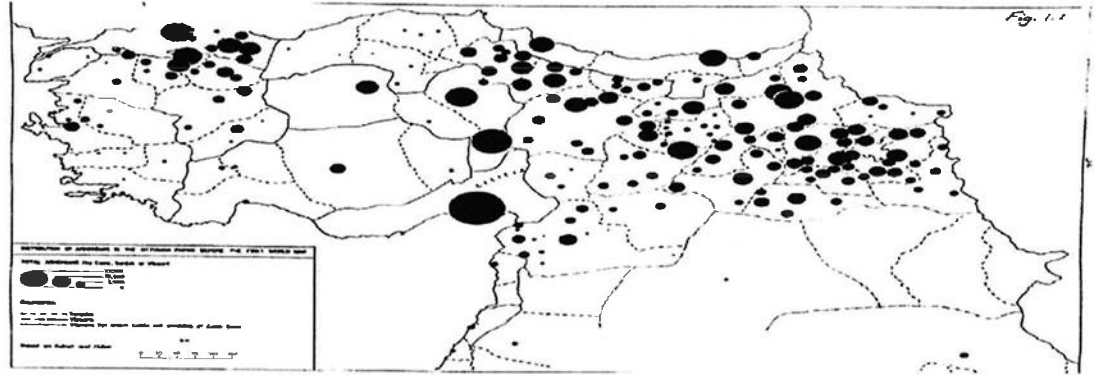
I.Dünya Savaşı'nın başlayacağı 1914'teki Ermeni nüfusuna geçmeden önce, Stanford J. Shaw müslüman nüfusun 1890 yılında 12.585.950, 1897'de 14.111.945, 1906'da 15.518.478 ve 1914 yılında da 15.044.846 olduğunu belirtmektedir. T.H. Greenshields'a göre 1890'lı yıllarda ve 1900'lü yılların başında Sivas'ın %26'sı, Harput'un %46'sı, Van'ın %37'si, Diyarbakır'ın %54'ü, İzmir'in %84'ü, Biga'nın %83'ü, Bursa'nın %30'u, İzmit'in %33'ü, Bağdat'ınsa %100'ü Ermenidir. Özellikle de Bağdat'ın nüfusuyla ilgili veri Ermenilerin nüfus oranlarının ne denli abartıldığını ortaya koyması bakımından son

⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, nizamnameler dönemi olarak adlandırabileceğimiz bir süreç yaşanmıştır. Bu sürecin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında sürekli kan kaybetmesi etkili olmuştur. Nizamnamelerin hazırlanması ve ilan edilmesindeki temel sebepte Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmasını engellemektir. 1789 Fransız İhtilâli'nde sonra dünyayı kasıp kavuran milliyetçilik akımının sebep olduğu çok uluslu devletlerin ayrışma-parçalanma döneminde Osmanlı Devleti de çok uluslu bir yapıya sahip olduğu için bu sorunla karşı karşıya kalmıştır. Nizamnameler hazırlayarak Osmanlı Devleti'nin ulaşmak istediği asıl amaçsa, Osmanlı Devleti'nin bu parçalanma-yıkılma sürecine son vermek ve Batılı Devletlerin azınlık haklarını ileri sürerek iç işlerine karışmasına engel olmaktır. Bu kapsamda 1861'de "*Rum Patrikliği Nizâmâtı*" ve "*Lübnan Nizamnamesi*", 1862'de "*Ermeni Milleti Nizamnamesi*", 1865 yılında ise "*Yahudi Milleti Nizamnamesi*", 1878'de "*Protestan Milleti Nizamnamesi*" ve daha sonraları diğer milletler için nizamnameler hazırlanmıştır.

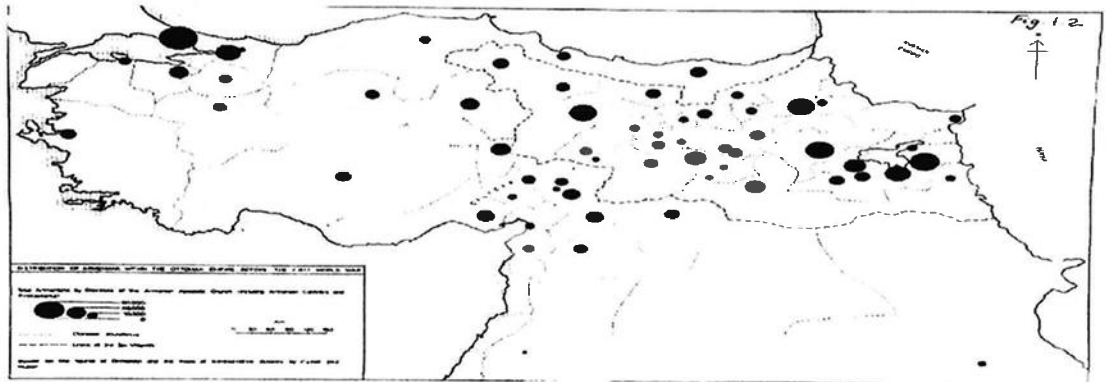
⁸⁵ Yavuz Ercan, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslimler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi konferansı*, Ankara 2008, s.7-9.

derece önemlidir. Çünkü bu oranlarla Bağdat'ta nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Arap, Türk ve Kürt varlıkları yok sayılmıştır.

Tablo 1.2 Osmanlı'da Ermeni Yerleşimlerine İlişkin Yabancı Kaynaklardan Bir Harita⁸⁶

Tablo 1.3 Osmanlı'da Ermenilerin Yoğunlukta Oldukları Yerlere İlişkin Yabancı Kaynaklardan Bir Harita⁸⁷

Stanford J. Shaw'a göre bu dönemlerdeki Ermeni nüfusu ise 1890 yılında 1.139.053, 1897'de 1.162.853, 1906'da 1.140.563, 1914'de ise 1.229.007 kişidir. 1914 Resmi İstatistiğine göre ise Osmanlı nüfusunda Müslüman ve Ermeni varlığı şu şekildedir:⁸⁸

⁸⁶ T.H. Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon 1915-1939*, 1978, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.32.

⁸⁷ Greenshields, s.33.

⁸⁸ <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale42.html>.

Tablo 1.4 Osmanlı Resmi Nüfus Verileri

Vilâyetler	Müslümanlar	Ermeniler
Edirne	360,411	19,773
Adana	341,903	52,650
Antalya	235,762	630
Ankara	877,285	51,556
Halep	576,320	20,142
Aydın	1,249,067	20,142
Bitlis	309,999	20,142
Bolu	399,281	2,970
Bursa	474,114	60,119
Kayseri	184,292	50,174
İstanbul	560,434	82,880
Çanakkale	149,903	2,474
Diyarbakır	492,101	65,850
Canik	265,950	27,319
Erzurum	633,297	134,377
Eskişehir	140,678	8,592
İzmit	226,859	55,852
İçel	102,034	341
Karahisar	277,359	7,439
Karasi	359,804	8,653
Kastamonu	737,302	8,959
Harput	446,379	79,971
Kütahya	303,348	4,548
Maraş	152,645	32,322
Menteşe	188,916	12
Niğde	227,100	4,936
Urfa	149,384	16,718
Sivas	939,735	147,099
Trabzon	921,128	68,899
Çatalca	20,048	842
Van	179,380	67,792
Zor	65,770	232
Toplam	13,339,000	1,234,671

2.3.2 Ermeni Tehciri Kararının Alınmasının Nedenleri ve Kararın Alınması

19. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni çeteler çıkardıkları isyanları her geçen gün şiddetlenerek sürdürmüşlerdir. Bu isyanlar sırasında gerçekleştirdikleri katliamlara karşı Osmanlı Hükümeti mücadele etmeye ve isyanları bastırmaya çalışmıştır. "bağımsız" Ermenistan'ı kurmak için isyanlar çıkaran Ermeni çeteleri Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden ve Ruslara karşı açılan Kafkas Cephesinde başarısız olunmasından sonra faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Özellikle "bağımsız" Ermenistan'ı kurmayı düşündükleri sahada Müslüman halka karşı baskılarını daha da artırmışlardır. Yanı sıra Osmanlı birliklerinden firar etmişler ve Osmanlı askerlerine saldırmışlardır. Ülke çapında Osmanlı'nın müttefik devletler karşısında zor duruma düşmesini sağlamak için karışıklık çıkarma girişimlerini daha da yoğunlaştırmışlardır ve Anadolu farklı coğrafyalarında isyan faaliyetlerini hızlandırmışlardır.

Osmanlı Devleti aslında tehcir kararını yürürlüğe koymadan önce de aldığı tedbirlerin yeterli olmadığı durumlarda Ermenileri farklı yerlere sevk etmiştir. Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesi uygulamasının genelleştirilmesinde Ermenilerin 19 Nisan- 6 Mayıs 1915 tarihleri arasında Van'daki çıkardıkları II. Van İsyanı asıl rolü oynamıştır. Van isyanı, Rusların Osmanlı topraklarını işgal düşüncelerinin iyiden iyiye hız kazandığı bir süreçte başlamıştır.⁸⁹ Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçerek bir ay gibi kısa bir süre içinde Van, Malazgirt ve Bitlis'i işgal etmeleri, Ermenilerin başlattıkları büyük isyan, isyan sırasında yaptıkları katliamlar, Ruslarla birleşerek Anadolu'yu işgal etme ve bir Ermeni devleti kurmaya girişimlerini hızlandırmaları Osmanlı Devleti'ni Ermenileri göç ettirme zorunda bırakmıştır.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı I.Dünya Savaşı'nda gönüllü birlikler oluşturmuşlardır. Bu gönüllü birliklerin Osmanlı Devleti'ne karşı savaşlarını göstermesi bakımından Kafkas Ermenistan'ında başbakanlık yapmış olan Kaçaznuni'nin 1923'te Viyana'da basılan kitabında yazdıkları dikkat çekicidir. Kaçaznuni eserinde *"1914 sonbaharında Ermeni gönüllü birlikleri kuruldu, Türklerle savaşıldı. Bunun aksi olmazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan beri Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir*

⁸⁹ Ermeniler çıkardıkları isyanlarla Van'ı Rusların kolayca ele geçirilmesini hedeflemişlerdir. Hüseyin Çelik, " The 1915 Armenian Revolt In Van: Eyewitness Testimony", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.311.

*psikolojiyle beslendi. Bu ruh halinin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu" şeklinde yer almıştır.*⁹⁰

Ermenilerin tehcir ettirmelerinin asıl gerekçesi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Meclis-i Vükelaya sunduğu arz tezkeresinde şu şekilde yer almıştır:

1. *Avrupalı Devletlerin kışkırtmasıyla, silahlı isyan hareketlerine girişerek, devletin işleyişini engellemişlerdir.*
2. *Bu tavırları ile diğer sadık halkın (Türk, Kürt, Çerkez) varlığını korumaya zorlamışlar ve böylece devletin istemediği olaylara sebep olmuşlardır.*
3. *Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsü içerisinde yer alan yenileşme hareketlerinin olumlu sonuçları görülmesine rağmen, Ermeniler isyancı tavırlarına devam etmişlerdir.*
4. *Ermenilerin bu tutumları, tamamen bir iç mesele olan reform hareketlerinin uluslararası bir meseleye dönüşmesine yol açmıştır.*
5. *Ermeniler bu yolla, Osmanlı topraklarının bir bölümünde, yabancı devletler kontrolünde bir idari yapılanma ayrıcalığı kazanmaya yönelmişlerdir.*
6. *Avrupa Devletleri'nin etki ve baskısıyla, Türk Devleti'nde gündeme getirilen reform hareketleri gerekçesi ileri sürülerek, Osmanlı ülkesini bölünme ve parçalanmaya doğru götüren, üzücü gelişmeler ortaya çıkmıştır.*
7. *Devletin idari bağımsızlığı ve bütünlüğü, Avrupalı Devletlerin baskısıyla yapılacak benzeri reformlardan, devlet imkânlarının elverdiği ölçüde sakinme ve korunmayı zorunlu kılmaktadır.*
8. *Osmanlı devletinde sürekli baş ağrıtan Ermeni probleminin, kesin bir biçimde ve tamamıyla çözüme kavuşturulması için, reform amacıyla bir kez daha gerekli düzenlemeler planlanarak yürürlüğe konulmuştur.*
9. *Bütün bunlara rağmen bazı Ermeniler, tehcir olayından hemen önce, doğuda Ruslarla işbirliği yaparak, silahlı isyana kalkışıp, şehir ve kasabalarda katliam ve yağmalama olaylarına başlamışlardır.*⁹¹

⁹⁰ Gürün, s. 282.

Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin bekasını tehdit eder dereceye ulaşan girişimleri Osmanlı yöneticilerinin Ermenilerin yaptıklarından dolayı duydukları rahatsızlığın daha da artmasına neden olmuştur. Nitekim Başkumandan vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Paşaya gönderdiği şifre de Osmanlı yöneticilerin duydukları rahatsızlığı ortaya koymaktadır. Bu şifre yer alan ifadeler devlet yöneticilerinin ciddi anlamda tehcir kanununun üzerinde durduklarını göstermektedir. Tehcir kanununun ilk işareti ise şu şekildedir:

*"Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için, daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkartılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre, Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanının seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim."*⁹²

Bu şifreden de anlaşılacağı üzere, Ermenilerin isyanlardan vazgeçmemeleri, Osmanlı yöneticilerinin devletin geleceğine dair kaygılarının daha da artmasına yol açmıştır. Bu kaygı ve asayişsizliğin giderilerek güvenliğin temin edilmesinin gerekliliği tehciri zorunlu kılmıştır. Tehcirin sadece isyan bölgelerinde yaşayanlara uygulanması kararının alınması da, tehcirin isyanları yok ederek asayişi sağlama amacını güttüğünü göstermektedir.

Başkumandan vekili Enver Paşanın şifresini ilettiği sırada İngiltere, Fransa ve Rusya çıkarları doğrultusunda, 24 Mayıs 1915'de birer bildiri yayınlamak suretiyle, *"Doğu Anadolu'da Ermenilerin katledildiği ve isyanlardan da Osmanlı hükümetinin sorumlu*

⁹¹ Ali Karaca, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, S.38, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara 2003, s.105.

⁹² Gürün, s.297-298.

olduğunu" vurgulamışlardır.⁹³ Nihayet 27 Mayıs 1915'e gelindiğinde isyan bölgesindeki Osmanlı vatandaşlarının gerektiği takdirde başka bölgelere taşınması olanak sağlayan kanun yürürlüğe girmiştir.

2.3.3 Tehcir Kanunu ve Kanunun Uygulanması

Arapça asıllı bir kelime olan tehcir bir yerden başka bir yere göç ettirmek, yer değiştirmek, hicret ettirmek manalarını taşımaktadır. Tehcirin tanımı ve kapsamı içinde sürgün yoktur. 1915'te çıkarılan Tehcir Kanunu ise "*Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için askerler tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun*"dur. Tehcir kararının maddeleriyle şunlardır:

Vakt-ı seferde (savaş zamanında) icraat-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece (askerî yönden) ittihaz olunacak tedabir (alınacak olan tedbirler) hakkında kanun-ı muvakkat (geçici kanun). Kanunun maddeleri şunlardır:

Md.1 Vakt-ı seferde ordu ve kolordu ve fıkra (tümen) kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i Hükûmete (hükümet emirlerine) ve müdafaa-i memlekete (ülkenin savunmasına) ve muhafaza-i asayişe (güvenliğin korunmasına) müteallik (ilişkin) icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse, derakap (hemen) kuvve-i askeriye (askeri güç) ile şiddetli surette te'dibat yapmağa (akıllarını baslarına getirmeye) ve tecavüz ve mukavemeti (direnişi) esasından imha etmeğe mezun (görevli) ve mecburdur.

Md.2 Ordu ve müstakil (bağımsız) kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı Askeriyeye (askerliğin gerektirdiği kurallara) mebnî (dayanarak) veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri kurâ (köyler) ve kasabat (kasabalar) ahali münferiden (tek olarak) veya müctemi'an (toplu olarak) diğer mahallere sevk ve iskan ettirilebilirler.

⁹³ Ermeni Diasporası'nın yaşadıkları ülkelerde Ermeni kimliğini kaybetmemek ve yaşadıkları toplum içinde yok olup gitmemek için kullandıkları en önemli argümanları olan soykırım iddialarını dayandırdıkları tarihte 24 Nisan'dır. Gerçekte 24 Nisan, Ermenilerin Van'da başlattıkları geniş çaplı isyan hareketlerini, Bayburt, Erzurum, Doğu Beyazıt, Tortum isyanlarının izlemesi ve buralardaki gelişmelerin İstanbul'a ulaşması ile İttihat-Terakki Hükümetinin "*casusluk, sabotaj, isyan gibi olayların, komitelerin emir ve direktifi ile meydana geldiği*" gerekçesiyle "*Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komite başkan ve üyelerinin tutuklanması ve oturdukları yerde kalmalarında devletin güvencesi için sakinca görülenlerin uygun yerlere toplanarak kaçmalarının önlenmesi*" yönünde bir kararı aldığı tarihtir. Bu karar uyarınca 2345 Ermeni komitacı tutuklanmıştır. "Sevk ve İskân Kararı" bu tarihten bir ay sonra 27 Mayıs 1915'te Ermenilerin neden oldukları isyanlardan dolayı alınmıştır. Gürün, s. 298-300.

Md. 3 İşbu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir. (yayınlanmasından itibaren geçerlidir.)

Md.4 İşbu kanunun mer'iyet-i ahkâmına (hükümlerini yürütmeye) Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.

Meclis-i Umumînin (Genel Meclisin) içtima'ında (toplantısında) kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lâyiha-ı kanuniyenin (kanun metninin) muvakkaten (geçici olarak) mevî'-i mer'iyete (yürürlük mevkiine) vaz'ını (koyulmasını) ve kavanin-i Devlete (Devlet kanunlarına) ilâvesini irade eyledim. (emir buyurdum)

13 Receb 1333, 14 Mayıs 1331

Mehmed Reşad

Sadrazam Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Mehmed Said Enver.⁹⁴

"Ne yaşta olursa olsun kadın erkek hiçbir Ermeni Karargâh-ı Umumi emri olmadan memleket haricine çıkarılmayacaktır." emri de verilerek tehcirin uygulandığı dönemlerde yetkililerin başlarına buyruk hareket etmelerinin önüne geçilmiştir.⁹⁵ Tehcir kararı alındıktan sonra kararı uygulayacakların tehcir sırasında nasıl bir yol takip etmeleri gerektiğiyle ilgili hazırlanan talimnamede şu hükümler yer verilmiştir:

- a) *"Tahliye edilen bölgelere hiçbir şüpheli şahıs girmeyecektir,*
- b) *Göç ettirilen Ermeniler, istedikleri eşyaları götürebileceklerdir,*
- c) *Yanlarında götürmeyecekleri eşyaların bozulacak olanları satılacak, bozulmayacakları ise sahipleri adına korunacaktır,*
- d) *Göç ettirilen Ermeniler mallarını yabancılar hariç istedikleri kişilere satabileceklerdir."*⁹⁶

Bu talimatnameyle her şeyden önce göçe tabi tutulan Ermenilerin mal varlıkları Osmanlı Devleti tarafından koruma altına alınmıştır. Böylece göç ettirilen Ermenilerin maddi anlamda mağduriyete uğramamaları temin edilmeye çalışılmıştır. Ermenilerin göçleri sırasında beş yüz bin kuruşluk havale yiyecek ve yerleştirme masrafları için

⁹⁴ www.tdk.gov.tr/Hamzazülfikar/, 20/12/2011.

⁹⁵ DH.ŞFR 56/337 Belge No: 1.

⁹⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehcir ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara 2001, s.69.

kullanılmak üzere Muhacirin Tahsisatı'ndan ayrılmıştır.⁹⁷ Ermenilerin tehcir süresince Osmanlı topraklarındaki asayişsizlikten dolayı eşkıya saldırılarına maruz kalarak can ya da mal kaybı yaşamalarının önüne de geçilmeye çalışılmıştır. Bunun için göç edecek kabilelerin göçlerini muhafızlar refakatinde gerçekleştirmeleri istenmiştir. Osmanlı Hükümeti 1397 kişi divan-ı harbe çıkarmıştır.⁹⁸ Göç edenlerin güvenliklerini sağlamakta zafiyet içerisine giren ve görevleri Ermenilerin iskan edilecekleri bölgelere sağ salim ulaşmalarını temin etmekken ülkedeki otorite boşluğundan yararlanarak görevlerini kötüye kullandıkları gerekçesi ile yargılanan 1397 kişiden bazıları idam edilmiş bazıları ise çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁹⁹

Tehcir kararının uygulanması safhasında hangi Ermenilerin nereye göç ettirileceği de güvenlik kaygısıyla gizli tutulmuştur. Diğer taraftan Ermenilerin bir kısmı tehcire tabi tutulmamışlardır. İhtiyarlar, kadınlar ve çocuklar da aynı şekilde buldukları yerlerden başka yerlere sevk edilmemişlerdir. Batı Anadolu'dakiler, devlete hizmet sürdüren ve herhangi bir suça karışmamış sadık olanlar ve Katolik ve Protestanlar da tehcir edilmemiştir.¹⁰⁰ Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen şifre ile, sadakatsizlikleri tespit edilen Ermeni memurlarını görevlerinden azledilmeleri, komitelerle bağlantısı ortaya çıkması durumunda da Ermeni nüfusu olmayan vilayetlere sevk edilmeleri hususunda talimat verilmiştir. Tehcir sırasında Ermeni vatandaşların iâşe ve iskân masrafı da tamamıyla devlet tarafından karşılanmıştır.

Talat Paşa'nın 4. Ordu Komutanına gönderdiği şifrede tehcir kararının uygulanacağı yerler şunlardır:

- a- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
- b- Halep vilayetinin merkez kazası hariç, Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dahilindeki köy ve kasabalar,
- c- Maraş şehir merkezi hariç, Maraş sancağı,

⁹⁷ T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Yayın No:91, Ankara 2007, s.162-163.

⁹⁸ Ahmet Demir, "Hukuk Tarihi Açısından 1915 Ermeni Tehciri", *e-akademi*, S.72, 2008, s.68.

⁹⁹ Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenileri'nin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.6, 2010.s.7.

¹⁰⁰ Çiçek, s.5-6.

d- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç, Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları.¹⁰¹

Tehcir kararının uygulanacağı yerler sıralanırken tehcir ettirilecekler için en güvenli gidiş güzergâhları da belirlenmiştir. Buna göre; Ermeni kabileleri Konya, Diyarbakır gibi yol kavşakları üzerindeki bazı merkezler üzerinde toplanmışlardır. Bu toplanma merkezlerinden iskân bölgesine gönderilecek kabileler için en uygun ve en kısa yollar tercih edilmiştir. Bu yolları izleyerek Erzurum, Van, Bitlis'ten sevk edilen Ermeniler Musul'un güneyi ile Zor Sancağına; Adana, Halep, Maraş bölgesinden sevk edilen Ermeniler Suriye'nin doğusu ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna iskân edilmiştir.¹⁰²

Tehcir uygulaması bu yollar takip edilerek gerçekleştirildikten sonra 7 Aralık 1915'te Başbakanlığa verilen resmi bir rapora göre 703.000 kişinin daha güvenli bölgelere taşındığı, ancak çeşitli sebeplerle 300.000 kişinin yollarda öldüğü açıklanmıştır. Göç sırasında ölen insan sayısı ile ilgili olarak, abartılı şekilde 1.000.000, 1.500.000, 2.000.000 gibi rakamlar telaffuz edilerek göç edilen nüfusun sayısı oldukça şişirilmiştir. Bu şişirilmiş nüfus bile gerçek göç eden kişi sayısındaki tutarsızlığı ortaya koymaktadır.¹⁰³

Ancak her ne kadar bu tutarsız rakamlar mevcut çelişkiyi ortaya koysa da tehcir hadisesi ciddi anlamda tahlil edildiğinde, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı olumsuz şartlardan ve göçler esnasında yaşanan salgın hastalıklardan dolayı 25-30 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Osmanlı yöneticilerince can ve mal kayıplarını önlemeye yönelik tedbirler alınmasına rağmen devletin içinde bulunduğu durum ve özellikle Halep-Zor arasındaki Arap aşiretlerinin saldırıları göç kabilelerindeki ölü sayısı artmıştır.¹⁰⁴

Bu noktada üzerinde durulması gereken Ermenilere "soykırım" yapıp yapılmadığıdır. Tehcir sırasında Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katlettiği savı da Osmanlı hükümetince Ermenilerin hem maddi anlamda hem de manevi anlamda sıkıntılı bir süreç olan göçü olabildiğince kolaylaştırmaya çalışılması ve yaşanan kayıplarında dönemindeki hayat şartlarına bakıldığında soykırım olmadığı görülür. Zira o dönemde cihan harbinin yanı

¹⁰¹ Halaçoğlu, s.48-49.

¹⁰² Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür yay., İstanbul 2010, s.68-73.

¹⁰³ Gürün, s.223.

¹⁰⁴ Halaçoğlu, s.59-60

sıra yolculuk sırasındaki hastalıklar, iklim şartlarının elverişsizliği veya meydana gelen saldırılar insan kayıplarının yaşanmasına neden olmuştur. Bütün bu olumsuz unsurların birleşmesi kayıpların artmasına birer etken olmasının yanı sıra 1916'da gönüllü olarak Rus birliklerinin hizmetine katılan Ermeni birliklerinin, Türklere karşı savaşırken ölmüş olması da yaşanan kayıpların katliam diye değerlendirilemeyecek kadar bariz bir gerçektir. Zira bir olayın soykırım olarak kabul edilmesi için 1948 BM sözleşmesine göre kasıt taşıması gerekmektedir. Bir milleti ya da grubu doğrudan doğruya katletmeye ya da sakat bırakma gibi amaçları taşıması gerekmektedir.¹⁰⁵

2.3.4 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Batılı Devletlerin Ermeni Politikaları

2.3.4.1 İngiltere

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sırada İngiltere'nin eline geçirmek ve elde tutmak isteği yerler Ermenilerin bulunduğu bölgelerin dışındadır. İngilizler, bugünkü Orta Doğu ülkelerinde ve Hint yarımadasında hâkimiyetlerini sürdürmek istiyorlardı. Mısır'ı ele geçirmişler, Basra Körfezi ve civarındaysa egemenliklerini sağlamlaştırmışlardır. İngiltere'nin politikalarının doğal sonucu olarak İngilizlerin I.Dünya Savaşı'nda müttefiki olan Rusya ve Fransa'yla Doğu Anadolu'da çıkar çatışması yoğun değildir.

İngiltere'nin bu iki devletle çıkarlarının çatıştığı nokta boğazlardır. Boğazların bu devletlerden birinin eline geçmesi Hint Deniz yolu ticaretinin İngiltere için sekteye uğramasına neden olabilirdi. Aynı şekilde Doğu Anadolu'nun Rusya veya Fransa'nın eline geçmesi İngiltere'nin Hint Deniz yoluyla yürüttüğü ticarete zarar verebilirdi. İngiltere'nin çıkarları Osmanlı hâkimiyetinin Doğu Anadolu'daki varlığını sürdürmesi yönünde de değildir. Bu nedenlerden ötürü bölgenin tek bir devletin eline geçmesini istememiş, bölgenin hâkimiyetini Fransa ve Rusya arasında paylaşılmasını planlamıştır.

7 Mart 1915'te İngiliz Büyükelçisi Benckendorff'un Rusya Dışişleri Bakanı Sazanofa çektiği telgrafta İngiltere'nin planlarını yansıtacak şekilde Doğu Anadolu topraklarının Fransa ve Rusya arasında paylaşılması yönündedir.¹⁰⁶

1915'te Ermeni tehcirinin gerçekleşmesinden sonra, İngiltere ve Fransa 3 Ocak 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşmayla İngiltere,

¹⁰⁵ BM ilgili sözleşmesi için bkz: Gürbüz Evren, *Emperyalizmin Oyuncağı Ermeni Sorunu*, Karınca yay., Ankara 2009, s.122-128.

¹⁰⁶ Mazıcı, s.113.

Fransa'nın olabildiğince Anadolu'nun içlerine doğru hâkimiyet sahası kurmasını temin etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷ Bu tarihlerde Ruslarda Doğu Anadolu'ya Ermenileri de kullanarak tamamen hâkim olmak istiyorlardı. İngiltere böylece Sykes-Picot Antlaşması'yla, Fransa'yı olabildiğince Anadolu içlerine yerleştirerek Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak Fransa'yı kullanma isteğini de ortaya koymuştur. İngiltere, Fransa'nın Doğu Anadolu topraklarına yerleşmesi sürecinde Ermenileri de kullanmayı, Fransız-Ermeni ortaklığını da öngörmüştür. Bu bölümün Fransa bahsinde daha ayrıntılı değinileceği gibi bu antlaşmaya Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'da iştirak etmiştir. Böylece İngiltere, Fransız desteğini alarak, hem Rusya'nın Basra Körfezi ve Akdeniz inerek İngiliz çıkarlarına sekte vurmasını hem de Irak ve Güney İran petrollerini eline geçirmesi engellemiş olacaktı.

Rusya, İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nın İngiltere'ye yukarıdakileri getirmesi ve müttefiki Ermenileri kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmasından endişe duyarak antlaşmaya karşı çıkmıştır. Sir M. Sykes, Rusya'nın antlaşmaya karşı çıkmasından sonra 12 Mart 1916'da Ermeni Meselesi'nin çözümünü de içeren bir başka öneri getirmiştir. Sykes'e göre bu sorun, ancak şöyle çözülebilirdi:

- 1- *Türk egemenliği altında bir Ermeni Hükümeti kurmak, ikinci bir Bulgaristan yaratmak demektir ki, bu, yeni huzurlukları gündeme getireceğinden iyi bir çözüm yolu değildir.*
- 2- *Uluslararası bir denetim altında Ermenistan kurmak. bu da, birtakım sorunlar çıkarır ve ilerde Almanya'nın bundan, yararlanması mümkün olabilir.*
- 3- *Ermenistan'ın tümünü Rusya'ya vermek, bu da, birçok yerlerin Rus siyasal yönetimine girmesini gerektirir.*

¹⁰⁷ Sykes-Picot Antlaşması Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa arasında imzalanmış gizli bir antlaşmadır. Bu süreçte İstanbul Antlaşması, Londra Antlaşması, Mc Mahon ve St.Jean de Maurienne Antlaşması'nın da aralarında bulunduğu pek çok gizli antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmalarla İtilaf devletleri Osmanlı toprakları üzerindeki işgal projelerini de şekillendirmeye, hangi devletin, hangi bölgeyi alacağını kararlaştırmaya çalışmışlardır.

- 4- *En iyi çözüm yolu, Ermenistan'ı Rusya ile Fransa arasında paylaştırmak, bu iki devletin egemenliği altına sokmaktır. Çünkü, tüm Ermeniler Rusya'ya verilirse, Ermeni teröristler Rusya'nın başına bela olur.*¹⁰⁸

Bu maddelerden de anlaşılmalıdır ki, esasen İngiltere'nin büyük bir Ermeni devleti inşa edilmesi gibi bir amacı söz konusu değildir. İngiltere, Osmanlı topraklarının paylaşımında da sadece kendi çıkarlarını ön plana tutarak, müttefiki olan Fransa ve Rusya'nın Ermenistan olarak nitelendiği toprak sınırlarını paylaşmalarını öngörmüştür. İngiltere'nin bu politikası dahi büyük bir Ermeni yurdu inşa projesinde samimi olmadığını göstermiştir.

2.3.4.2 Rusya

Rusya'yı sıcak denizlere inme politikasına ulaşmak için boğazlara hakim olma siyasetine yaklaştıran adımlardan en önemlilerinden biri Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi olmuştur. 1914'te yılının sonlarında Rus çarı İstanbul ve boğazları elde edebilmek için İngiltere'nin yanı sıra Fransa nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Çar bu sıralarda Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ermenilerle ilgileceğini söylemiştir. Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki niyetini ortaya koyar nitelikte Ermenilerle Rusya arasındaki ilişkilerin sürdürüleceğini, Ermenilerin yeniden Türk hâkimiyetine bırakılmayacağını da söylemiştir.¹⁰⁹

Rusya bu sıralarda Ermenilerin yaşadıkları Doğu Anadolu topraklarını kendi sınırlarına katma konusunda tereddütler de yaşamıştır. Çar'a göre, bu toprakları sınırlarına katıp katmama konusundaki tereddüdünü aşabilmesi için Ermenilerin Rusya'ya açıkça Rus hâkimiyetine girmek istediklerini beyan etmeleri gerekliydi. Rus hâkimiyetini istemezlerse, Ermeniler için özerk bir yönetim kuracağını söylemiştir.¹¹⁰

Rusya, Fransa'nın Boğazlara karşılık olarak Kilikya'nın kendisine bırakılması yönündeki taleplerini kabul etmiştir. Aslında Rusya, Fransa'nın Kilikya üzerindeki isteklerini her ne kadar görünürde kabul etmiş olsa da bölgede bir Fransız nüfuz alanının oluşmasını istememiştir. Bu nedenle bölgeyi hâkimiyetine alabilmek için Ermeni asıllı bir Rus yurttaşı olan Dr. Zavrieff aracılığıyla Ermenileri yanına alabilmek için harekete

¹⁰⁸ Mazıcı, s.113-114.

¹⁰⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, TTK Basımevi, C.3, Ankara 1991, s.22.

¹¹⁰ Bayur, s.23.

geçmiştir. Dr. Zavrief görünüş itibariyle Ermeniler lehine, Rus Hükümeti adına görüşmelere başlamıştır. Dr. Zavrief'in bu görüşmeler sonucunda şu üç tez ortaya atılmıştır:

1. *Kilikya, Uzlaşan Devletlerin ortak koruyuculuğu altında özerk olmalı,*
2. *Osmanlı Devleti'ne bağlı, ama yine üç devletin ortak koruyuculuğu altında özerk bir Ermenistan oluşturulmalı,*
3. *Doğu Anadolu vilayetleriyle Kilikya'nın birleşmesinden oluşan Osmanlı Devleti'ne bağlı ama anılan üç devletin koruyuculuğunda bir Ermenistan oluşturulmalıdır.¹¹¹*

Noubar Paşa ve Dr. Zavrief'in önerileri, 1915 yılı Mart-Temmuz ayları arasında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında görüşülmüştür. Diğer taraftan Rusya, Ermenileri gizlice Fransızlara karşı kışkırtmaktan da geri durmamıştır. Ruslar, Ermenileri kışkırtarak Fransa'nın Adana-Mersin bölgesine yerleşmesini engellemeyi amaçlamışlardır. Rusya'nın bu hedefine ulaşarak, Fransa'nın Ermenileri yanlarına alarak ilerde bölgede hâkimiyet kuramamasını ve Akdeniz'e çıkış yolunun kapatamamasını engellemek istemiştir.¹¹²

Rusya, Kafkas cephesinden Anadolu'ya girerek Anadolu'yu işgal projesine hız kazandırırken Osmanlı Devleti'nin tehcir kararını alması ve uygulamasıyla göçe tabi tutularak ya da kendi istekleriyle Kafkaslara göç eden Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirmiştir. Rusya, Ermenilere vaat ettiği "Bağımsız" Ermenistan'ı kurmak için bu topraklara Ermenileri yerleştirmek yerine, Rus Kazakları'nı yerleştirmeye başlamıştır. Rusya, bu sıralarda Anadolu, İran ve Kafkasya Ermenilerini bir araya toplayabilme gücüne de sahiptir. Ruslar, Ermenilerin bir araya toplanmalarının önüne set çekerek Ermenilerin kendi aralarında bir birliktelik oluşturmalarına da izin vermemiştir. Rusya bütün bu yaptıklarıyla bir Ermeni yurdu oluşturulması için Ermenilere verdiği sözlerinde, Ermenilerin bir araya gelmelerini engelleyerek samimi olmadığı göstermiştir.

¹¹¹ Mazıcı, s.111.

¹¹² Bayur, s.26.

Rusya'nın Ermeni politikasında samimiyeti olmadığı gösterir diğer bir olay ise 1915 sonlarında, Dük Nikola'nın Tiflis'e çağırdığı Ermeni Katogikosu'na Rusya'da Yakutlar sorunu olmadığı gibi bir Ermeni Sorunu da olmadığını söylemesidir.

27 Haziran 1916'da, Ermeni Sorunu'nu çözmek için de Dük Nikola şu önerilerde bulunmuştur:

1- *Ermenilere ya tam bir özerklik vermek,*

2- *Ya da Ermenilerin siyasal önemini sıfıra indirmek.*¹¹³

Ancak birinci seçenek, Dük'e pek çekici gelmemiştir. Çünkü Rusya'nın yaptığı bu iki öneri ele alındığıysa da önerilerden ilki yani Ermenilere özerklik verilmesi Ruslara göre pek de sağlıklı değildir. Bunun altında ise Rusya'nın işgal ettikleri yerlerde Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluk oluşturmadıklarını düşünmesi yatmıştır. Ruslar, Ermenilere özerklik ya da bağımsızlık verilmesinin azınlığın çoğunluğa tahakküm oluşturmasından bunun da bir takım haksızlıkların önünü açacağından kaygılanmışlardır. Önerinin diğer maddesi Ermenilerin sıfıra indirilmesi ise Ermenilerin ihtiyaç duyulduğu zaman kullanılamaması gibi bir sakınca doğuracak olmasından dolayı Ruslar için sakıncalıdır. Bu iki önerinin de çeşitli açılardan sakıncaları olması Rusların, Osmanlılardan ele geçirdikleri yerlerde Ermenilere ne özerklik vermelerine ne de Ermenileri tamamen yok saymalarına yol açmamıştır. Ruslar, bu iki madde yerine ele geçirilen yerlerde Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi için bazı düzenlemeler yapılmasını yanı sıra sancak, dil, din, öğrenim vb. pek çok haklar verilmelisini, kasaba ve köylerin yönetiminde bilgi ve yetenekleri derecesinde söz sahibi olmalarını sağlayacak adımların atılmasını uygun görmüşlerdir.¹¹⁴

Osmanlı yöneticileri devletlerinin bekasını sağlamak için Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla azınlıklara bazı haklar verme konusunda hayli yol almıştır. Rusların Ermenilere vermeyi düşündükleri yerel yönetimlerde söz sahibi olmaları fırsatı bir kenara Osmanlı Devleti 400 yıldır Ermenilere en yüksek rütbelere kadar yükselme olanağı sağlamıştır. Ruslar, Ermenileri bir araya toplayabilme fırsatı olmalarına rağmen bu konuda Ermenilere samimiyetsiz davranmışlardır. Bu samimiyetsizlik Rusların, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak Osmanlı toprakları üzerindeki

¹¹³ Uras, s.633.

¹¹⁴ Mazıcı, s.112.

planlarını gerçekleştirmelerine hizmet eden bir araç olarak kullanmak istediklerini ortaya koymuştur.

Rusya'nın I. Dünya Savaşı yıllarında Ermenilere verdiği desteği gösteren en önemli kanıtta, Addis Ababa'da yaşayan Ermenilerin devam eden bu savaş sırasındaki Ermeni Meselesi hakkında takındığı tutum münasebetiyle Rus Çar'ına gönderdikleri mektuptan bile anlayabiliyoruz.¹¹⁵ Ayrıca Rus arşivlerine Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında yaptıkları da aksetmiştir.¹¹⁶

2.3.4.3 Fransa

14 Mart 1915'te Fransız Büyükelçi Paleologue Rus Dışişleri Bakanı Sazanof'a bir telgraf çekerek Suriye ve Toroslara kadar uzanan sahadaki Kilikya'yı almak istediklerini bildirmiştir.¹¹⁷ Rusya 16 Mart 1915'te Rus Çarı'nın Paleologue ile yaptığı görüşme sonucunda boğazlara karşı Fransa'nın bölgeye hâkim olmasına göz yummak zorunda kalmıştır. Buna rağmen 1915 yılı Mart ile Temmuz ayları arasında Rusya Fransa'nın Adana- Mersin bölgesine yerleşerek kendisinin Akdeniz'le bağlantısının kesilmesi tehdidine karşı Ermenilerle işbirliği içine girmiştir.¹¹⁸

Fransa, Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren Osmanlı toprakları üzerindeki işgal politikasını uygulamaya koymuştur. Fransızlar hedeflerine ulaşabilmek için bu süreçte de Ermenileri kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu kapsamda Fransızlar ve İngilizlerin desteklediği Ermeniler, Çanakkale Savaşları'nın en şiddetli günlerinde ve aynı zamanda Süveyş Kanalı'nda çatışmaların devam ettiği sırada Zeytun'da isyan başlatmışlardır.¹¹⁹ I. Dünya Savaşında İngilizler ve Fransızlar, Kilikya Ermenileri diye tabir edilen Adana ve civarındaki Ermenileri de kışkırtmışlardır. Fransızlar bu bölgede meydana gelen Ermeni isyanlarını desteklemekle yetinmeyip yanı sıra isyancılara sahip çıkmışlardır. Fransızların Musa Dağı Olayı olarak diye bilinen bugünkü Hatay'ın Samandağ ilçesi sınırları içindeki Musa Dağı'nda meydana gelen Ermeni olayındaki tutumları isyancılara sahip çıkmalarına örnek olarak gösterilebilir. Bu çevredeki köylerde yaşayan

¹¹⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.138-140.

¹¹⁶ Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s.79-80.

¹¹⁷ Mazıcı, s.114.

¹¹⁸ Bayur, s.30.

¹¹⁹ Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları", *bilig*, S. 51, Ankara 2009, s. 88.

Ermenilerin büyük bir kısmı tehcir kararına uymayarak isyan edip dağa çıkmışlardır. 6000 Ermeni isyan etmiş ve Osmanlı askerleriyle silahlı çatışmaya girmiştir. 40 gün süren Ermeni isyanı, Osmanlı askeri birliklerinin Musa Dağı'nı kuşatmaları üzerine Ermeni çetecilerin Fransız donanması tarafından kurtarılarak Mısır'a götürülmeleriyle son bulmuştur. Ermeniler, Süveyş Kanalı'nın Asya tarafında Lazaret toplama kampına yerleştirilmişlerdir.¹²⁰

Fransa, I. Dünya Savaşı devam ederken İngiltere ile 1916'da Sykes-Picot gizli antlaşmasını imzalayarak Anadolu üzerine girişimlerini daha da yoğunlaştırmıştır. İki müttefik devlet arasında imzalanan antlaşma ile Fransa'ya Doğu Akdeniz, Adana, Antep, Urfa, Diyarbakır, Musul ile Suriye kıyıları bırakılacaktı. Bu antlaşmaya Ermeni Delegatesi Bogos Noubar'da katılmıştır. Ermeniler, Fransa ile yaptıkları antlaşmayla Fransız birliklerine katılacak Ermeni gönüllülerinden Doğu Lejyonu isimli bir birlik oluşturulmasını kabul etmişlerdir.¹²¹ Fransızlar da Ermenilerin Çukurova'da bir Ermeni devleti kurma konusunda isteklerini kabul etmişlerdir. Bu antlaşma üzerine Albay Romieu komutasındaki Fransız heyeti Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek amacıyla Kasım 1916'da Kahire'ye gitmiştir. Ayrıca bu sıralarda Anadolu'yu işgal edebilmek içinde Kıbrıs'ta 100.000 bin kişilik bir kamp hazırlanmıştır.¹²² Adana civarında örneğini gördüğümüz gibi Ermenilere casusluk yaptırmak için de kullanmışlardır. Fransa'nın bütün bu uğraşlarının arkasında hiç şüphesiz Osmanlı topraklarını ve Çukurova bölgesindeki pamuk ve Toros Dağlarındaki maden yataklarıyla Osmanlı Devleti'nin yer altı ve yer üstü zenginliklerini eline geçirmek isteği yatmaktaydı.

2.3.4.4 Almanya

Almanya, İtalya gibi milli birliğini geç tamamladığından sömürgecilik yarışında diğer Avrupalı büyük devletlere nazaran oldukça geri de kalmıştır. Rekabet içine girdiği devletlere göre sömürgecilik yarışında da geri kalmış olmasından dolayı diğer büyük devletlerle arasındaki mevcut farkı kapatmak için Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Özellikle de Berlin Kongresi'nden ardından Osmanlı Devleti'nin

¹²⁰ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, C.1, TTK yay, Ankara 2005, s.XCVI-XCVII.

¹²¹ Doğu Lejyonu ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Erdal İlter, "Milli Mücadele Mücadele de "Doğu Lejyonu" (LEGION D'ORIENT)", *Ankara Üniversitesi Dergisi*, s.419-436.

¹²² Dilan, s.XCVII.

kendisine ilgi göstermesinden memnuniyet duyarak diğer Avrupalı Devletlerle arasındaki sömürgecilik farkını Osmanlı Devleti vasıtasıyla kapatmaya çalışmıştır.

Almanya, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini bu kaygılarla dostluk temeli üzerine kurmuş olsa da Osmanlı sınırlarında misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaktan geri durmamıştır. Bunun altındaysa Almanya'nın da Osmanlı topraklarına tek başına hâkim olma düşüncesi yatmıştır.¹²³ Nitekim Almanlar, Osmanlı topraklarına hâkim olma yarışına geç başlamış olmalarına yine de misyonerler vasıtasıyla Osmanlı sınırlarında kendisine nüfuz alanı tesis etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda Osmanlı sınırlarında hak iddia edebilmek için de Ermenileri nüfuz alanına dâhil edebilme gayreti içine girmiştir. Almanya, misyonerleri aracılığıyla, diğer Batılı Devletlerin misyonerleri gibi, Osmanlı topraklarının el değmemiş noktalarını ülkesinin kullanımına açmaya çalışmıştır.¹²⁴ Bağdat Demiryolu projesini üstlenmesi bu anlamda Almanlara başarılı olmaları için fırsat vermiştir.

Almanya, diğer Batılı devletlerde olduğu gibi Osmanlı sınırları içerisinde kendisine nüfuz alanları oluşturabilmek için misyonerlik faaliyetleri ve Osmanlı yöneticileri nezdinde girişimlerde bulunmuş olsa da Almanya'nın Ermeni Meselesi'ne bakışı diğer Avrupalı devletlere nazaran oldukça farklıdır. Osmanlı Devleti'nin parçalanmamasını istemesi bu tutumunda önemli yer tutmuştur. Çünkü Almanya'nın koruyuculuk statüsünü Filistinliler üzerinedir ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının kendisinin Filistin topraklarına ulaşmasını engelleyeceğini düşünmüştür.

Almanya, I. Dünya Savaşı'na kadar ki süreçte Ermenilerle ilgili girişimlerde kendisini gelişmelerin dışında tutmayı başarmıştır. Almanların sorunun tartışmalarından uzak kalışı da Osmanlı Hükümeti'ni yanına almasını sağlamıştır. Buna rağmen Almanya kendisini Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermeni Sorunu'yla gelişmelerin içinde bulmuştur. Diğer taraftan Almanlar artık Ermeni Sorunu'yla ilgili bütün gelişmelerde kendilerini danışman olarak da nitelendirmeye başlamışlardır. Almanların tutumlarının değişmesinde hem Osmanlı Devleti ile savaş sırasında müttefik saflarda

¹²³ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikaları*, TTK, Ankara 2006, s.45-61.

¹²⁴ Orhan Sakin, *Ermeni İsyanların Günlüğü 1915 Osmanlı Arşivleri Yeminli Tanık İfadeleri*, Ekim yay., İstanbul 2008, s.179-182.

yer alıyor olması hem de Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybederek parçalanmasının kendi açısından doğuracağı olumsuz neticeler önemli rol oynamıştır.

Tehcir kararının alınması sonrasında, Alman konsolosları ve subaylarının tehcir sürecine yönetici ve özendirici olarak katıldıkları iddia edilmiştir.¹²⁵ Almanya'nın bu yeni tavrını destekler nitelikte bir örnek ise 1915 Temmuz'unda yaşanmıştır. Bu tarihte Amerikan Hükümeti'nin Almanya'ya Ermeni göçüyle ilgili Osmanlı Devleti'ne baskı yapması yönündeki başvurusu Almanya tarafından önemsemiştir.¹²⁶

Aynı senenin sonunda Alman Başbakanı Bethmann Holweg'in, Almanya'nın Merkez Katolik Komitesi ve Alman Protestanlarının 50 ileri gelenin Ermeni tehcirinden yakınmalarda bulduklarında ise, Alman başbakanı Ermenilerin tehcir edilmelerinin sebebinin dinsel davranışlarından kaynaklanmadığını, Ermenilerin siyasal davranışlarından kaynaklandığını belirtmiştir.¹²⁷

Almanya ve müttefiki Osmanlı Devleti savaş sonunda yenilen tarafta yer almışlardır. Almanya'nın Osmanlı Devletiyle yenilen tarafta yer alması Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında Ermeni Meselesi'ndeki tavrının değişmesine de neden olmuştur. Nitekim Almanlar bu yıllarda I.Dünya Savaşı sırasında Rusların işgal ettikleri, daha sonraları işgalden kurtulan Kars yöresindeki cephane ve kuruluşlara el koymaya, el koyamazlarsa denetimlerini sağlamaya, eğer denetimlerine de izin verilmezse, en azından bunların mal sayımını yapmayı istemişlerdir. Bu hedeflerine ulaşabilmek için Ermenilerle ilişkilerini onarmaya çalışmışlar ve Ermeniler üzerine girişimlerini yoğunlaştırmışlardır. Hatta Ermenilere bir uçak sağlayarak bu yörede keşif uçuşları bile yaptırmışlardır.¹²⁸

2.4 KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN LOZAN'A ERMENİ MESELESİ VE BATILI DEVLETLERİN ERMENİ POLİTİKALARI

2.4.1 Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ermenilerin Genel Durumu

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan taraflardan olmasından memnun olmuşlardır. Diğer taraftan savaşın İtilaf devletlerince

¹²⁵ Ortaylı, s.109-110.

¹²⁶ Bayur, s.44-45.

¹²⁷ Bayur, s.45.

¹²⁸ Mazıcı, s.116.

kazanılmasının altında yatan en önemli faktör ise ABD'nin savaşa girmesi, müttefikler için savaşın gidişatı değiştirmesidir. Müttefikler için savaşın seyrini değiştiren ABD'nin savaşa katılma şartıysa, savaş sonrasında Amerikan Başkanı Thomas Woodruff Wilson'un ele aldığı Wilson Prensipleri'nin uygulanmasıdır. Bu prensiplerin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren 12. maddesinde Türklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları yerlere bağımsızlık verilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur. Türklerin hâkimiyetinde yaşayan diğer milletlere de Türk hâkimiyeti altında özgürce yaşama ortamının sunulması istenmiştir.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalayarak I.Dünya Savaşından resmen çekildiğini ilan etmiştir. Ermeniler Mondros'ta yapılan ateşkese A.B.D, İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle büyük güven içerisinde girmiş, Doğu Anadolu'da katliamlara başlamışlardır. Ateşkes antlaşmasının dört maddesinde Ermenileri ilgilendiren şu hükümler yer almıştır:

4. Md. *"İtilaf hükumatına mensup üseray-ı harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul' da cem edilecek ve bilakaydii şart itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır."* Bu maddeyle İtilaf devletleri müttefik kuvvetlerin ve Ermenilerin bütün esirlerini Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bahane ileri sürmeden teslim etmesini istemişlerdir.

7. Md. *"Müttefikler kendi emniyetlerini tehditle görünce sevk-ul ceysi her bir yeri işgale hakları olacaktır"*. Bu madde müttefiklerin kendileri için potansiyel tehdit olarak gördükleri yerleri işgal edebilmelerine imkân sağlayacaktı. Bu maddenin en önemli tarafı ise müttefik kuvvetlerin ele geçirmek istedikleri bir yerle ilgili istek ve arzularını kolayca elde edebilmelerine imkân sunuyor olmasıdır. 7. madde Ermeniler için müttefiklerin atacakları adımlara da temel oluşturacaktır.

11. Md. *"İran'ın şimali şarki kısmındaki Kuvay-ı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir ita edilecektir. Maverai-i Kafkas'ın evvelce Kuvay-ı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir."* Bu maddeyle müttefikler İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'daki Türk askeri varlığını sona erdirilmeyi hedeflemişlerdir. Böylece buralarda Ermenilerin kendi istedikleri doğrultuda adım atabilmeleri de temin edilecektir.

Antlaşmanın Ermenileri ilgilendiren son maddesiye 24. maddedir. Bu madde de "*Vilayet-i Sitte de iğtişaş zukurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devleti muhafaza ederler*" ifadelerine yer verilerek Batılı Devletlerce Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları iddia edilen, Vilayeti Sitte de olarak adlandırılan Erzurum, Van, Mamuretu'l Aziz, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis'te Ermenilerin kendi devletlerini kurabilmelerine zemin hazırlanacaktır.¹²⁹

Ermeniler, yukarıdaki maddelerle antlaşma üzerinde de kendi devletlerini kurabilmek için Batılı Devletlerin desteklerini elde etmişlerdir. Nitekim bu mütarekenin ilgili maddelerine dayanarak Türk sınırlarındaki köylere saldırarak katliamlara başlamışlardır. Bu dönemdeki Ermeni faaliyetleri 1 Ocak 1919 tarihli ve 2834 sayılı 9. Ordu Komutanlığından Milli Savunma Bakanlığı'na gönderilen resmi kayıta "*Sınırlarımız dışındaki İslamların Ermeniler tarafından öldürülmeleri sürüp gidiyor. Sarıkamış'ın Kara Hamza Köyü halkı, Ermeniler tarafından tamamen yok edilmişti*" denilerek ortaya konulmuştur.¹³⁰

Mütareke sonrası Ermeniler Paris'te düzenlenecek Paris Barış görüşmelerine katılmak için harekete geçmişlerdir. Paris'e müttefiklerce Ermenilerin temsilcisi olarak sayılan Bogos Nubar Paşa'nın liderliğindeki Ermeni Ulusal Birliği ve Erivan'daki Taşnaklar adına da Ermeni Milli Meclisi lideri Avedis Ahoronian katılmışlardır.¹³¹ Konferansta Karadeniz'den Akdeniz'e kadar ki sahaya uzanan bir Ermeni devleti kurulması konusunda yapılan görüşmeler olumlu sonuçlansa da kurulacak bu yeni devletin sınırlarının tam olarak nereleri kapsayacağı ve hangi ülkenin himayesinde olacağı konusunda tartışmalar sürmüş ve bir sonuca varılamamıştır.

Erzurum ve Sivas kongrelerinde de Ermeni Meselesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Mustafa Kemal Atatürk, 25 Temmuz 1919'da Erzurum kongresinde "*Doğu Anadolu'da Ermenilerin Türkleri toptan yok edip, öldürme*" niyetlerinin olduğunu söylemiştir.¹³²

¹²⁹ Bayur, s.744.

¹³⁰ Ülkü Ağırtaş, "Ermeni Meselesi (1918-1923)", Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay 2004, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.35.

¹³¹ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923, TTK basımevi, Ankara 1991, s.137.

¹³² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, T.T.K Basımevi, Ankara 1981, s.3-6.

2.4.2 Batılı Devletlerin Ermeni Politikaları

2.4.2.1 Fransa

11 Aralık 1918'de Fransızlar, İskenderun'a asker çıkarmışlardır. Ermenilerin Kurtuluş Savaşı'na karşı ilk tepkileri de Fransızların İskenderun'a asker çıkarmalarıyla birlikte görülmüştür. Bu çıkarma esnasında Fransızlar kendi askerlerini İskenderun'a sevk ederlerken Ermeni birliklerini beraberlerinde çıkarmışlardır. Fransız askerî üniforması giymiş dört yüz Ermeni iki evi basarak eşya ve para gasp etmişler, bir kadını boğazından yaralayarak işgal sürecinde Müslümanlara karşı yapacaklarının ilk örneğini sergilemişlerdir.¹³³

1915'te tehcir kararının alınması ve uygulanması, Ermenilerin bazılarında göç ettirilmelerinin acısını Türklerden çıkarma hissiyatını doğurmuştur. Ermenilerin, yaşadıkları acıları Türklerden çıkarma düşünceleri kendisini Ermeni beyinlerde intikam duygularıyla iyice keskinleştirmiştir. Bu tarihten sonra Türk köylerine bu hissiyatla da saldırmaya başlamışlardır. Milli Mücadele yıllarında da bazı Ermenilerin zihin dünyalarındaki intikam alma düşüncesi yapılan saldırılarla pratiğe de dökülmüştür.

Bu olaylardan bir kaç İskenderun'da 12 Aralık gecesi yaşanmıştır. Şehrin mahkemesine bazı kişiler girerek pencerelerden tüm arşivleri aşağıya atmışlardır. Aynı gece Ocaklı köyündeki Osman Ağa'nın evine baskın yapmışlar ve Cafer ve Rüştü Efendi'ye ait on dört keçi ve iki koyun çalmışlardır. Yine 14 Aralık'ta ikisi asker altı kişi Emlak Memuru Ahmed Efendi'nin kapılarını kırarak evine girmiş, Ahmed Efendi'yi ve o gün evinde bulunan kişiyi yere yatırarak boğazlama tehdidiyle paralarını istemişlerdir.¹³⁴

Bu ve benzer olaylar üzerine 19 Aralık 1918'de Teğmen Hasan'ın liderliğinde halkın desteği alınarak bir birlik kurulmuş ve bu birlik Ermeni çetelerine karşı saldırıya geçmiştir. Böylece Adana'da Kurtuluş Savaşı da başlamıştır. Nur Dağına hareket edilmiş, Fransız-Ermeni birlikleriyle mücadeleye başlanmıştır. Jandarma Komutanı Teğmen Hasan'ın liderliğindeki 300 kişilik Türk kuvvetleri Fransız-Ermeni birliklerine saldırı düzenlemiş, İngiliz ve Fransızlarla çarpışmıştır.¹³⁵

¹³³ BOA. BEO. 340957.

¹³⁴ BOA. HR. SYS. 2555-2/71.

¹³⁵ Mazıcı, s.145.

Fransız işgaline karşı tepkiler bir yana Adana ve civarında Fransızların desteğini almış olan Ermeniler saldırılarını her geçen gün daha da şiddetlendirmişlerdir. İslahiye ve Osmaniye taraflarında toplanan Kuvâ-yı Milliye'nin güçlerinin buralardan uzaklaştırılması için Ermeni birliklerden intikam komitesi adında bir birlik oluşturulmuştur. Bu komiteyi idare etme vazifesiyse Fransız kumandanlarından Adana Mutasarrıfı Normand'a verilmiştir. Normand, İnnaplı köyünden Hasan Ağa oğlu Hacı Ali, öldürmüştür. Müslüman köylerinin ileri gelenleri toplanarak, Adana'ya sevk edilmişlerdir. Köprü civarına gelindiğinde ise çetelerle işbirliği içinde oldukları iddia edilerek bu köylüler kurşuna dizilmişlerdir.¹³⁶

Fransızlar, Ermenilerin desteklerini arkalarına alarak 7 Mart 1919'da Kozan'ı işgal etmişler, Ermeni dostu Binbaşı Tailledat Kozan'a yerleşmiştir. Haçın, Şar, Zeytun, Urumlu yörelerinden toplanan Ermenilerden 30.000 kişilik askeri teçhizatlara sahip ve sistemli Ermeni güçleri oluşturulmuştur.¹³⁷

1 Mart 1919'da bir Ermeni taburu dağıtılarak İngiliz gemisiyle Portsaid'e götürülmüştür. 3 Mart 1919'da General Allenby gönüllü Ermenilerden oluşturulan Ermeni lejyonunu Fas'a götürmek istemiştir. Ancak bu istek Fransızların onayını alamayınca başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığı, 10 Mart 1919'da Bogos Noubar Paşa'ya mektup yazarak, *"Bu karışıklıklar, Ermeni taburunun disiplinsizliğinden kaynaklanıyordu. Gönüllülerden bazıları, lejyondaki Fransızların öç alma hareketlerinde olan sorumluluklarını unutmaktadır. Siz Ermenileri yatıştırıp, Türklere de Ermeni olaylarını yatıştırılacağını bildiriniz"* denilerek Fransız yetkilerin Türklerin kendilerine karşı girişimlerine son vermeye çalışmış olduklarını da görmekteyiz.¹³⁸

Fransızlar işgalleri karşısında halkı sakinleştirmeye çalışsalar da bir taraftan Anadolu'yu işgal projelerini sürdürmüşlerdir. Nitekim bu sıralarda müttefikleri İngilizler Urfa, Maraş ve Antep Ekim 1919'da işgal etmişlerdir. İngilizler ve Fransızlar, Anadolu'yu işgali projelerini sürdürürlerken halka karşı psikolojik savaş da yürütmüşlerdir. Örneğin, Ekim ayının sonunda Fransızlar Ermenilerle beraber özellikle 31 Ekim günü Maraş'ta Uzunoluk hamamından çıkan kadınların peçelerinin zorla açılmışlar, Yüzbaşı Andre'nin

¹³⁶ BOA. HR. SYS. 2555-4/96, 97,112.

¹³⁷ Mazıcı, s.145.

¹³⁸ Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Yeni Türkiye yay.*, C.38, Ankara 2001, s. 777-776.

dans ettiği bir Ermeni kızının isteği üzerine de kaledeki Türk bayrağını indirerek yerine Fransız bayrağını diktirmişlerdir.¹³⁹

Ermeni çetelerinin saldırıların yoğunlaşması karşısında Mustafa Kemal' in liderliğinde bir araya gelen milli güçler güneydeki ulusal direnişin örgütlü hale gelmesi için büyük gayretler sarf etmiştir. Örneğin, Direniş hareketlerinin örgütlü hale getirilmesi Sivas Kongresi'nde gündeme getirilmiştir. Kongre'de ulusal amaçlar uğruna herkesin mal ve canıyla savaşa katılması, alışverişin Türklerle yapılması, Türk olmayanlara karşı boykot izlenmesi, emniyetin sağlanmasına dair görevleri Türklerin üstlenmesi, ulusal örgütlenmenin karşısında duranların etkisiz hale getirilmesi yönünde kararlar alınmıştır. Ulusal örgütlenme için alınan bu kararlardan sonra bölgeye üsteğmen Asaf, Yüzbaşı Osman Nuri, Kamil ve Ragıp, Binbaşı Doğan ve Emin gibi askerler sevk edilmiştir. Bu askerler yaptıkları işlerler bölgedeki ulusal direnişin daha da örgütlü hale gelmesi sağlanmıştır.

Milli kuvvetlerin Anadolu'da etkin hale gelmeleri, Fransızların milli örgütlenmeye duydukları öfkeyi artırmıştır. Ulusal birlikler 21 Ocak - 11 Şubat arasında, Elbistan, Pazarcık, Bertiz yöresinden Maraş kapılarına dayanmışlardır. Ulusal güçlerle Fransızların mücadelesi sırasında 2500'e yakın Ermeni Fransızların yanında yer almıştır.¹⁴⁰

Fransızlara karşı Urfa'da yürütülen Kurtuluş Savaşı 8-15 Şubat 1920 tarihleri arasında başlanmıştır. Aşiretlerin ve ordunun desteği oluşturulan Urfa'da Kuva-yı Milliye'ye karşı, Fransızlar 1700 Ermeni silahlandırılmıştır. Ermenilerin askeri donanım bakımından ulusal direnişçilerden göre üstün olmaları ve ulusal güçlerin istedikleri başarıyı elde edememelerine, halkta da mücadelenin ilk yıllarında direnme konusunda isteksizliğin belirmesine neden olmuştur. Bu şartlar altında ulusal güçler direnişlerini sürdürürlerken mücadelelerini başarıyla sonuçlandırabilmek için Mustafa Kemal'e bir telgraf göndermişlerdir. Bu telgrafla yardım isteklerini bildirmişler, Mustafa Kemal ise bu isteğe canlarıyla ve mallarıyla özveride bulunarak savaşmaları gerektiğini aksi takdirde Fransızlar ve Ermenilerin çizmeleri altında ezileceklerini bildirerek cevap vermiştir. 11 Nisan 1920'de Fransızlar bir taraftan Ermenilerin baskısı diğer taraftan da

¹³⁹ BOA. HR.SYS. 2543-7/10, 30, 72.

¹⁴⁰ Mazıcı, s.148-149.

ulusal güçlerin direnişlerini başarılı bir şekilde sürdürmeleri sonucunda geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Antep'e saldırılar bir Ermeni taburu eliyle yapılmıştır. Ermeni taburunun Antep'e saldırısı sırasında yaptıkları, halkta bu saldırılara karşı büyük bir öfkenin doğmasına neden olmuştur. Çünkü Ermeni taburu ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan Müslüman halkı katletmiş, küçük yaşlardaki çocuklara bile cinsel saldırılarda bulunmaktan geri durmamışlardır. Antep'te yaşananlar üzerine Mustafa Kemal, Polat Paşa liderliğinde bir kuvvet göndermiştir. Bu birlik Kilis'te Fransızlarla mücadeleye girişmiş, 3 - 18 Şubat 1920 tarihleri arasında Fransızlarla karşı zafer kazanılmıştır. Fransızlar, yenilgiye uğramalarına rağmen Türk kuvvetlerinin isteklerini kabul etmeyerek Antep'e doğru harekete geçmişlerdir. Fransızlar, 1 Nisan 1920'de Antep'e yeni bir saldırıya girişmişlerdir. Fransızların bu saldırısı sırasında Ermeniler Müslüman mahallerini tahribata uğratmışlardır. Kılıç Ali Ermeni büyüklerine başvurarak Ermenilerin yatıştırılmalarını istemiştir. Ancak bu isteğe olumlu bir cevap alamamış, Türk mahallerine saldırılar devam etmiştir. Ulusal güçlerin mücadele Ankara Antlaşmasının imzalanmasıyla neticeye ulaşmıştır. Bu antlaşmayla Antep Ermenilerin destekledikleri Fransızların işgalinden kurtulmuştur. Ermeniler destek verdikleri Fransızların çekilmeleri üzerine kentten göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁴¹

Ermenilerin bütün bu girişimleri ve Müslüman halka karşı şiddeti iyice yoğunlaştırmalarına rağmen Fransızlar Ankara antlaşmasıyla Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmişlerdir. Ankara Antlaşması'ndan Fransızların Anadolu'dan çekilmeleriyle, Ermenilerin işgal ettikleri yerlerde kurtarılmıştır. Fransızların Anadolu'dan çekilmeleri Ermenileri de Anadolu'da Müslüman halka yaptıklarından dolayı başka ülkelere göç etmek zorunda bırakmıştır.

2.4.2.1 İngiltere

Ermeniler, Fransızlar ve İngilizlerin desteklerini alarak Kurtuluş Savaşı yıllarında Müslüman halk üzerindeki saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. Fransızlarla Güneyde, İngilizlerle Kızılırmak'a değin Doğu'da iş birliği yapmışlardır. Güney ve Doğu'yu kapsayan sahada büyük bir Ermeni devleti kurabilmek için bu iki devletle birlikte hareket etmişlerdir. Bu süreçte İngiltere'nin desteğini alan ve bu destekten aldıkları

¹⁴¹ Mazıcı, s.149-151.

cesaretle de Erivan civarında toplanan 300.000 Ermeni birlik ve çeteler halinde Erzurum'a değin gelerek talan ve yağma yapmışlardır. İngilizler ve Amerikalılar, Ermenileri kışkırtarak Erzurum'a kadar Ermenilerin gelmelerini sağlamalarına rağmen Ermenilerden desteklerini çekerek Ermenileri yüz üstü bırakmışlardır. Lloyd George, Amerikalı General Harbord'a başvurarak bu güçlerin geri çekilmelerinin teminini istemiştir. Ancak Amerika'dan olumlu bir cevap alamamıştır.¹⁴²

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Ermeni saldırıları için yeni dönem başlamıştır. Bu dönemde ateşkes antlaşmasının genel hükümleri gereği, Osmanlı sınırları dışında kalan Müslüman halk Osmanlı Devleti'nin korumasından uzak kalınca Ermeniler bu durumu fırsat bilerek Müslüman halka karşı şiddetli saldırılara başlamışlardır. İngilizler de bölgedeki Müslümanlara karşı baskılarını artmışlardır. Nitekim 13 Nisan 1919'da İngilizler Kars Milli Şura hükümeti İngilizlerin baskınına maruz kalmıştır. Bu baskın sonrasında, İngilizler hükümet görevlisini Malta'ya sürmüşlerdir. İngilizlerce Kars Hükümeti valiliğine 16 Nisan 1919'da Taşnak Ermenilerinden General Karganof tayin edilmiştir. Kars'a tayin edilen vali görevine başladıktan sonra aradan çok zaman geçmeden, 23 Nisan 1919'da Müslüman ahaliye karşı yeni işkenceler sürecine başlamıştır. Milli Şura'dan terhis edilen 100 Müslüman asker öldürülmüştür. Milli Şura'nın kurucu kadrosundan 17 kişinin evlerine baskın yapılmakla kalınmamış, evlerine ve diğer mallarına el konulmuş, eşyaları yağmalanmıştır.¹⁴³

İngilizlerin desteğiyle Ermeni saldırıları hız kazanırken, 15. Kolordu Komutanlığı'na getirilen Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerce düzenlenen saldırılara son vermek için 8 Temmuz 1918'de İngiliz Yarbayı Rawlinson' a şunları yazmıştır:

"İngiliz Kaymakamı Rawlinson Bey Cenaplarına, Ermenilerin Kağızman ve yöresindeki Müslüman halkı kırarak yok etmeye başladıklarını, canlarını kurtarmak amacıyla kaçanlardan öğrendim. Ermeniler Kurudere'yi basarak beş erkek, üç kadın şehit ettikten sonra, 33 erkek, bir gelin, bir kız, 440 binek ve kasaplık hayvanlarını alarak götürmüşlerdir. 4 Temmuz'da Kars ile Oltu arasındaki Akçakale'ye bağlı dört köye baskın yaparak birinin insanlarının tümünü, öbürlerinden de altmışar adam götürüp kestikleri bildirilmektedir. Bu köylere baskın yapan Ermeniler, beş top yedi makineli tüfek kullanmışlardır. Bu gücün kumandanı, Arşak sanında birisiymiş. Yüzkuş Köyü'nde

¹⁴² Mazıcı, s.150.

¹⁴³ Mazıcı, s.150.

bir Müslüman'ın kardeşiyle karısı ve kızını Ermeniler götürmüşlerdir. Ermeniler Karakut yöresinde Müslümanları katletmeyi sürdürmektedirler. Sınır dışında oluşmakta ve bunun üzerine de pek derin etki yapmakta olan acı veren olayların ivedilikle sonuçlanması ve sorumlularının cezalandırılmasıyla bizi de bu konuda aydınlatma hoşnutluğunda bulunulması çok rica eder ve saygılarımı sunarım efendim."

15. Kolordu Komutanı

Tuğgeneral

Kazım Karabekir¹⁴⁴

1 Nisan 1920'den itibaren Osmanlı göçmeni Ermeniler General Osebyan, Vali Karganof ve Albay K. Minanof'un emriyle Kars civarındaki köylere yerleştirilmeye başlamıştır. Sadece Ermenilerin Kars civarındaki köylere yerleştirelmeleri için 32 İslam köyü yakılmış, bu durum karşısında Müslüman halk sınırı geçerek Türkiye'ye sığınmıştır. Buna rağmen 11.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir.

Kazım Karabekir Paşa, 15 Kolordu komutanı Tuğgeneral imzası ile 21 Mart 1920 tarihinde Erzurum'dan, Erivan Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı'na gönderdiği mektupta Ermenilerin yaptıkları işkence ve kıyımdan bahsetmiştir. Kazım Karabekir genel durum hakkında da bilgi verdiği yazısında saygıları sunarak soruna bir çözüm bulunması isteğini iletmiştir.¹⁴⁵

İngiliz destekli Ermenilerin yaptıkları hakkında Azerbaycan Hükümeti Dışişleri Bakanlığı da Ermenistan Hükümeti'ne bir nota vermiştir. Ermenistan hükümetine verilen notanın birer örneği de İngiltere, Fransa ve İtalya siyasal temsilciliklerine gönderilmiştir.¹⁴⁶

2.4.3 Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları

Batılı Devletlerin destekledikleri Ermeniler, 1920 yılının başlarında Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini iyice artırmışlardır. 24 Eylül 1920'de Ermeniler Doğu Cephesinden saldırıya geçmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak 9 Haziran 1920'de Doğu Anadolu

¹⁴⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969, s.71.

¹⁴⁵ Karabekir, s.523-524.

¹⁴⁶ Karabekir, s.523-524.

bölgesinde geçici seferberlik ilan edilmiştir. Doğu Cephesi Komutanlığına 5.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir getirilmiştir.

7 Temmuz 1920'de Türk Dışişleri Bakanlığı bir ultimatoma vererek Ermeni faaliyetlerine karşı Türk hükümetinin harekete geçtiğini ilan etmiştir. Böylece geçici seferberliğin ilan edilmesinden kısa bir süre sonra savaş başlamıştır. 28 Eylül 1920'de saldırıya geçen Türk birlikleri 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'ı, 30 Ekimde Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirmişlerdir. Böylece Türk Kuvvetleri Arpaçay'dan Gümrü'ye dek uzanan bölgeyi ele geçirmiştir. Türk kuvvetlerinin bu ilerleyişi üzerine Ermeniler 6 Kasım 1920'de ateşkes ilan etmek için başvurmuşlardır. Ermenilerin bu isteklerine yanıt 8 Kasım 1920'de ateşkes şartları bildirilerek verilmiştir. Türk tarafının koşullarını kabul etmek zorunda kalarak, iki taraf arasında 2-3 Aralık gecesi Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.¹⁴⁷

Gümrü Antlaşması'na Türkiye'yi temsilen Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir başkanlığında katılırken, Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen eski Başbakan Alexandr Hadisyan başkanlığında bir heyet katılmıştır.¹⁴⁸ İki taraf arasında imzalanan Gümrü Antlaşması, 18 maddeden oluşmaktadır. Önemli maddeleri özetle şunlardır:

Md. 1 -Türkiye ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki savaş durumuna son verilmiştir.

Md. 2 - Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır. Aras Irmağı, Arpaçayı, Karaçan Deresi, Tiknis'in ve Kımlı'nın doğusu, Kızıltaş ve Büyük Akbaba Dağı'yla belirlenir.

Md. 3 - Yukarıdaki maddede saptanan ve hukuksal, tarihsel ve sosyal açıdan Türkiye'nin üstünlüğünün yadsınmadığı söz konusu arazilere isterlerse, Osmanlı Hükümeti zamanında göç eden Ermeniler, üç yıl içinde dönebileceklerdir.

Md. 4 - Emperyalist devletlerin kışkırtmasına ve özendirilmesine meydan vermemek koşuluyla, Erivan Cumhuriyeti, içteki sessizlik ve düzeni korumak amacıyla, sınırda belirli oranda Jandarma gücü bulundurabilecektir.

Md. 5 -Bu durumdan, Erivan'daki Türk temsilcilerinin her zaman haberi olacaktır.

Md. 6 -Genel Savaş sırasında düşman ordularına katılan Osmanlı Hükümeti'ne karşı silah kullanıp, işgal girişiminde bulunanların dışındaki göçmenlerin eski yurtlarına

¹⁴⁷ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi yay., İstanbul 2009, s. 182-183.

¹⁴⁸ Şimşir, s. 183.

dönerek en uygar ülkelerdeki azınlıklar gibi tüm hukuksal haklardan yararlanmaları güvence altına alınır. (Bu maddeyle herhangi bir suça karışmayan Ermenilerin Türkiye'de diğer azınlıklar gibi uluslararası hukukun sağladığı imkanlara sahip olarak geri dönebilmelerine izin verilmiştir.) Ancak sözü edilen kişiler, bu dönüşü bir yıl içinde gerçekleştirmezlerse, hiçbir savda bulunmaya hakları yoktur.

Md.10 Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kesinlikle tanımadığı Sevr Antlaşması'nı tümüyle yok saydığını ilan eder.

Md. 14- Erivan Cumhuriyeti, herhangi bir devletle yapılmış, ancak Türkiye'nin çıkarlarına ters düşen tüm antlaşmaların yok sayar.

Gümrü Antlaşması'nın en önemli tarafı, bu antlaşmayla birlikte Ermeniler Sevr antlaşmasını tanımadıklarını, "Büyük Ermenistan" projesinden vazgeçtiklerini bildirmişlerdir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını yitirip, Sovyet Cumhuriyetlerinden biri haline gelmesinden sonra 16 Mart 1921'de TBMM ve SSCB arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla Ermenistan Cumhuriyetiyle imzalanmış olan Gümrü Antlaşması daha da güçlendirilmiştir. Moskova Antlaşması'yla Kars ve civarı, Türkiye sınırlarına katılmıştır. 13 Ekim 1921'de yine Sovyetlerle Kars Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ise iki seneden fazla süredir devam eden Doğu cephesindeki savaşı sona ermiştir. Bu antlaşmayla birlikte Sovyet Ermenistan'ı Nahçıvan, Kars, Sürmeli ve Ardahan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Sovyet Ermenistan'ı bu son antlaşmadan sonra 29.000 km²'lik bir araziye hapsedilmiştir.

2.4.4 Lozan Antlaşması

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, ateşkesi kalıcı hale getirebilmek için 28 Ekim 1922'de Lozan'da bir konferans yapılması kararlaştırılmıştır. Bu konferansta görüşülecek sorunlardan biride Azınlıklar Meselesi'dir.

Azınlıklar konusunun konferansta ele alınacak olması üzerine Ermeniler, Gümrü Antlaşması imzalanıp, Türkiye-Ermenistan sınırının çizilmesine rağmen iki devlet arasındaki sınırı gündeme getirerek tartışmaya açmaya çalışmışlardır. B.Yeram ile Gümüşgerden'in temsil ettikleri Birleşik Ermeni Kurulu'yla, Garo Pastırmacıyan ile Rus A.Mandelstam'ın temsil ettikleri Sovyet Ermenistan'ı Kurulu, Lozan ' a gitmeden önce

Fransa ve İngiltere dışişleri bakanları nezdinde birtakım girişimlerde de bulunmuşlardır.¹⁴⁹

Türkiye'yi temsilen Lozan'a temsilci olarak İsmet Paşa başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. 12 Aralık 1922'de İngiliz temsilcisi Lord Curzon'un önerisiyle Azınlıklar Sorunu konferansının gündemine alınmıştır. Lord Curzon gündeme aldığını sorunla ilgili Müttefiklerin Birinci Dünya Savaşı'na Orta Doğu'daki azınlıkları korumak için girdiklerini, Türkiye'deki azınlıklar sorunun bütün dünya ilgili olduğunu, bu nedenle dünyanın gözlerini bu konuda verilecek karar için Lozan Konferansı'na çevirdiğini söylemiştir.¹⁵⁰ Lord Curzon Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Keldaniler, Nesturiler gibi azınlık grupları için geniş kapsamlı bir genel af ilan edilmesi, para karşılığı esaretten kurtarılması ve gezi serbestisine kavuşturulmaları gerektiğini ifade etmiştir. Lord Curzon, bütün bu istekler yerine getirildikten sonra Milletler Cemiyeti'nin sürekli denetim yapabilmesi için bir temsilcisi tayin edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Curzon'a göre bütün bu istekler Türkiye'de yaşayan azınlıklar için azdır. Bu nedenle Türkiye'deki azınlık haklarının iyileştirilmesi için daha çok şey yapılması gerekmektedir.

Lord Curzon'dan sonra söz alan Fransız temsilcisi M. Barrere Fransızların, temsilci Marki Garroni de İtalyanların azınlıkların korunmasının gerekli olduğu yönündeki düşüncelerini ortaya koyan birer konuşma yapmışlardır.

TBMM adına söz alan İsmet İnönü okuduğu muhtırada temelde Türklerin tarih boyunca idaresi altında bulunan milletlere hoşgörü içerisinde yaklaştıklarını, en güçlü oldukları dönemlerde bile Müslüman olmayanlara iyi davranmış olduklarını ifade etmiştir. İsmet İnönü okuduğu muhtıraya dış kışkırtmaların kesilmesi, Türklerin ve Rumların mübadelesi, diğer azınlık haklarının Türk siyasetinin verdiği güvence ile yerine getirilmesi yönündeki istekleriyle son vermiştir.

13 Aralık 1922'de Yunanistan temsilcisi Venizelos Rum azınlıklarının Türkiye'deki durumlarıyla ilgili bazı sorular sormuştur. Venizelos'un sorularını yanıtlarken İsmet İnönü Türkiye'nin Ermeni Meselesi'yle ilgili düşündüklerini şu sözleriyle ortaya koymuştur:

¹⁴⁹ Seha L. Meray, *Lozan Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, YKY yay., C.1, İstanbul 2003, s.179-180.

¹⁵⁰ Meray, s.180-186.

"Ermeni Sorunu'nu geçinme aracı veya silah olarak kullanan, dışarda çalışan komitacılar, ortadan kalkarsa, iki taraf da yaralarını sararlar. Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler, Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabilir ler. Ancak, Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanmaz. Ne doğu vilayetlerinde, ne Kilikya'da anayurttan ayrılması mümkün yer vardır. Zaten bugün Türkiye, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'yle anlaşmalar yapmıştır. Başka bir Ermenistan'ın kurulmasını, Türkiye düşlemez bile...Azınlıkların gidip gelmeleri ve mallarının korunması ise, Türk yasalarının çözümlenebileceği bir iştir. Azınlıklar için denetim veya temsilci gönderilmesi Türkiye'nin içişlerine karışma sayılacağından asla onaylanmaz. Azınlıkların başka devletlerce korunmasını, Türk bütünlüğüne ve bağımsızlığına zarar verici bir neden olduğundan, kullandırmayız."¹⁵¹

İsmet Paşa bu sözleriyle konferansa katılan devletlere, Türkiye'nin Azınlıklar Meselesi özelinde Ermeni Meselesi'ne bakışını ortaya koymuştur. İnönü, sorunun asıl kaynağının Batılı devletlerin azınlık politikaları olduğunu, dışarıdan gelen kışkırtmalarla harekete geçen azınlık unsurların huzursuzluklar çıkararak, sorunu büyüttüklerini ifade etmiştir.

Lord Curzon konferans sırasında azınlıklar konusundan dolayı bütün dünyanın Türklerin karşısında yer aldığını ifade etmiştir. " Biz Milletler Cemiyeti'nin sorunlara karışmasından korkmuyoruz... Çünkü ellerimiz temizdir. Bu koca ülkede Ermeniler için bir parça yer yok mu? " diyerek de Türklerin Ermenilere kendi sınırlarında tahammül edemediklerini iddia etmiştir.

İsmet İnönü, konferans sırasında azınlıklar konusu gündeme geldiğinde Lord Curzon'un kullandığı dilin değiştiğini bu yüzden kendisini kınadığını ifade etmiş, sorunun asıl kaynağının Avrupalı devletler olduğunu vurgulamıştır. Türkiye'deki en güvenilir kitaplarda toplam Ermeni nüfusunun 1.290.000 -1.500.000 kişi olarak geçtiğinin altını çizerek soykırım iddiaları sırasında ileri sürülen değişik rakamlara da yanıt vermiştir. İsmet Paşa, gözlerini Lord Curzon'a çevirerek sözlerini şu şekilde sürdürmüştür:

"Yabancı basını yüzünden, yıkılıp yakılan ülkelerinde çalışan Türk elleri, özellikle temizdir. Bu eller, ne hiçbir ülkeye saldırı, ne hiçbir ülkeye baskın yapmış, ne de hiçbir ülkeyi yıkıma uğratmışlardır. Korkmaksızın öbür herhangi ellerle karşılaştırılmaya değerdirler. Ve bu savda bulunmaya da haklıdırlar."

¹⁵¹ Meray, s.200 ve sonrası.

Konferansın henüz bir sonuca ulaşılmeden, görüşmeler devam ederken, yarıda kesilmesi korkularının Türkiye'ye hissettirilmeye çalışıldığı bir ortam da İsmet Paşa Batılı devletlerce yapılan tehditlere de şu sözleriyle yanıt vermiştir:

"Eğer bu kesilmeden Türkiye sorumlu tutulmak isteniyorsa konu bu biçimde ortaya sürülmemelidir. Çünkü Lord Curzon'un söylevinden önce, azınlıklara hak tanımayı biz kendimiz onaylamıştık. Ayrıca, Türkiye Kurulu, bu konuda hiçbir zorluk çıkarmış değildir. Buna karşın, kesilme için azınlıklar konusu uygun bir neden olarak kullanılıp, bu gerçekler öğrenilince, bizim lehimize yükselecek ses, o zaman sayın Lord'un sandıkları gibi, yalnız Ankara'nın sesi olmayacaktır."

İsmet Paşa sözlerini şöyle bitirmiştir:

"Yineliyorum! Türkiye barıştan sonra Milletler Cemiyeti'ne girecektir. Müslüman olmayan azınlıklara ise, ancak Avrupa devletlerinin onayladığı temel koşullarda hak tanıyacağız."¹⁵²

İsmet Paşa'nın konuşması sonrasında konferans salonunda ortam yumuşamış ve Batılı devletlerin temsilcileri İsmet Paşa'nın konuşmasından dolayı memnun duymuşlardır. Konferans 24 Temmuz 1923'te taraf devletlerce imzalanan ve 23 Ağustos 1923'te TBMM'de onaylanarak yürürlüğe giren Lozan Antlaşması'yla Türkiye'de yaşayan tüm gayrimüslimler gibi Ermeniler de azınlık olarak tanımlanmasıyla sona ermiştir.

Lozan Barış Konferansında alınan kararlarla azınlıklar sorunun çözüme kavuşturulmuştur. Böylece Avrupalı Devletler kendi çıkarları için uzun yıllardır kullandıkları Ermenileri vaatlerine ulaştıramamışlar, Ermeni Sorunu'nun bir dönemi nihayete erdirmiştir. Lozan Barış Konferansı'ndan günümüze Ermeni Sorunu Batılı Devletlerce yine istismar edilecek ve bu yeni süreçte asıl aktörde Ermeni Diasporası olacaktır.

¹⁵² Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, T.İ.T.E yay., Maarif Matbaası, 1943, s.127-137.

III. BÖLÜM

ERMENİ DİASPORASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ, DİASPORA'DAKİ ERMENİLERİN YAŞADIKLARI ÜLKELER VE FAALİYETLERİ

3.1 ERMENİ DİASPORASI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Ermeni Diasporası'nın temelleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde atılmaya başlanmıştır. Özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Ermenilerin büyük bir nüfusa ve nüfuza sahip diaspora haline gelmelerine yol açmıştır. 1914'te Birinci Dünya Savaşın başlamasında 1918'deki Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti'nin müttefikler karşısında yenilgiyi kabul etmesine ve Kurtuluş Savaşı'nın başlayıp Lozan'da yeni Türk devletinin bütün milletlerce kabul edilmesine kadar ki süreçte Ermeni Diasporası özellikle de Anadolu'dan göç edenlerle asıl gücüne ulaşmıştır. 1920'li yıllara gelindiğinde ise, Ermeniler tüm dünyaya yayılmış bir millet haline gelmişlerdir. Bu tarihlerde Sovyet Ermenistan'ın da yaşayan Ermenilerin dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Ermenilere göre sayılarının daha az olduğu görülmektedir. Ermeniler artık Ortadoğu, Avrupa, Afrika, Latin Amerika ve Kuzey Amerika'yı da içerisine alan birden fazla coğrafyada yaşar hale gelmişlerdir. Nikola Baglad Schahgaldian 1926 yılı için Ermenilerin dünya üzerindeki dağılımı şu şekildedir:¹⁵³

- Sovyet Ermenistan'ı 750.000
- SSCB ülkeleri 820.000
- ABD ve Kanada 120.000
- Lübnan 50.000

¹⁵³ Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK, Ankara 2008, s.86.

- İnan 140.000
- Fransa 35.000
- Suriye 115.000
- Türkiye 125.000

Ermeni nüfus dağılımını gösteren bu tabloda Kıbrıs, Mısır, Yunanistan, Bulgaristan, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, İtalya, Polonya, Brezilya, Filistin, Arjantin gibi Ermeni nüfusuna sahip ülkelerinde bulunması gerekmektedir.

Bu dönemde yalnızca Bulgaristan'daki Ermenilerin sayısının 22.000'i aştığı tahmin edilmiştir. Bazı kaynaklara göre ise Bulgaristan' da en az 46.000 Ermeni vardır. Ayrıca Romanya için 43.000, Yunanistan ve Kıbrıs adası için 79.000 rakamları zikredilmiştir.¹⁵⁴ Panossian'a göre ise, 1920'lerin ortasında Ortadoğu' da ve Balkanlarda 300.000, Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Avustralya'da 250-300.000 civarında Ermeni yaşamaktadır.¹⁵⁵

Ermeni Diasporası'nı varlığını sürdürdüğü ülkeler ve faaliyetler bazında incelemeden önce, güntümüzde Ermeni Diasporası'nda Türk algısına değinecek olursak; Türk denildiği zaman bütün Ermenilerin hissiyatının bir noktaya kilitlenmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Diaspora'da yaşayan Ermenilerin bir kısmının Türklere bakışı, Türklere Ermeniler arasındaki eski dostluğu sergiler niteliktedir. Türkiye'ye bakışları açısından ılımlı olarak nitelendirebileceğimiz bu Ermenilerin radikal Ermenilerle birleştikleri ortak nokta ise, Ermenilere "soykırım" yapıldığının her iki grupça da kabul edilmesidir. Bu gerçeği Halep Ermenilerinden H. Sahak, Türklere karşı ılımlı Ermenilerden biri olup, şu sözleriyle ortaya koymuştur:

"Biz Türklere faydasını, gördük zararını görmedik. Sizin suyunuzu Fırat'ın suyunu içiyoruz. İnsan insandır. Türklere 24 Nisan'ı tanısalar iyi olur. O zaman alaka artar, gelip gitmeler olur. Sizin dilinizi halen kullanıyoruz. Kalkınca Ya Allah deyirik. Allah hepimizin Allah'ı. Şeytan İngiliz, Fransız, Amerika ve onun başı Siyonist Yahudi. Adam dünyaya gelmiş insan gibi yaşamak için. İçinde düşmanlık girerse o başka. Avrupa'ya

¹⁵⁴ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan ve diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK, Ankara 2006, s.155-156.

¹⁵⁵ Laçiner, s.87.

bak o kadar millet yavaş yavaş birleşiyor. En önemli şey insanlıktır. Onu tutmak için insanlık lazımdır. Kültürün içinde fark yoktur o bizi birleştirebilir."¹⁵⁶

H. Sahak, bu sözleriyle Ermenilerle Türkler arasında gelecekte ilişkilerde normalleşme yaşanmasını isteyen Ermenilerin de olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan radikal olarak nitelendirebileceğimiz Ermenilere geldiğimizde; bu Ermenilerin Türk algısının genelde keskin bir nefret duygusuyla bürünmüş olduğunu söyleyebiliriz. Bu nefreti dışa vurmak ve Ermeni iddialarını yaşatmak için Ermeniler birçok aktivite gerçekleştirmekte, çeşitli sahalarda da faaliyet sürdürmektedirler. Bunların arasında 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni tezlerinin de yer aldığı televizyon programları da vardır. Yanı sıra Nazik Armenakyan'ın "Survivors" adlı "soykırımdan kurtulmuş Ermeniler" için açtığı fotoğraf sergisi bu kapsamda ki faaliyetlerden biridir.¹⁵⁷ Ermenilerin bir kısmının Türklere karşı duymuş olduğu nefreti ise *"Kimi zaman yakınlardaki bir parka gidiyorum. Bazen Türkçe konuşulduğunu duyuyorum. Onlardan o kadar nefret ediyorum ki oradan hemen kaçıyorum."* diyerek, hatta diasporada yaşayan sözde kurbanlardan bazıları *"Bir Türk olarak yaşamaktansa ölmeyi tercih edeceklerini"* ifade ederek ortaya koymuşlardır.¹⁵⁸

Diaspora Ermenileri, homojen bir yapıya sahip değildir. Aksine heterojen bir yapıya sahiptirler. Ermeni diasporası denildiği zaman bu diaspora içine Türkçe, Rusça, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça gibi çok farklı dilleri konuşan bir milleti almaktadır. Ermeni dili olan Ermenice bile kendi içinde Doğu ve Batı Ermenicesi olmak üzere ikiye ayrılır. Diaspora Ermenileri Ermenice öğretiminde de ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Ermeni çocukları ister istemez yaşadıkları ülkelerin dillerini öğreniyorlar, konuşuyorlar. Bu ise Ermeniceden uzaklaşmalarına neden olmaktadır.¹⁵⁹ Ermeniler arasındaki bölünmüşlük kendisini sadece dilde göstermez aynı zamanda mezhepsel anlamda da farklılıklar vardır. Daha öncede de değindiğimiz gibi aslında Gregoryan olan Ermeniler Katolikliği, Ortodoksluğu ve Protestanlığı benimseyerek mezhepsel anlamda da birbirlerinden farklılaşmışlardır. Mezhepsel bölünmüşlüğün yanı sıra kilise

¹⁵⁶ Çakılıkoyak, s.229

¹⁵⁷ <http://www.armenianow.com>.

¹⁵⁸ Donald E. Miller, Louna Touryan Miller, *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, Peri yay., İstanbul 2006, s.233.

¹⁵⁹ Diaspora Ermenilerinin dillerinde yaşadıkları erozyon ile ayrıntılı bilgi için bkz: Samim Akgönül, "The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism", *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No.3, 2003.

ve laikler arasında da bölünmüşlük söz konusudur.¹⁶⁰ Ermeni Diasporası, Taşnak yönetiminin sona ermesinin ardından yerine Sovyet idaresinin gelmesiyle siyasi açıdan Sovyet yanlıları ve Sovyet karşıtları olmak üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Siyasi açıdan birbirlerinden ayrılan Ermenilerden Sovyet yanlısı olanlar, Rusya ile birleşmenin Ermenistan'ın geleceği açısından önemli olduğunu savunmaktadırlar. Diğer grup Taşnaklar ise, Rusya ile yakınlaşmayı Ermenilerin geleceğine yapılmış ihanet olarak nitelendirmektedirler.¹⁶¹

Ermeniler farklı açılardan aralarında sorunlar yaşasalar da, kendi aralarında siyasi, dini v.b konularda ayrılmış olsalar da özellikle Türkiye'ye karşı tutumlarında uzlaşabilmektedirler. Bu noktada da soykırım iddiaları ön plana çıkmaktadır. Değindiğimiz ılımlı Ermeniler de Osmanlı sınırlarında yaşananların "soykırım" olarak nitelendirilebileceği noktasında uzlaşmaktadırlar. Hatta bu olgunun yaşadıkları ülkelerde ayakta kalabilmek için kullandıkları en önemli silah olduğunu söyleyebiliriz. Bu olguyla genç kuşaklara Ermeni olma bilincini, duygusunu aşlamakta ve Ermeni kimliğini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Fransız tarihçi Anahide Ter-Minassian da Ermeni diasporanın büyük bir diaspora olmasının altında "soykırım" gerçeğinin yattığını ifade etmiştir. Ermeni Diasporası'nın hayatta kalmak için kullandıkları 1915 olaylarıyla ilgili iddiaları bütün Ermeni faaliyetlerinin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu gerçeği H.Levon isimli bir Ermeni şu şekilde ifade etmiştir:

*"Sevkiyatın burada bulunanlar bizler için önemi çok büyük. Burada olmamızın sizlere bir şeyler anlatması lazım. Burada herkes için büyük mesele, bu çözülünceye kadar da bunun takipçisi olacağız. Bu insanlar boşuna ölüp gitmiş olmamalı. Neden Türkiye bu gerçeği görmüyor veya görmezden geliyor. Tarihte bunlar olmuş, bizler niye buradayız. Bunları görmezden gelerek Türkiye ne elde etmiş olacak. Tüm dünya bunu kabul etti. Bir siz kabul etmediniz."*¹⁶²

Ermeni Diasporası'nın bazı ülkelerdeki varlığına geçmeden önce son olarak 2000'li yıllar itibarıyla dünya genelindeki Ermeni nüfusunun tam olarak ne kadar olduğunu

¹⁶⁰ Ermeni Diasporası'nın dini açıdan bölünmüşlüğüne bir örnek olması bakımından ABD'deki Ermeni diasporasına bkz: George Byron Kooshian , "The Armenian Immigrant Community of California:1880–1935", *University Of California*, 2002, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.87-119.

¹⁶¹ Ermeni Diasporası'nın siyasi açıdan bölünmüşlüğüne bir örnek olması bakımından ABD'deki Ermeni Diasporası için bkz: Kooshian , s.291-354.

¹⁶² Çakıllıkoyak, s.131.

bilemiyoruz. Buna rağmen bir Ermeni kaynağı dünya üzerinde 10 milyondan biraz fazla Ermeni olduğunu ifade etmektedirler. Bu kaynağa göre Ermenistan'da 3.000.000, Rusya'da 2.250.000, ABD'de 1.400.000, Türkiye'de 2.080.000, Fransa'da 450.000, Lübnan'da 234.000, Suriye'de 150.000, İran'da 100.000 Ermeni vardır.¹⁶³

Ermeni Diaspora'ları yaşadıkları bütün ülkelerde nüfus bakımından ciddi anlamda sayıları olmasa bile lobi faaliyetleriyle, yaşadıkları ülkelerin yönetimlerinin kendi istedikleri yönde kararlar almalarını sağlamayı başaracak güce sahiptirler. Nitekim bunu ülke nüfusu içinde sayılarının az olduğu ülkelerde istedikleri yönde kararlar aldirarak kanıtlamışlardır. Örneğin, 10.000'i bulmayan Belçika'daki Ermeni varlığı 1998'de sözde soykırım'ı tanıma kararını aldirabilmiştir. Bu ülkede yaklaşık 140.000 Türk'ün yaşadığı ve ülkenin toplam nüfusunun 10.000.000 civarında olduğu düşünüldüğünden Ermenilerin yaşadıkları ülkelerde ne kadar aktif olduklarını gösterir.¹⁶⁴ Ayrıca bu karar diğer bir yönüyle de Batılı devletlerin Ermenilere verdikleri tarihi desteği de ortaya koymuştur.

3.2 Ermeni Diasporası'nın Yaşadığı Ülkeler ve Faaliyetleri

3.2.1 Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Diasporası

3.2.1.1 Ermeni Nüfusun ABD'ye Göçü

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey ve Güney Amerika'ya göç edenlerle beraber Amerika kıtasındaki Ermeni sayısı 100.000'i aşmıştır. Osmanlı topraklarından yapılan Ermeni göçlerinin çoğu ABD'ye olmuştur. İlk Ermeni göçmenlerinin arasında yüksek eğitim almak amacıyla göç edenler yer almıştır. Bilindiği üzere ABD'li misyonerler, Osmanlı vatandaşı olan azınlıkları Protestan yapmak için kullandıkları okullarıyla Osmanlı Devletine zarar vermişlerdir. Bu okullarda çocuklara hem Ermenilik duygusu aşılansmış hem de ilerleyen yaşlarda ABD'ye göç etmeleri için teşvikte bulunulmuştur. ABD'nin gelecekte Osmanlı topraklarında hak iddia edebilmek için kullanmayı düşündüğü Ermenilerinde aralarında bulunduğu azınlıklara bir devlet inşa edebilmek için gerekli zihni alt yapının

¹⁶³ Ülkeler bazında Ermeni Diasporası'nın nüfusunu veren bir kaynak bkz: Armenian Population In The World, <http://www.armeniadiaspora.com/population.html>, 02.04.2012.

¹⁶⁴ Selçuk Gültaşlı, "Belçika Seçimlerine Giderken", *Zaman*, 12 Mayıs 2003.

tamamlanması amacıyla ABD'de eğitim için teşvik edilmişlerdir. Bu teşviklerle ABD'ye göç edenler ülkedeki Ermeni varlığının temellerini atarlardan olmuşlardır.¹⁶⁵

Göç edenlerin bir kısmı eğitim amaçlı olsa da Ermenilerin Osmanlı topraklarını terk ederek ABD'ye göç etmelerinin altında yatan sebeplerden biri de Osmanlı Devleti'nin genel durumudur. 17.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı sınırlarında kendini göstermeye başlayan ekonomik sıkıntılar, ekonomik sıkıntıların devlet yönetimine etkisi ve ülke topraklarında görülen asayişsizlik Ermenilerin ülkeye göçlerine neden olmuştur. Yeni dünya olarak da adlandırılan Amerika kıtasının keşfedilmesiyle, kıtanın sunduğu zenginliklerde Ermenilerin ABD'ye göç etmelerinde önemli bir etkidir.

Ermenilerin ABD'ye göçlerinde en önemli faktör olan Osmanlı topraklarındaki asayişsizlikte ve istikrarın bir türlü sağlanamamasında, Ermeni çetelerini çıkardıkları isyanlar önemli bir tutmaktadır. Ermeniler, bir Ermeni yurdu kurmak için çıkardıkları isyanlar sırasında yakalanma tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları durumlarda da göç yolunu tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Doğu sorunu çerçevesinde hedefe alınmasıyla ülkenin sık sık savaşla karşı karşıya kalması da Ermeni göçlerinde önemlidir.

Bütün bu nedenlerle ABD'ye Ermeni göçleri yaşanmıştır. ABD'ye 1870'ler öncesinde 60 kadar iş adamı gelmiş, bunlar aynı zamanda ileride hayata geçecek olan büyük Ermeni varlığının temellerini oluşturacaklardır. 1880'lere kadar ABD'de Ermeni sayısı 1.500 kişi civarındadır. 19.yüzyılın son çeyreğinde ülkedeki Ermeni nüfusu 12.000'lere kadar ulaşmıştır. Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nın kısa süreler içerisinde meydana gelmesi beraberinde bu dönemde Ermeni nüfusun ne kadarının Osmanlı sınırları dışına çıktığının kesin olarak bilinmemesine neden olmaktadır. Buna rağmen 1900 ile 1914 yıllarında ülkeye ciddi anlamda Ermeni göçü olduğu bilinmektedir. Bu yıllar arasında 1910'da 5.500, 1913'te 9.335 kişinin bu süreçte toplamda ise 100.000'den fazla kişinin ABD'ye göç edildiği tahmin edilmektedir. ABD'ye 1920'de 10.212 kişi göç ederken 1920-1924 yılları arasında 20.559 kişi göç etmiştir. Göçlerin başladığı tarihlerden Milli Mücadele'nin başarılı bir şekilde sonuçlanmasına kadar ki süreçte Ermeni göçleri oldukça yoğun seyretmiştir.¹⁶⁶ Bu iki

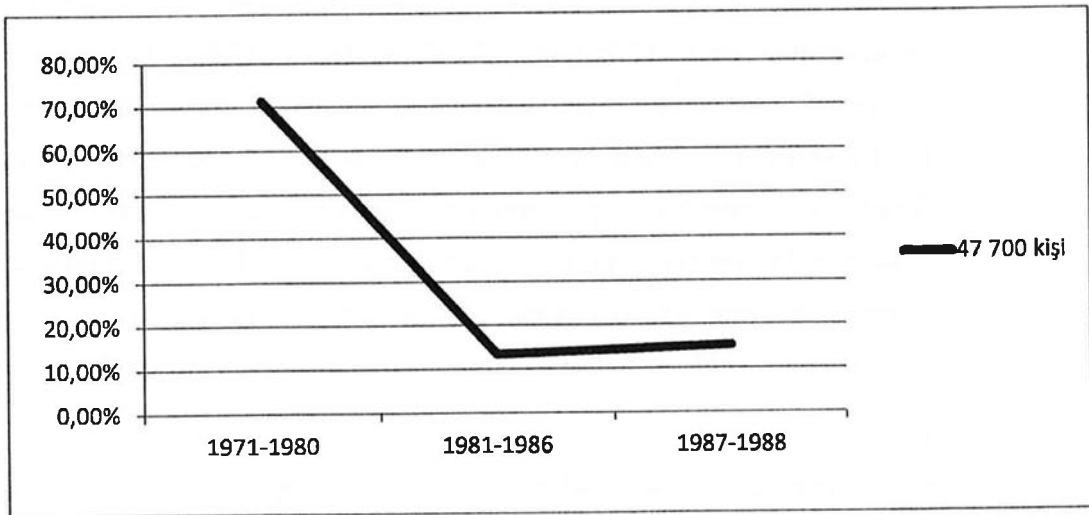
¹⁶⁵ Kooshian, s.9.

¹⁶⁶ Anny Bakalian, *Armenian Americans From Being To Feeling Armenian*, Transaction Publishers, New Jersey 1993, s. 9-10.

tarih arasında yaşanan savaşların yanı sıra tehcir kararı Ermenilerin ABD'ye yerleşimlerini hızlandıran en önemli faktörlerden olmuştur. Diğer taraftan ülkeye bu dönemlerde yapılan göçlerin daha fazla olmasını engelleyen faktörse ABD'nin ülkeye göç kabulünü sınırlayan 1924 tarihli göç kotasıdır.¹⁶⁷

1964'te ülkede uygulanan göç kotası kalkınca ülkeye yeni ve ciddi anlamda bir göç akını başlamıştır. Bu sıralarda Orta Doğu'da yaşanan genel gerilim havasının yanı sıra Lübnan'daki iç savaş ve 1978'de İran devrimi ülkede Ermeni nüfusunun artmasına neden olmuştur. Lübnan'daki Ermeniler 1970'li yılların başında 250.000'ler civarındayken, bu rakam 1980'lerde 100.000'lere kadar gerilemiştir. Aynı şekilde İstanbul'da Ermeni nüfusu 1960'ların başında 120.000'ler civarındayken 1990'lı yılların başlarında 30.000'e kadar gerilemiştir.¹⁶⁸ ABD'ye en yoğun Ermeni göçlerinin olduğu yerlerden biri de Sovyet Rusya topraklarıdır. Bu topraklardan 1971 ile 1988 arasında yılları arasında 47.000 kişi göç etmiştir. ABD'de yaşayan Ermenilerin %90 ya da %95'inin dedeleri Türkiye'den göç edenlerdendir.¹⁶⁹

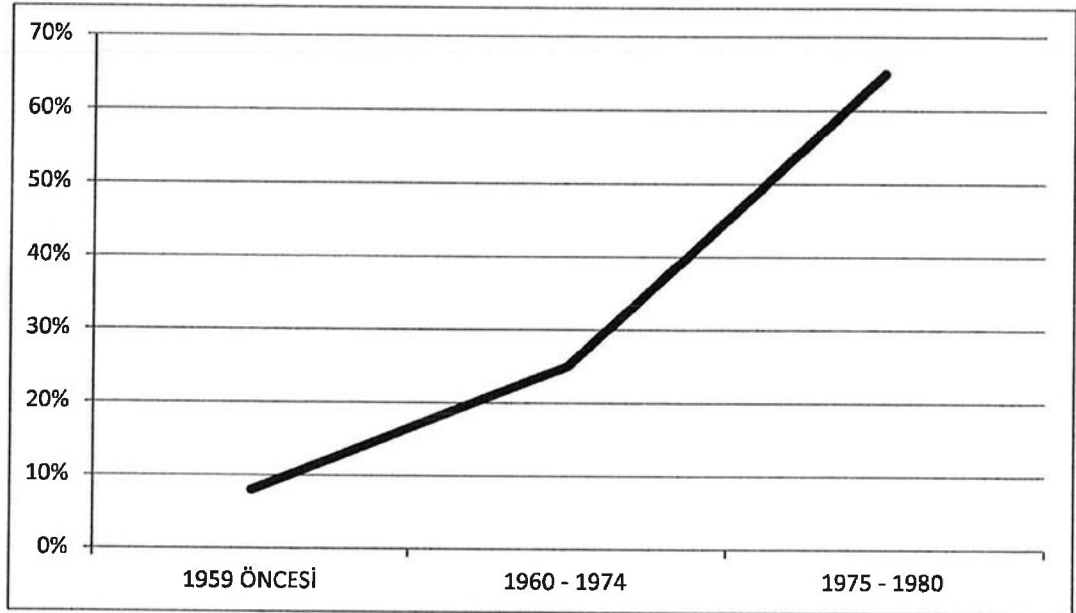
Tablo 1.5 Sovyet Ermenistan'ından ABD'ye Ermeni Göçünün Yıllara Göre Seyri

¹⁶⁷ Robert Mirak, *The Armenian In America*, St.Martin's Press, New York 2004, s.392

¹⁶⁸ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı açıklamalara göre şimdilerde Türkiye'de 100.000 kadar Ermeni var ve bunların büyük bir bölümü kaçak işçi olarak çalışmaktadır. <http://www.habervaktim.com>

¹⁶⁹ Bakalian, s.25.

Tablo 1.6 ABD'ye Ermeni Göçünün Yıllara Göre Seyri¹⁷⁰

3.2.1.2 Ermenilerin Ülkeye Yerleşimleri, Yaşamsal ve Kültürel Faaliyetleri

İlk zamanlarda göç edenlerin çoğu ülkenin Doğu kıyısında yerleşmişlerdir. Bu dönemde New York ve çevresi göçmenler için en önemli yerleşim yerleridir. New York ve çevresinin tercih edilmesinin altında ulaşım imkânları ve ekonomik bakımdan gelişmişlik yatmaktadır. Aynı zamanda bu gelişmişlik Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni nüfusun % 60'ının Massachusetts, New York, Rhode Island, Connecticut, New Jersey ve Pennsylvania yerleşmesinin sebebini oluşturmuştur.¹⁷¹ Günümüzde bu bölgelerin Amerikan eğitim dünyasının en nitelikli okullarının bulunduğu yerler olması Ermenilerin hem yetişmiş insan gücüne sahip olmalarına hem de Amerika'daki entelektüel birikimle ilişki içerisine girmelerine imkân sağlamıştır.¹⁷²

Ermeni yerleşimleri zaman içerisinde ülkenin Doğu kıyılarından iç kesimlere ve Batı kıyılarına doğru olmaya başlamıştır.¹⁷³ Ermeni göçlerinin bu safhasında yerleşimler

¹⁷⁰ Bakalian, s.10-15.

¹⁷¹ Bakalian, s.26.

¹⁷² M. Vartan Malcom, *The Armenian In America*, the Pilgrim press, Boston, s.104-112.

¹⁷³ Dickran Kouymjian, "Armenians in the United States , Les Armeniens aux Etats-Unis," published in a special issue *ArmÚnie : 3000 ans d'histoire of Les Dossiers d'ArchÚologie*, Paris, No. 177, 1992, s. 136-138.

bakımından Fresno yani California Ermeni göçleri için önemli bir yer haline gelmiştir. Fresno'nun tarım potansiyeliyle Ermeni göçmenlerin geçimlerini sağlamaları için sunduğu imkân, göçmenlerin burayı tercih etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Zaman içinde Fresno ABD'de yaşayan Ermeniler için en önemli yaşam merkezi haline gelmiştir. Ermeniler, Fresno'daki tarım potansiyelini Anadolu'da yürüttükleri ticaretin kendilerine kattığı özgüvenle kullanmayı bilmişlerdir. Ayrıca ABD'nin çeşitli yerlerinde bağcılık ve şarapçılık sektörlerinde yatırımlar yaparak da fabrikalar kurmuşlardır. Ayrıca Boston, New York ve Philadelphia'da berberlik, kasaplık, manavlık, ayakkabıcılık ve terziilik de yaparak ticari hayatta bu meslek dallarında önemli sayılara ulaşmışlardır. Ermeni araştırmacılar tarafından övünülerek eserlerine aktarılan Doğu tarzı halıların ticaretini de Ermeniler neredeyse ellerine geçirmişlerdir. İran ve Türkiye'den getirilen halılar ABD'ye Ermeniler tarafından pazarlanmıştır. Ermeniler kuyumculukta da ön plana çıkmışlardır. Los Angeles'ın da aralarında bulunduğu bazı şehirlerde bu sektörün %30'unu ellerinde bulundurmışlardır.¹⁷⁴

ABD'ye göç eden Ermeniler çocuklarının eğitim almalarına önem vererek entelektüel birikimi güçlü bir diasporanın oluşmasını da sağlamışlardır. Özellikle de ilk kuşaklar çocuklarının eğitimlerine çok büyük önem vermiştir. Bunun sonucu olarak, Ermenilerde okullulaşma oranı diğer azınlıklara oranla oldukça yüksektir. Eğitime verilen değer Ermeni toplumunun Ermeni tezleriyle ilgili görüşlerini bilimsel yayımlarla ve diğer faaliyetlerle ortaya koymaları açısından da Ermeniler için avantaj oluşturmuştur.

Fresno ve çevresinde Ermeni nüfusu 1919'da 10.000 civarındayken 1929'da 18.000'e kadar yükselmiştir. Ancak 1929 yılındaki dünya ekonomik darlığı tarım sektörüne darbe indirince özellikle de gençler çareyi San Francisco ve Los Angeles'e göç etmekte bulmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Fresno'da ekonomik durum düzeline Fresno Ermeniler için yeniden cazip hale gelmiş ve ABD'nin farklı eyaletlerinde buraya göçler olmuştur.¹⁷⁵ ABD'de Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı yerlerden biri de otomotiv sektörüyle ön plana çıkan Detroit'tir. 1930'da Detroit'teki Ermeni nüfusu 3.508 kişi civarındayken aynı yıl New York'taki Ermeni nüfusu 6.919 kişi civarındadır.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Kouymjian, s.136-138.

¹⁷⁵ Mirak, s.392-394.

¹⁷⁶ Bakalian, s. 17.

Ermeniler ülkede ağırlıklı olarak belirli yerlere göç etmişlerdir. Ermeni göçlerinin koloniler gibi bazı noktalarda yoğunlaşmasının altında yatan en önemli faktörse akrabalık ilişkileridir. ABD'ye çeşitli sebeplerle göç eden Ermeniler yerleşimlerini tamamladıktan sonra bu ülkenin dışındaki yakın akrabalarına para yollamaya, ailelerini ve akrabalarını yaşadıkları ülkeye getirmeye çalışmışlardır. ABD'ye göç eden ilk Ermeniler yerleşimlerini sürdürürlerken, kendilerinden sonra bir Ermeni'nin ülkeye göç etmesi halinde de göç eden kişi ya da kişilere hem maddi hem de manevi anlamda destek olmaya çalışarak göç edenlerin uyum sorunlarını daha kolay aşabilmelerini sağlamışlardır.

Ermenilerin belirli yerlere ağırlıklı olarak toplanmaları, Ermeni kültürünün yaşatılma isteğinin göç eden Ermeniler için değerli olduğunu da göstermektedir. Nitekim kurdukları derneklerle bir taraftan yeni göç edenlerin ihtiyaçlarını asgari düzeye indirgemeye çalışırken diğer taraftan da Ermeni kültürünün ABD topraklarında da yaşamasını temin etmeye çalışmışlardır. Göçmen Ermenilerin, evliliklerini ilk göç eden nesilden sonraki üçüncü kuşağa kadar ağırlıklı olarak kendi aralarında yapmaya özen göstermeleri de Ermeni kültürünün yaşatılma isteğini ortaya koymaktadır. Özellikle göç eden kuşağın kültürlerini korunma isteklerini gösterir bir diğer unsurda Osmanlı topraklarında yaşadıkları hayat şekillerini ABD'de de sürdürme çabalarıdır. Bu çabanın bir sonucu olarak davul, zurna gibi müzik aletlerinin isimlerinin yanı sıra şiş, kebab, börek ve dolma gibi Anadolu kültürüyle yoğrulmuş yemeklerin adlarını kullanmışlardır. Ermeniler geleneklerini sürdürmek için birtakım etkinlikler yapmışlardır.¹⁷⁷

3.2.1.3 ABD'de Ermeni Diasporası'nın Siyasi Faaliyetleri

ABD'de Ermeni varlığı başarılı bir şekilde yürütülen ticaretle, okullarla, kiliselerle ve çeşitli faaliyetlerle sürdürülürken siyasi açıdan Ermeni varlığı incelendiğinde, en güçlü unsurun Taşnaklar olduğu görülmektedir. Bütün bu unsurlarıyla Ermeniler ABD'de varlıklarını sürdürürlerken ırkdaşlarına yardımda bulunma konusunda bütün dönemlerde gayret sarf etmişlerdir. Bu yardımların dozu ve şekli zaman zaman değişiklik göstermiştir. Bu kapsamda 9 Mayıs 1915 tarihli Boston Sunday Herald gazetesi M.H. Gulesian'ın bu sıralarda devam I. Dünya Savaşı'nda 1.000 Amerikalı Ermeni'nin Türklerle savaşmak için hazır olduğunu belirttiği yazısını ele alabiliriz. Bu yazıda M.H. Gulesian,

¹⁷⁷ Bakalian, s.22.

müttefiklerin istemeleri durumunda bu rakamın 4.000'e kadar yükseltilebileceğini ifade etmiştir. Gülesian, savaşı Almanya'nın kazanması durumunda sonucun Ermeniler için tam anlamıyla bir felaket olacağını üzerinde durduğu mektubunda, İngiltere Savunma Bakanlığı'na Ermenilerin desteği ile savaşı kazanabileceklerini iletmiştir.¹⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermeniler, Gülesian'ın mektubunda gördüğümüz üzere sadece Avrupalı devletler değil ABD nezdinde de girişimlerde bulunmuşlardır. ABD'de Osmanlı topraklarında Ermenilerin bilinçli bir şekilde katledildiklerini, Türkler tarafından yapılan bu zulme son verilmesini, bunun gerçekleşmesi için de ABD'nin dünya savaşına dâhil olması gerektiği yönünde propaganda yapmışlardır. Ermeniler bu savaş içinde yürüttükleri propaganda faaliyetleriyle, ABD'yi bir Ermeni yurdu kurabilmek için yanlarına anlama çalışmışlardır.

Amerika'ya yerleşen Ermeniler özellikle de Birinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasında Osmanlı sınırlarında yaşayan akrabalarına yardım gönderme konusunda da oldukça gayret sarf etmiştir. Ermenilere Hıristiyan dünyasının el uzatması gerektiği ve savaş içinde bu ele Hıristiyan dünyasında en çok Ermenilerin ihtiyacı olduğu vurgusu yapılmıştır. Ermenilerin yürüttükleri kampanyalar başarıya da ulaşmıştır. Yardım kuruluşlarının mültecilere yardımlarının boyutu bazı yıllarda bugünün değeriyle milyarlarca dolara ulaşmıştır.

Ermeniler yardımlarını sadece Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenilerin maddi sıkıntılarının giderilmesi için yürütmemişlerdir.¹⁷⁹ Örneğin, 1920'lerdeki en önemli hedefleri ABD'nin gücünü kullanarak Anadolu'da Wilson'un vaat ettiği Ermenistan'ın kurulmasını sağlamaktır. Wilson prensiplerinin bazı maddelerinin Ermenilere bir Ermeni yurdu kurma konusunda yardımcı olması üzerine Ermeniler bu prensibin ilgili maddelerini uygulamaya koydurtmaya çalışmışlardır. Amerikan yönetiminden Sevr Antlaşması'nın hayata geçirilmesi için de yardım beklemişlerdir. Diğer taraftan Amerika'da yaşayan Ermenilere göre, Amerikan Dışişleri'nin Türkiye politikaları sert değildir. Bu nedenle büyükelçi değişimlerinde, petrol şirketlerinin Türkiye ve çevresindeki gelişmelere göre takınacakları tutumlarda ve Türkiye ilgilendiren diğer

¹⁷⁸ Benjamin F. Alexander, "Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism 1915-1955", *The City University of New York* 2005. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 54.

¹⁷⁹ Alexander, s.55-57.

konularda Amerikan Kongresi ve Yönetimi üzerinde baskı kurmalıdır. Bu sayede ABD'nin Türkiye yönelik politikalarının sertleşmesini temin etmek istemişlerdir. Ermeniler bu süreçte ABD'yi yanlarına alabilmek için Türkiye'nin Ermeni topraklarını işgal ettiği yönünde propaganda da yapmışlardır. Ermeniler, Türk askerlerinin geri çekilmesinin temini için ABD'ye yardım çağrılarında da bulunmuşlardır. Örneğin 1928'de Ermeni Cumhuriyeti Delegeşi temsilcisi Vahan Gardaşyan "Bağımsızlık Toplantısı'nda" *"Türkiye, Ermenistan cumhuriyetinin işgal ettiği kısımlarından şartsız bir şekilde çıkmalıdır"* demiştir.¹⁸⁰

Amerika'daki Ermeni Diasporası, 1924'te Lozan Antlaşması'nın gündeme gelmesiyle *"Lozan Antlaşması'na hayır!"* sloganı altında yeni bir propaganda dönemine başlatmıştır. Lozan antlaşmasının imzalanmasını istemeyenler arasında yer alan James W. Gerard Lozan antlaşmasıyla ilgili *"yurttaşlarımızı imansız Türklerin insafına terk etmiştir"* diyerek antlaşmanın niçin imzalanmaması gerektiğini şu sözleriyle ortaya koymuştur:

*"Lozan Antlaşması, kapitülasyonların kaldırılmasını onaylamış ve 1830 yılından beri konsolosluk mahkemelerimizin kanadı altında korunmuş olan yurttaşlarımızı imansız Türklerin insafına terk etmiştir. Bu antlaşmayla birçok haklarımızdan vazgeçiyor ve Türklerin bu hakları korumayı vadeden sözlerine bağlı kalmış oluyoruz. Türklerin ne denli sözlerinde durdukları ise herkesçe bilinir."*¹⁸¹

Amerika'daki Ermeni Diasporası'nın propaganda faaliyetleri Lozan'dan Ermenilerin daha büyük payla dönmelerini amaçlamıştır. Lozan Antlaşması 6 Ağustos 1923'de imzalanırken Ermeni lobisi antlaşmadan isteği sonucu elde edemeyince antlaşmanın ABD'de onaylanmaması için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu girişimler sonucunda Ermeni Diasporası ABD'de antlaşmanın imzalanması sürecini uzatmayı başarabilmiştir. Antlaşma, 3 Mayıs 1924 tarihine kadar Senato'ya sunulamamıştır. Bu girişimler, antlaşmanın onaylanmasının ABD'nin çıkarlarına uygun olduğunu ileri sürenlerle, yasanın onaylanmasının ABD'nin çıkarlarına aykırı olduğunu ileri sürenler olmak üzere birbirine zıt iki grubun ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bu fikir

¹⁸⁰ Laçiner, s.111.

¹⁸¹ Bilal N. Şimsir, "Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası", *Ermeni Araştırmaları*, S. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

ayrılığının ortaya çıkardığı çatışma ortamı, 1924'teki başkanlık seçimlerinde dahi önemli bir sorun halinde masada yer almıştır.

1926'da mevcut Türk Hükümeti'nin "*anti-Christian*" olarak nitelendiren 110 din adamı antlaşmanın onaylanmaması yönünde bir bildiri yayınlamışlardır. Lozan Antlaşması'nın onaylanması için kampanya yürütenler arasında Anadolu'daki Amerikalı misyonerlerde yer almıştır. 19. yüzyıldan beri Türk aleyhtarlığı yapmış, açtıkları okullarla ve diğer faaliyetleriyle Ermenileri Türkiye aleyhine kışkırtmış olan ve Amerika'da Türklere karşı art niyetin oluşmasında önemli rol oynayan Amerikan Protestan misyonerlerinin oybirliği ile Lozan Antlaşması'nı savunur hale gelmelerinin altında Türkiye'deki gelecekleri ile ilgili kaygılar yer almıştır.¹⁸²

Lozan Antlaşması, 18 Ocak 1927'de Amerika Senatosu'nda oylanabilmiştir. Ancak oylama antlaşma 34 ret oyuna karşılık 50 kabul oyla kabul edilmesine rağmen, yasanın onaylanması için gerekli nitelikli çoğunluk sağlanamadığı için, yasa Amerikan Senato'dan geçememiştir. Buna rağmen ABD Başkanı bu durumun Türkiye ile ilişkilerin sürdürülmesini engellemesine mani olmaya çalışmış ve 17 Şubat 1927'de Amerikan Dışişleri Türkiye'yle düzenli diplomatik ilişkileri kurmuştur.

1927'de Türkiye'nin Ahmet Muhtar Bey'i ABD'ye büyükelçi göndermek istemesi de Ermenilerin, Amerikalılar nezdinde yaptığı propaganda faaliyetlerini bir kere daha göz önüne sermiştir. Ermeniler, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'yla beraber Wilson prensiplerinde ve Sevr Antlaşması'nda öngörülen Ermeni yurdu projesini yok saydığını, bu nedenle Türkiye'nin ABD'yi tanımadığı Türk büyükelçisinin ABD'de görev yapamayacağını söylemişlerdir. Ermeniler, Ahmet Muhtar Bey'in kimliğinden hareket ederek ABD'yi istedikleri yönde harekete sevk etmek istemişlerdir. Ahmet Muhtar Bey Ermeni propagandalarına göre, geçmişte Ruslarla görüşmelerde bulunarak yaptığı bir antlaşmayla çok sayıda Ermeni'yi öldürmüştür. Ermenilere göre, böyle karanlık bir geçmişe sahip olan bir kimsenin ABD'ye büyükelçi olarak tayin edilmesi son derece yanlıştır ve aynı zamanda ABD'ye yapılmış bir saygısızlıktır. Bütün bu propaganda faaliyetlerine rağmen Türk Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey, güven mektubunu 5 Aralık 1927'de Başkan Calvin Coolidge'ye sunmuştur. Amerika'da Ermeni Diasporası'nın

¹⁸² Laçiner, s.111.

Türk-Amerikan ilişkilerini sonlandırmaya çalıştığı bir süreçte iki taraf arasındaki krizin nasıl aşıldığını Ahmet Muhtar Bey şu sözleriyle ortaya koymuştur:

*"Hasımlarımızın tahrikiyle Amerika'ya hîn-i muvasalatımızda baş gösteren sakil bir cereyan kesb-i sükûnet etmiş ve hattâ mâkûs bir şekil almak istidadını göstermiştir... Şimdilik az çok bir buhranın önüne geçilebilmiştir. Yoksa vaziyet şayan-ı itinadır."*¹⁸³

Türk-Amerikan ilişkileri, resmi düzeyde yoluna girmiş olsa bile Amerikan Ermenileri iki devlet arasındaki ilişkileri yıpratma ve yıkma girişimlerinde uzak durmamışlardır. 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'nin Ermenistan topraklarının büyük bir kısmını işgal ettiğini, Türkiye'nin Van, Ağrı ve Kars başta olmak üzere işgal ettiği şehirlerle, Ermenilerin farklı coğrafyalara dağılmasının da en önemli müsebbibi olduğunu çeşitli yollarla ifade ederek propaganda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Türkiye'nin Ermeni Diasporası karşısında kendisini savunması ise elçileri vasıtasıyla olmuştur. Elçiler vasıtasıyla yürütülen çalışmalarda ABD Ermenilerinin çalışmaları yanında sığ kalmıştır. Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'in öldürülmeleriyle sonuçlanan 1970'li yıllardan itibaren Türk diplomatları hedef alan saldırıların ilki de ABD'de olmuştur.¹⁸⁴ Türkiye'nin yürüttüğü girişimlere karşı Ermeniler ABD'de 1975'te 24 Nisan'ı *"Ermenilere karşı işlenmiş insanlık dışı suçları anma günü"* olarak kabul ettirebilmişlerdir.¹⁸⁵ Ermeniler ülkedeki girişimlerini sadece bir dönem gerçekleştirdikleri terörle değil hatta propaganda faaliyetlerinde daha fazla yol kat etmelerini sağlayan siyasi anlamdaki faaliyetleriyle sürdürmüşlerdir. Ermeniler özellikle de Amerikan Kongresi'ndeki faaliyetlerini günümüzde halen sürdürmektedirler. Bu ülkedeki Ermeniler siyasi anlamda Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilere darbe indirmenin planlarını uygulamaya koyarlarken başta Amerikan Başkanları olmak üzere bütün siyasilerinin Ermenistan'la iyi ilişkiler kurmalarını tesis etmeye çalışmaktadırlar.¹⁸⁶ ABD'de yaşayan Ermeni diasporası sık sık

¹⁸³ Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası", *Ermeni Araştırmaları*, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

¹⁸⁴ Diplomatlarımızı öldürebilmek için plan yapan ve cinayeti işleyen Gourgen Mıgırdıç Yanıkyan cinayeti 1915 olaylarının intikamını almak için tasarladığı ve uyguladığını söylemiştir. Yanıkyan'ın cinayeti nasıl tasarladığı ve diplomatlarımızın şahadetinden sonra yaşanan süreç için bkz: Bilal N.Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi yay., C.1, Ankara 2000, s.81-117.

¹⁸⁵ Laçiner, s.190.

¹⁸⁶ Amerika'daki Ermeni diasporasının siyasi anlamdaki girişimlerini için bkz:Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.

kampanyalar düzenleyerek ekonomik anlamda dar boğazda olan Ermenistan'ı ayakta tutmaya çalışmaktadırlar.

3.2.2 Fransa'da Ermeni Diasporası

3.2.2.1 Fransa'ya Ermeni Göçleri ve Ermeni Diasporası'nın Propaganda Faaliyetlerine Başlaması

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Fransa'nın başını çektiği devletlerce Ermeniler Anadolu'da saldırılarını yoğunlaştırırken, Ermeni Diasporası'nın temelleri Fransa'da atılmaya başlanmıştır. Fransa'ya ilk göç eden Ermeniler genellikle maddi durumları iyi olmayan öğrenciler ve iş adamlarıdır.¹⁸⁷ 1895 yılında ülkedeki Ermeni sayısı 85'den biraz fazladır. Bu az sayıdaki Ermeni göçmenler, Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda faaliyetlerine başlamışlardır. Osmanlı Devleti de bu Ermenilerin kendi çıkarlarına aykırı girişimlerinin önüne geçebilmek için Ermeni Diasporası'nı takip etmeye çalışmıştır. Ermeniler ilk dönemlerde Paris, Marsilya ve Lyon'da faaliyete girişmişlerdir. Buradaki Ermeniler yurt dışında yürütülen Osmanlı aleyhtarı propaganda ve girişimlerin merkezlerinden olan Londra'daki Ermenilerle iş birliği içindedirler.¹⁸⁸

Fransa'daki Ermeni toplumunun temelleri 1880'lerde Marsilya'da atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde faaliyet gösterenlerden bazılarıysa Avedis Nakhian, Karakin Issakoudi, Andon Sislian ve Mighirditch Portokalian'dır.¹⁸⁹ Bunlardan Portokalian 1870'de Van'da açtığı okulunu ihtilâl propagandası yapan ve Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet yürüten bir yer hale getirmiştir. 1878 ise Theological Koleji açmıştır. Bu koleji de politik amaçlarla kullanmasından dolayı yakalanma tehdidiyle karşı karşıya kalınca Marsilya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. 1885'te L'Armenie adında bir gazete çıkarmışlardır. Osmanlı topraklarına girmesi yasaklanan Ermenice bu gazeteyi hafta da iki defa çıkarılmış ve Londra ve Ermenistan'a da göndermiştir.¹⁹⁰ Aslen İstanbul doğumlu olan Portokalian, Fransız vatandaşlığına geçebilmek Fransa Cumhurbaşkanı'na başvurmuş, isteğinin 18 Ekim 1892 tarihli kararname ile kabul edilmesi üzerine Fransız vatandaşlığına geçmiştir. Portokalian, Anadolu'da yürüttüğü Ermeni yurdu uğrunda mücadelelerine Marsilya'da bir basımevi kurarak bıraktığı

¹⁸⁷ HR.SYS 2748/2 Belge No:1-2.

¹⁸⁸ HR.SYS. 2788/16.

¹⁸⁹ HR.SYS. 2748/26 .

¹⁹⁰ BOA. HR. SYS. 2749/110.

yerden devam etmiştir. Portakalian, Marsilya'da Ermeni birliğinin gerçekleşebilmesi için dernek kurmuştur.

Portakalian Marsilya'ya gelemeden önce Fransa'da yaşayan, Ermeni toplumun ilk nüvesini oluşturan 50 kişilik grup kiliseye bağlı bir lokalde haftada iki defa bir araya geliyordu. Bir derneğe de sahip değildi. Bu lokalde bir araya gelen Ermeniler Hairenik (Vatan), Mehak (Çiftçi) ve L'echo de Causas (Kafkasya'nın Yankısı-Haberi) gibi gazeteleri okumuşlardır.¹⁹¹ Başlangıçta Fransa'da yaşayan Ermenilerin sayıları çok az olmasına rağmen Ermeniler Osmanlı sınırlarından her geçen gün Fransa'ya göç ederek ülkedeki sayısını artırmışlardır. Göç edenlerin yahut kaçanların ağırlıklı olarak çeşitli suçlara bulaşan insanlardan oluştuğu görülmüştür. Portakalian, örneğinde gördüğümüz gibi Ermeni göçlerinin gerçekleştiği Fransa ve ABD'ye ilk göç edenler genellikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde suç işlemiş ya da suça karışmış kimselerdir.

Ermeniler, Batılı devletlerden Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni yurdu oluşturma girişimlerine destek almışlardır.¹⁹² Özellikle de Berlin Antlaşması'nın bu maddesinden sonra Avrupa ve Amerika'daki faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmışlardır. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı sınırlarında giriştikleri isyanları daha şiddetlendirmişlerdir. Ermeniler şiddeti artırarak Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın müdahalesini sağlamak istemişlerdir. Bu yolda Osmanlı Devleti tarafından kendilerine vaat edilen reformlar konusunda da ilerleme sağlanmadığını dillendirerek Avrupalılarca Osmanlı iç işlerine yapılacak müdahaleyi hızlandırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin içişlerine Avrupa'nın müdahalesini mümkün kılabilmek için girişimlerde buldukları bir diğer devlette Fransa olmuştur.

1880'lerde Mighirditch Portokalian'la başlayan Fransa'daki hareketinde yukarıdaki amaca hizmet ettiği görülmüştür. Portokalian'ın Marsilya'da yürüttüğü bir dizi faaliyete paralel, Paris'teki Ermeni Vatanperverler Komitesi de çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Bu çerçevede Hayasdan (Haıssadan) isimli bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetede 15 günde bir ve Ermenice-Fransızca yayınlanmaktaydı.¹⁹³

¹⁹¹ BOA. HR. SYS. 2748/26.

¹⁹² BOA. HR. SYS. 2748/26.

¹⁹³ BOA.HR.SYS. 2749/110.

Tablo 1.7 Fransa'daki Ermeni Diasporası'nın İlk Örnekleri¹⁹⁴

Ad	Adres	Meslek
Mouline	15 rue Grignan	Protestan Papaz
Schackleton	15 rue Grignan	Protestan Papazları Kurulu Memuru
Gujer	10 rue Puget	Protestan Papaz
Delord	61 rue de Village	Protestan Papaz
Steggs	56 boulev Notre dame	Muhterem
Souverwein	16 rue pavillon	İncil Yazarı
Peyron	Mas de la ville par Arles	Protestan Papaz
Such	40 rue de la republique	İncil Yazarı
Stitt	29 rue Estelle	İngiliz Albay
Hodler		Yaver-Emir Subayı
Utudjian	17 boul. De Rome	Ermeni Papaz
Selian	24 rue Nicolas	Tüccar
Tekeian	96 rue St. Jacques	Tüccar
Turalian	10 rue pave d'amour	Tüccar
Manoukian	5 rue des Arcades	Tüccar
Amassian	27 rue Rotonde	Görevli ve Sekreter
Lenoir	397 rue Paradise	Papaz-Genel Sekreter

Avedis Nakhian, Karakin Issakoudi, Andon Sislian ve Mighirditch Portokalian 1885'te Fransa Dışişleri Bakanı'yla Ermeni Meselesi hakkında görüşmüşlerdir. Paris'te faaliyet gösteren de Ermeni Komitesi Osmanlı Devleti'ni Avrupalı devletlere şikâyet etme politikası çerçevesinde Fransız Dışişleri'ne bir dilekçe vermiştir. Fransa'daki Ermeni komitesince verilen dilekçe, Fransız Dışişlerinde kabul görünce Fransa'daki Ermeni girişimlerinin yolunun daha da açılması sağlanmıştır. Bu dilekçenin kabulüyle Fransa Dışişlerinin desteğini fiili olarak alır hale gelen Ermeniler Fransa'daki çalışmalarını daha da hızlandırmışlardır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ BOA. HR. SYS. 2786-1/242.

¹⁹⁵ BOA.HR.SYS. 2748/3,4.

Ermeniler, Fransız halkının desteğini alabilmek için de faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bu doğrultuda İngiltere'deki Ermeni Derneğinin kurucuları arasında yer alan Minasse Tcheraz 14 Nisan 1895'te Paris'te Coğrafya Cemiyeti'nde bir konferans vermiştir. Konferansa Fransa basını da ilgi göstermiş ve Paris basını konferansa yer ayırmıştır.¹⁹⁶ Bu konferanstan on gün sonra 24 Mayıs'ta Paris'te yeni bir konferans düzenlenmiştir. Konferansa Londra, Viyana ve Varna'daki Ermeni toplumunun temsilciler de katılmışlardır.¹⁹⁷

30 Aralık 1895'te Paris'te Ermeni Yurtseverler Komitesinin düzenlediği, sosyalist milletvekili Rocheforte'nin başkanlık ettiği bir toplantı yapılmıştır. Osmanlı Devleti aleyhinde konuşmalara ev sahipliği yapan toplantıda özellikle de II. Abdülhamit aleyhinde hasmane duyguları dışa vuran cümleler sarf edilmiştir. Toplantıda Osmanlı aleyhtarlığı ve Osmanlı padişahına yapılan hakaretler Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, Osmanlı Devleti'nin Paris büyükelçisi Fransa Dışişleri Bakanı ile konuyu görüşmüş ve yabancı hükümdarlara karşı hakaret ile ilgili yasanın uygulanmasını talep etmiştir.¹⁹⁸

1890'lı yıllar Ermenilerin, Osmanlı sınırlarındaki isyanları açısından önemli olaylara tanıklık etmiştir. Bu tarihlerde Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sasun, Zeytin ve Van'da isyanlar çıkmışlardır. Bu isyanlar sırasında masum insanları katletmekten geri durmamışlardır. Ermeni çetelerine destekte Avrupa ve Amerika'da yaşayan Ermenilerden gelmiştir. Ermeniler yaşadıkları ülkelerin yöneticilerinin Ermeni çetelerine destek olmaları için girişimlerini sürdürürlerken, kendilerine destek veren ülke yöneticilerin desteklerini daha da artırabilmek için propaganda girişimlerine hızlandırmışlardır. Ermenilerin bu doğrultuda destek almak istedikleri bir diğer ülkede Fransa'dır. 1890'lı yılların ortalarında Fransa'daki propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Ermenilerin yürüttüğü bu propagandanın temelinde Türklerin masum Ermenileri katlettikleri, Türkler tarafından Anadolu'da geniş çaplı bir katliam yapıldığı vardı. Öncelikli olarak Paris'te bulunan Ermeni öğrenciler, iddia ettikleri Türklerce yapılan katliamın Fransa basınında yer alması için gayrette bulunmuşlardır.

¹⁹⁶ BOA.HR.SYS. 2856/36.

¹⁹⁷ BOA. HR. SYS. 2749/7, Y. PRK. EŞA. 21/1.

¹⁹⁸ BOA. HR. SYS. 2749/7, Y. PRK. EŞA. 21/1.

Ermeni öğrencilerin bu yöndeki talepleri bir tarafa Fransız basın bir kısmı zaten bu yöndeki devam eden propagandaya yayınlarıyla destek vermiştir.¹⁹⁹

1896'da Fransa'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenilere yardımda bulunabilmek için Marsilya'da Fransız Kilise Papazları, Ermeni Papazlar ve ticaretle uğraşan birkaç Ermeni önderliğinde "Sığınmacı Ermenilere Yardım Komitesi" kurmuşlardır. Komite yardım faaliyetleri doğrultusunda yerel gazetelere ilan vererek Ermenilere bağışta bulunulması çağrısı yapmıştır. Ermenilere yardımda bulunulması konusunda çağrılar yapan Fransa'daki Ermeniler bu doğrultuda Paris'te, Sainte Clotilde Kilisesi'nde 2 Kasım 1896 tarihinde yüz elli kadar kişinin katılımıyla gerçekleştirdikleri bir cenaze töreninde ayini yöneten Papaz yaptığı konuşmada Fransızlara Ermenilere yardım yapma konusunda çağırıda bulunmuştur. Konuşması sırasında Haçlı Seferleri sırasında Ermenilerin silah arkadaşları olan Fransızları kurtardıklarını söylemiş, sıranın artık Ermenilerde değil Ermenilerin silah arkadaşlarında olduğunu vurgulamış, bütün Fransızları Ermenilere yardımda bulunmaya çağırmıştır.²⁰⁰

Ermenilerce Fransa'da yürütülen propaganda faaliyetleri Ermeni davasına Fransızları kazanma konusunda başarı sağlanmıştır. Bu propagandadan etkilenen Fransız halkı, bazı devlet adamları ve yazarlar Ermeni davasına hizmet yolunda gayretlerini artırmışlardır. Bu doğrultuda Georges Clemenceau, Anatole France, Jean Jaures ve Francis de Pressenüe gibi önemli kişiler Fransız destekleme komitesini kurmuşlardır. Bu komite yaptığı propagandalarla Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği düşüncesinin Avrupa kamuoyuna yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu propagandalar belki de kendisini en iyi Avrupa'da oluşan "Zavallı Ermeni", "Katliamcı Türk" algısının yerleşmesiyle göstermiştir. Clemenceau, sosyalist lider Jaures ve yazar Anatole France gibi Fransa'da önde gelen kişiler 1900 yılında 15 günde bir yayınlanan Pro Armenia Dergisi'nde birleşerek, Ermenilerin Ermeni yurdu davalarını desteklediklerini ifade ederek ortaya koymuşlardır. Fransa ve diğer Avrupalı ülkelerin yetkilileri Ermenilerin davalarının "haklı ve meşru" olduğunu bütün dünyaya yaymaya çalışmışlardır. Fransız yetkililerin kara propagandaya alet olmalarını da Ermeni

¹⁹⁹ BOA. HR. SYS. 2749/31.

²⁰⁰ BOA. HR. SYS. 2747/57.

Diasporası'nın başarısı olarak değerlendirilebilir.²⁰¹ Nitekim Fransız yetkililer ellerine geçirdikleri bilgi ve belgeleri doğru olup olmadığını teyit ettirme gereği duymaksızın bağlı buldukları ülkelerin üst mercilerine iletmişlerdir. Fransız yetkililer, üst mercilere ilettileri bu bilgi ve belgeleri dünya kamuoyuna ulaştırarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada yalnızlaşmasında etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti'ne karşı günümüzde yaygın olarak kullanılan kara propaganda adı verilen hedef alınan kişi, zümre ya da devleti sadece yıpratmak ve eğer mümkünse yıkmayı hedefleyen karalama kampanyası yürütmüşlerdir. Fransa'nın Osmanlı Devleti karşısındaki tutumunda da propaganda faaliyetlerinin önemli olduğu görülmüştür.

3.2.2.2 Fransa'da Ermeni Diasporası ve Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne Etkileri (1909-1914)

30 Eylül 1909'da meydana gelen Adana olaylarını protesto etmek için Fransa'daki Ermeniler yaklaşık iki yüz elli kişinin katılımıyla bir mitingi yapmışlardır. Paris'te yapılan mitingde Ermeniler, Adana olaylarının suçlularının yakalanmalarını ve mahkeme huzuruna çıkarılmalarını istemişlerdir. Ayrıca olaylar sırasında gerçekleşen "katliam"ı protesto ettiklerini ifade eden bir bildiri hazırlamışlar, bildiri metnini Meclis-i Mebusan'a ve İstanbul'daki Ermeni Meclisi'ne göndermeyi kararlaştırmışlardır.²⁰²

1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları'nın cereyan ettiği sırada Paris'te Ermeni faaliyetleri daha da yoğunlaşmıştır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin iyice güç kaybettiği 19. asırdan beri ileri sürdükleri Ermenilerin Osmanlı sınırlarındaki durumlarının düzeltilmesini öngören, esasen Avrupalıların destek verdikleri Ermeni yurdu inşası projesinin bahanesi olan Ermenilere yönelik ıslahatların yapılmasını istiyorlardı. Bu çerçevede 1913 yılında bir takım fesat çıkaran kişilerin girişimleriyle, aslında fesat çıkarma düşüncesi taşımayan Paris'teki Arhimandariyet Vramşabuh Kibaryan'a Fransa cumhurbaşkanına mektup yazdırabilmişlerdir. Bu mektupta Fransa cumhurbaşkanından Londra'da yapılacak büyükelçiler konferansında Ermeni Meselesi'nin de söz konusu

²⁰¹ Osmanlı Devleti'ne karşı günümüzde yaygın olarak kullanılan kara propaganda adı verilen hedef alınan kişi, zümre ya da devleti sadece yıpratmak ve eğer mümkünse yıkmayı hedefleyen karalama kampanyası yürütmüşlerdir. Fransa'nın Osmanlı Devleti karşısındaki tutumunda da propaganda faaliyetlerinin önemli olduğu görülmüştür.

²⁰² BOA. HR. SYS. 2750/76.

edilerek çözüme kavuşturulmasını istemişlerdir.²⁰³ Bu kapsamda Bogos Noubar Paşa'nın önderliğindeki Ermeniler de Sir Edward Grey'e müracaat ederek, Ermenileri ilgilendiren reformların yerine getirilmesini, bu reformlar içinde özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilere yönelik ıslahatların yerine getirilmesini istemişlerdir.²⁰⁴

Fransa'da yaşayan Ermeniler propaganda faaliyetleri çerçevesinde 3 Haziran 1913'te ünlü Fransız yazarlarından Victor Berar ile Bogos Noubar Paşa'nın katılımıyla bir konferans düzenlemiştir. Konferansta konuşma sırasında Victor Berar Osmanlı Devleti'nin kendi kendine ıslahat yapmadığını, bu nedenle Osmanlı sınırlarında yapılacak ıslahatların bizzat Avrupalı devletlerce yürütülmesi gerektiğini söylemiştir. Berar, Afrika ve Avrupa'daki topraklarından Osmanlı Devleti'nin kısa sürede çekildiğini de ifade ederek, böylece Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarını terk etmek zorunda kalacağını söylemiştir.²⁰⁵

Aralık 1913'te Paris Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgraflar da yürütülen propaganda faaliyetlerinin ne boyutlara ulaştığını göstermesi bakımında önemlidir. Telgraflarda Bogos Noubar Paşa ve bazı Fransızların yanı sıra İngiltere, İrlanda, Almanya, Macaristan, Rusya, İtalya ve İsviçre'den gelenlerinde katılımıyla, Fransız Asya Komitesi'nin merkezinde General Lacroix, Buxton, Lepsius ve Milliukof başkanlığında toplanmışlardır. Toplantıya katılanlar Bogos Paşa'yı dinlemişlerdir. Ermenilerin Osmanlı sınırlarındaki durumları görüşülerek, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması hakkında gizli görüşmelerde bulunmuşlardır. Konferans sonrasında Osmanlı Devleti'nden istedikleri ıslahatların yerine getirilmemesi halinde uygulanan gümrük vergilerinin artırılması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerden borç istemesi halinde isteğine olumsuz cevap verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁶

3.2.2.3 Fransa'da Ermeni Diasporası ve Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne Etkileri (1914-2012)

I. Dünya Savaşı'nın bağlamasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği İtilaf devletlerinin karşısında savaşa girerken, Fransa'daki Ermeniler de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın olduğu grubun karşısında yer almasını

²⁰³ BOA. HR. SYS. 2750/77.

²⁰⁴ BOA. HR. SYS. 2817-1/44.

²⁰⁵ BOA. HR. SYS. 2817-1/110, 118.

²⁰⁶ BOA. HR. SYS. 2817-1/178.

fırsata çevirmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda savaşını yürütmek üzere, Ermeni Gönüllü Komitesi adlı bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt, Ermeni gençlerini Fransız ordusunu da katılımlarını temin için 1914 yılı sonlarında Fransa'da yaşayan Ermeni gençlerini Fransız ordusuna gönüllü yazmaya başlamıştır. Fransa'da yaşayan Ermeniler Fransa'ya müracaat ederek, Fransız çıkarlarına hizmet etmek için hazır olduklarını da iletmişlerdir. Paris'teki Ermeni Komitesi Başkanı Argop Çobanyan, Avrupalı devletlerin destekleriyle kurulacak olan Ermeni yurdunun sınırları içerisinde olması düşünülen Çukurova bölgesini işgal konusunda Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye bir mektup göndermiştir.²⁰⁷

I. Dünya Savaşı devam ederken, Fransa'yla İngiltere Sykes-Picot Antlaşması'yla Çukurova bölgesinin Fransa'ya bırakılması konusunda uzlaşmaya varmışlardır. Bu antlaşmaya katılan Ermeni delegesi Bogos Noubar, Fransız ordusunun komutasında Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni gönüllü askerlerinden oluşturulacak Doğu Lejyonu'nun kurulmasını kabul edecektir. Bu antlaşma üzerine Kasım 1916'da Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek üzere Albay Romieu komutasındaki Fransız heyeti Kahire'ye gitmiştir. Bunun yanı sıra üç bin Ermeni gönüllü Kıbrıs'ta askerî eğitim görmüştür. Londra'daki Rus Büyükelçisi Benckendorff ise, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Zeyton halkının da 15.000 Ermeni'yi Türklere karşı savaşmak için toplayabileceğini iletmiştir.²⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından yenilgiyle sona erdiğinin kabulü olan Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır. Bu antlaşma imzalanıncaya kadar ki sürede Fransa ve Ermeniler arasındaki ilişki açık bir şekilde yürütülürken iki taraf arasındaki ilişki bu antlaşma sonrasında da devam etmiştir. Ermenileri Fransızlar bu tarihten sonrada kendi çıkarları için kullanmıştır. Anadolu'daki Fransız işgalini Fransızlar Ermenilerle yürütürlerken, Fransa'da yaşayan Ermenilerde desteklerini sürdürmüşlerdir. Ateşkes sonrası Sevr Antlaşması gündeme gelmiş, antlaşmanın Türk milletince kabul edilmeyerek Kurtuluş Savaşına başlanması ve Kurtuluş Savaşının zaferle sonuçlandırılıp Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ermeniler Anadolu'da üzerindeki planlarından tamamen vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Ermeniler özellikle de tehcir sonrasında Anadolu topraklarından büyük oranda kopmak zorunda kalmıştır.

²⁰⁷ Evren, s.96-97.

²⁰⁸ İter, s.420-421.

20 Ekim 1921'de Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması'yla, Fransızların güney bölgeleri terk etmeye başlamaları, Fransız işgalinin gerçekleştiği sürede Ermeni çetelerin Müslüman ahaliye karşı yaptıklarından dolayı Ermenileri göç etmek zorunda bırakmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasına müteakip Paris'te bulunan Ermeniler Mösyö Briand'a Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu üyelerinden bazı kişiler aracılığı ile Mareşal Franchet D'Esprey'ye müracaat etmişlerdir. Ermeniler anlaşma gereğince Fransızların Kilikya'yı boşaltılmalarından sonra bölgede yaşayan Ermenilerin kötü muamelelere maruz kalacakları ileri sürerek, tahliyenin geciktirilmesini istemişlerdir.²⁰⁹ Diğer taraftan da İngiliz ileri gelenlerine nezdinde girişimlerde bulunmak amacıyla Gabriel Noradonkyan Efendi Londra'ya gitmiştir. Gabriel Noradonkyan Efendi Ankara Antlaşması'nın imzalanmasının doğru olmadığını ve antlaşmanın yürürlüğe konmaması gerektiğini savunmuştur. Bu, doğrultuda antlaşmanın imzalanmaması için İngiltere'ye görüşmelerde bulunmak üzere gitmiştir.²¹⁰

Bu başvuruya rağmen Ermenilerin çoğu Mersin'den vapurlar ve Halep'e giden trenlere binerek Anadolu topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye'den ayrılan Ermeniler için en önemli duraklardan biri Fransa olmuştur. 1914 öncesi Fransa'daki Ermeni nüfusu 4.000'den az iken bu sayı 1925 ile 1938 yılları arasında Suriye'den, Lübnan'dan, Türkiye'den, Yunanistan'dan ve Sovyet Ermenistan'dan Fransa'ya göç edenlerle Ermeni sayısı 63.000'e kadar yükselmiştir. 1945'den sonra Stalin'in Ermenistan'ın nüfusunu yükselttilerek Türkiye'den toprak talebine zemin oluşturma projesi çerçevesinde dünya genelinde Ermenistan'a göç eden 100.000'e yakın Ermeni'nin 7.000 Fransız Ermeni'si de oluşturmuştur.²¹¹ Ermenistan'a giden Fransız Ermenilerinin Ermenistan'da umduklarını bulamayıp Fransa'ya geri dönmelerinin yanı sıra 1950'lerin başından itibaren Filistin ve Doğu Avrupa Ermenileri ve 1975'den sonra Lübnan Savaşı'nın, İran İslam Devrimi'nin ve Türkiye'deki 1980 darbesinin öncesi ve sonrasında ortaya çıkardıkları Ermenilerin Fransa'ya göç süreçlerini daha hızlandırmıştır. Fransa'da Ermeni tehcirinin 50.yılı olan 1965 yılından sonra Ermeni teröristlerinin giriştikleri saldırılara sahne olmuştur. Ermeni terör saldırılarının sona ermesiyle beraber 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarının Fransa'da resmen tanınması ve Fransa'nın

²⁰⁹ BOA. HR. SYS. 2399-13/15.

²¹⁰ BOA. HR. SYS. 2265-13/2.

²¹¹ Alin Ozinian, "The Armenian diaspora we don't know", *Today's Zaman*, 08.04.2012.

Ermeni tezlerine destek vermesi için faaliyet göstermişlerdir. Fransa'daki Ermeni Diasporası'nın Fransa'yı yanına alarak aldığı ilk zafer 1987 tarihli AET tarafından alınan karardır. Bu kararla 1915 olaylarıyla ilgili, Ermeni iddialarına destek vermenin yanı sıra Türkiye'nin bu topluluğa girmesi için alınan kararı tanıması gerektiğini vurgulanmıştır. Fransa'da yaşayan Ermeni Diasporası'nın bu ülkede “*Fransa, 1915 yılındaki Ermeni soykırımını tanır*” şeklindeki aldırımış oldurdukları 2001 kararıyla, Ermeni iddialarının uluslararası kamuoyunda kabulü yolunda çok büyük zafer elde etmişlerdir. Bu zaferin taçlandırılma girişimlerine ise “soykırımı inkar yasa tasarısı” adı altında ilki 2006 Mayıs ayında başlanmıştır. Bu girişim 22 Aralık 2011'e kadar başarısız olsa da bu tarihte Fransa Ulusal Meclisi'nin konuyu gündemine alması ve tasarıyı kabulüyle başarıya ulaşmış, aynı tasarı Fransa Senatosu'nun da onayını almıştır. Bu karar Fransa Anayasa Komisyonundan dönmüş olsa bile Fransa'daki Ermeni Diasporası'nın gücünü göstermesi ve gelecekte de benzer girişimlerin gündeme geleceğini göstermektedir.

3.2.3 Lübnan'da Ermeni Diasporası

3.2.3.1 Lübnan'a Ermeni Göçleri ve Ülkedeki Ermeni Diasporası'nın Nüfusu

Osmanlı Devleti Yavuz Sultan Selim'in, 1516 ve 1517'deki Mısır Seferiyle Lübnan'a hâkim olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar 400 yıl Lübnan Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Savaşın sonlarına doğru Lübnan, İngiliz kuvvetlerinin eline geçmiş ancak çok geçmeden 24 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda alınan kararla, Fransa'nın mandasına bırakılmıştır.

Lübnan'da Marunî Hıristiyanlar ile Dürziler arasında uzun yıllardır süren sorunlar bir yana Suriye ve Lübnan'ın hammadde ve pazar açısından zengin olmaları ve Akdeniz'le bağlantıları Fransızların bu topraklarla ilgilenmelerine neden olmuştur. Bir taraftan Lübnan'da iç karışıklar devam etmesine rağmen ülkenin Fransızlara sunduğu imkanlar Fransızları ülkeye tam anlamıyla hâkim olmak için Ermenileri buraya göç ettirmeye sevk etmiştir. Özellikle Adana, Maraş ve Antep vilâyetlerinden Lübnan'a göç eden Ermenilere 31 Ağustos 1924'e gelindiğinde “*Lübnan Vatandaşlığı*” hakkı tanınmıştır.²¹² Fransızlar, bu kararlarıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında her ne sebeple olursa olsun göç edenlerin yeni Türk Devletine dönmelerine imkân sağlayan Lozan

²¹² Greenshields, s.64.

Antlaşması'nın , "On sekiz yaşını aşmış olup da Türk uyruklüğünü yitiren ve 30. Madde uyarınca hukuk açısından yeni bir uyrukluk edinmiş bulunan kimseler, işbu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, iki yıllık bir süre içinde Türk uyruklüğünü seçebileceklerdir." şeklindeki 31. maddesinin de önüne geçmeye çalışarak, Ermenilerin Lübnan'daki varlığını sürdürmeye çalışmışlardır.

1915'te tehcir kararının alınmasından sonra Anadolu topraklarından Beyrut'a göç eden Ermeniler, çok geçmeden Lübnan'da Ermeni Diasporası'nın temellerini atmaya başlamışlardır. Lübnan'daki diasporanın çekirdeği ise, Ermeni mahallerinin, kiliselerinin, hastanelerinin, okullarının, sosyal kurumlar ve siyasi partilerin kurulmasıyla birlikte olmuştur. Ülkedeki Ermenilerin sayısı Birinci Dünya Savaşı sonrasında toplam nüfusun % 6'sına ulaşmıştır. T.H. Greenshields'in Fransız Çalışma Bakanlığı kayıtlarından aktardığına göre, 1922 yılında Lübnan'daki toplam Ermeni nüfusu 974 kişidir.²¹³

Tablo 1.7 Kasım 1921'den Ocak 1922'ye Ermeni Göçlerine İlişkin Bir Yabancı Kaynağın Verisi²¹⁴

Şehirler	Gelenler
Halep	4,500
İskenderun	9,200
Beyrut	10,466
Jounieh	386
Lazkiye	2,226
Saida	1,895
Tripoli	1,432

²¹³ Greenshields, s.110.

²¹⁴ Greenshields, s.90.

1939'da Fransız Mandası altında bulunan İskenderun'un Türkiye'ye bırakılması Lübnan'daki Ermeni sayısının daha da artmasına neden olmuştur. 1939'da Lübnan'a göç edenler, Fransızlar tarafından 1919 ve 1921 yıllarında Çukurova, Erzin, Dört Yol, İskenderun, Belen, Kırıkhan ve Samandağ ile çevre köylere yerleştirilen Ermenilerdir.

Lübnan'da yaşayan Ermenilerin bir kısmının Fransa ve ABD başta olmak üzere Lübnan'dan ayrılarak başka ülkelere taşınmalarına yol açan en önemli etken ise 1975-1977 yılları arasındaki Lübnan İç Savaşı ve daha sonrasındaki olaylardır. Ülkedeki İç Savaştan önce Ermeni nüfusu 170.000 iken, savaş sonrası 170.000'in 70.000'i göç etmiş geriye 100.000 Ermeni kalmıştır.²¹⁵

Lübnan'daki Ermeni nüfus 1929'da 35.724 kişiden oluşup Gregoryanlar 26.786, Katolikler 5.570 ve Protestanlar ise 3.386 kişidir. Bugünse, 88.601'i Gregoryen Ermeni, 20.259'u Katolik Ermeni ve 7.354'ü Protestan Ermeni'dir.²¹⁶ Lübnan'daki Ermeni nüfusu bugün itibariyle 100.000'den fazladır. Bunun 88.601'i Gregoryen, 20.259'u Katolik ve 7.354'ü Protestan'dır.

3.2.3.2 Lübnan'daki Ermeni Diasporası'nın Siyasi, Sosyal ve Dini Hayatı

Lübnan'daki ilk Ermeni siyasi kuruluşu 1901 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesi öğrencileri tarafından hayata geçirilen Taşnak Partisidir. Daha sonraları Hınçak ve Ramgavar'ın kurulmalarıyla, bu partiler başı çeken partilerden olmuşlardır. Ermeni siyasi partileri kuruldukları günlerden itibaren sadece Lübnan'da değil aynı zamanda Ermenilerin yaşadıkları diğer ülkelerde en başta Ermeni kimliğinin yaşatılmasını arzulamışlardır. Aynı zamanda bu partilerin, Türkiye'den bazı istekleri ve Ermenistan'ın durumunun iyileştirilmesi için girişimleri söz konusudur. Bu siyasi partilerden Ramgavar Partisi 1934'de Lübnan Parlamentosu'na bir milletvekili sokmayı başarmıştır. 1937'de de Taşnak Partisi meclise girmeyi başarmıştır. Bu tarihlerden sonra da Ermeniler Lübnan siyasetinde varlıklarını sürdürmeye devam edecekler, milletvekilleriyle Lübnan Parlamentosunda yerlerini alacaklardır. 99 vekilin yer alacağı 1972 yılındaki seçimlerde Ermenilere 1'i Ortodoks, 4'ü Katolik olmak üzere 5 vekili

²¹⁵ Çağıl M. Kasapoğlu, 23.02.2010 tarihli Radikal gazetesinde çıkan "Beyrut'ta 'sözde' sınırı geçtik: Ermeni mahallesinde bir gün" başlıklı yazısında Lübnan'da yaşayan Ermenilerin 150.000 kişi olduğunu yazmıştır. Erdal İter bu sayının 116.214, www.armeniadiaspora.com adlı siteye 234.000 olarak vermektedir.

²¹⁶ Greenshields, s.124.

milletleri adına meclise gönderme hakkına sahip olan Ermeniler, bugün Lübnan'da 6 milletvekiliyle temsil edilmektedirler.²¹⁷

Lübnan'da yaşayan Ermeniler, Ermenilik davasına sarılma şekilleri ve Türkiye aleyhtarı tutumlarıyla diaspora Ermenilerin en aşırı ucunu oluşturacaklardır. 1965'te, tehcirin 50.yılında, Türkiye'ye duyulan Ermeni nefreti de en açık şekilde kendini Lübnan'da göstermiştir. Özellikle de Taşnaklar 1972 yılında Viyana'daki XX. Dünya Kongresi'nde Lübnan Ermeni gençlerini Türkiye karşı kışkırtarak, Türk yetkililerin Ermeni teröristlerince katledilmesi sürecini başlatmışlardır. Lübnan'da faaliyet gösteren terör örgütlerinden bazıları ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu), ASALA - RM (ASALA - Devrimci Hareketi) ve JCAG (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) şeklinde sıralayabiliriz. Lübnan'daki Ermeniler varlıklarını Taşnak Partisi, Homenetmen Spor Kulübü, Hamazkaine Kültür Derneği, Lübnan Ermenilerine Yardım Derneği ile sürdürmektedir. Lübnan'daki siyasi oluşumlardan Hınçak Partisi, Homenmen Spor Kulübü ve Yeni Nesil Kültür Derneği'ni, Ramgavar Partisi'ye Tekeyan Kültür Derneği ve Ermeni Genel Yardım Birliği'ni ellerinde bulundurmaktadır.²¹⁸

Lübnan Ermenilerinin çoğu Gregoryen (Apostolik) Kilisesi'ne bağlıdırlar.²¹⁹ Gregoryen Kilisesi 1921'de Kozan (Sis)'dan ayrılarak, önce Adana'ya daha sonraları Halep'e 1929'da da Beyrut'un Antilyas semtindeki binasına taşınmıştır. Kilisenin 1921'de Kozan'dan çıkmasıyla başlayan taşınma serüveni, 1929'da Beyrut'taki binasına taşınmasıyla son bulmuş olsa da kilise ortaçağdaki Kilikya (Sis Kilisesi) adını değiştirmemiştir. Beyrut'a yerleşmesinden sonraki ilk zamanlarda kilisenin yetki sahası Beyrut, Suriye'de Şam, Halep ve Lefkoşa ile sınırlı olmasına rağmen 1956'dan sonra Yunanistan Atina, İran, New York ve Kuveyt'e kadar genişlemiştir. Bu genişleme 1920-1943 yılları arasındaki Fransız manda yönetimi döneminde olmuştur. Bütün Ermeni siyasî partileri, hem parti mensupları ve hem de parti yandaşları tarafından Kilise meclislerinde temsil edilirlerken, bir tarafta 1948'li yıllarda Taşnak Partisi ve yandaşları, diğer tarafta ise Hınçaklar, Ramgavarlar ve Ermeni Komünistleri'nden

²¹⁷ Arda Jebejian, "The Political Climate in Lebanon and the Armenian Lebanese Community", Vol. 7 Issue 1, 2010.

²¹⁸ Erdal İlter, "Lübnan'da Ermeni Diasporası", *Ermeni Araştırmaları*, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

²¹⁹ Ara Sanjian, "Armenian In Middle East", *Symposium on Minorities in the Middle East Florida State University, April 3-4 2008*, s.4.

oluşan anti - Taşnaklar arasındaki güç mücadelesinden yüzünden çatışmalı bir sistem ortaya çıkmıştır. İki taraf arasındaki bu çatışma hali 1958 yılında, Kilise Cemaat Meclisi'nin 19 üyesinden 11'inin çatışmaları önleyemediği ileri sürerek Kilikya Katogigosu I. Zareh'in görevden uzaklaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çatışma ortamından Lübnan Gregoryen Kilisesi ve Kilikya Katogigosluğu Nizâmnâmesi'nin savunucusu olan Taşnak Partisi'nin zaferiyle sona ermiştir. Taşnaklar, bu tarihten sonra kiliseyi kontrolleri altına almışlardır.²²⁰

Bu tarihten sonra Taşnak Partisi Beyrut'ta güçlenerek kilise ile işbirliği yapmaya başlamıştır. Taşnaklar, Antilyas Katogigosluğu'nun kendi istedikleri yönde dinî teşkilâtlanmasını tamamladıktan sonra ABD ve Avrupa'dan dinî, sosyal ve eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi için büyük meblâğlara ulaşan yardımlar almaya başlamışlardır. İki taraf arasındaki bu iş birliği Eçmiyazin (Erivan) Katogigosluğu'nun hâkimiyet sahası dışında kalan yerlerde Antilyas Katogigosluğunu, Lübnan'da ise Taşnakları ön plana çıkarmıştır. Diğer taraftan Taşnaklar ile Kilise arasındaki bu ittifaktan sonra Lübnan'da Türkiye aleyhindeki propaganda faaliyetleri iyiden iyiye artmıştır. Örneğin, 1970'lerin başında I.Horen'in Kıbrıs'a yaptığı ziyarette, Makaryos'a "Kilikya Haçı" nı vermesi ile başlayan yakınlaşma Lübnan'ı 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında tam anlamıyla Ermeni Diasporası'nın Türkiye aleyhinde yürüttüğü kara propaganda faaliyetlerinin merkezi haline getirmiştir. Diaspora Ermenilerinin Türkiye'ye karşı en keskinlerinden olan Lübnan Ermenileri kendilerini, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyareti 2005'teki ziyareti sırasında Türkiye ve başbakanı hakkında attıkları sloganlar ve taşıdıkları afişlerle de göstermişlerdir.²²¹

3.2.4 Rusya'da Ermeni Diasporası

3.2.4.1 Ermenilerin Rusya'ya Yerleşimlerinde Rusya'nın İzlediği Politikaların Etkisi

Rusya'daki Ermeni Diasporası'nın temelleri bazı Ermeni araştırmacılara göre, Bizans ve Persler arasında sıkışan Ermenistan'ın 387'de parçalanması ya da Selçukluların

²²⁰ Christopher J. Walker, *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London 1990, s. 367-369.

²²¹ "Lübnan Ermenileri Erdoğan'ı Hakaretlerle Karşıyor", *USAK*, 18.04.2012.

Anadolu'ya gelmelerinden sonra atılmıştır.²²² Bazı kaynaklara göre Rusya'daki Ermeni varlığıysa XIII. yüzyıla dayanmaktadır.²²³

Alexei Mikhailovich (1645-1676) dönemine gelindiğinde, yeni bir göç dalgası yaşanmıştır. Asıl göç dalgasıysa, 1695'de I. Petro'nun çar olmasından ardından gerçekleşmiştir. Eğer Rusya'ya Ermeni göçlerinin ilk olarak XI. yüzyılda Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmeleri sonrasında başladığını kabul edersek, ilk Ermeni göçlerin ardından geçen yaklaşık altı asır sonra asıl göç dalgasının gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu göç dalgasının altındaysa, I.Petro döneminde Rusya'nın dış siyasetinde Kafkasya'nın önceki dönemlere göre daha da itibarlı hale gelmesi yatmıştır. I. Petro'nun Kafkasya politikasının temel amacını da İstanbul'u ele geçirmek oluşturmuştur. I. Petro İstanbul'u ele geçirmek için 1710 yılında Put'ta Osmanlı Devleti'yle savaşırken, 18 Temmuz 1722'de büyük bir orduyla Astrahan'dan Derbent üzerine yürüyüşe başlamıştır.²²⁴ I.Petro, bu süreçte Ermenileri Osmanlı topraklarını ele geçirip, sıcak denizlere inmek için kullanmak istemiştir. Diğer taraftan Azerbaycan bu sıralarda Ermenileştirilmeye de başlanmıştır. I. Petro'nun tamamlayamadığı bu girişime II.Katerina (1762-1796) döneminde devam edilmiş, Ruslar 1801'de Doğu Gürcistan'ı ve 1804'de ise Azerbaycan işgal etmişlerdir. Ermeniler, II. Katherine ve I.Alexander (1801-1825) döneminde de Rus çarlarından iyi muamele görmüşlerdir. Ermenilerin gördükleri hürmeti 21 Aralık 1802 tarihli "*Dedelerinin hakları ve imtiyazları Ermenilere verildi*" yazan belgeden de çıkarabiliriz.²²⁵

Ruslar, daha önce de değinildiği gibi Ermenileri özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında kullanmışlardır. Rusların Ermenilere bu tarihlerde de verdikleri destekler Ermenilerin Ruslara sempati beslemelerini sağlamıştır. Bu ise Ermenilerin yerleşimleri için Rusya'yı tercih etmelerinde önemli rol oynamıştır.

²²² Hatem Halfeoğlu, "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri", *2023 Dergisi*, Nisan 2002, s.66.

²²³ Musa Marjanlı, *Armenians, Russia, The Caucasus*, Khazar University press, Dubai 2011, s.7.

²²⁴ Türk Tarihinde "Deli", Avrupalı tarihçilerce "Büyük" olarak da adlandırılan Petro'nun Doğu Seferi için bkz: Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010, s.262-263.

²²⁵ Marjanlı, s.7-9.

3.2.4.2 Rusya'da Ermeni Yerleşimleri ve Ermeni Diasporası'nın Lobi Faaliyetleri

Ermeniler, Rusya'nın farklı bölgelerine yerleşmişlerdir. Ülkedeki Ermeni yerleşimlerinin genel özelliği ise, yerleşim alanlarının ticaret yolu üzerinde olmasıdır. Rusya'ya ilk yerleşen Ermeniler XIII. yüzyılın başlarında ülkenin güneyine yerleşenlerdir ki bunların arasında özellikle de Lvov'a yerleşenler burada kendi mahallelerini kurmaya başlamışlardır. XIV. yüzyılın ortalarında ibadetlerini yerine getirmek amacıyla Lvov'da kilise inşa etmek için izin almışlardır. Ermenilerin yerleştikleri yerlerden biri de Yazloveç'dir. XVI-XVII. yüzyıllardan itibaren Volını-Luçk, Vladimir, Tismeniç, Gorodenk, Obertin ve Stanislav'a da yerleşmişlerdir.²²⁶

Ermeniler, Moskova ve güney bölgelerine de yerleşmişlerdir. Özellikle XIV. yüzyılda Rus devletinin kurulması ve Moskova'nın siyasi açıdan daha kıymetli bir yer haline gelmesiyle birlikte Ermeni tüccarlar Rus tüccarlarla ticaret yapmak amacıyla Moskova'ya gelmeye başlamışlardır. Moskova'ya gelen tüccarlar bir süre sonra buraya yerleşmeye başlamışlardır. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren bu bölgede yaşayan Ermenilerle Rusya'daki Ermeniler ekonomik alandaki ağırlıklarını iyiden iyiye hissettirmeye başlamışlardır. Ermeni tüccarları İran'ın dış ticaretini kontrol altında tutan Nor Cugi şehrinde de etkili olmaya başlamışlardır. Nitekim Ermeni tüccarlar bu şehirde ipek ticareti denildiğinde en önde yer geliyorlardı. Ermeni tüccarların Asya ve Avrupa'da büyük bir pazara sahip olmalarına rağmen özellikle de Rusya'ya yönelmelerine İngilizlerin ekonomik anlamdaki gelişimleri neden olmuştur. Cugi tüccarı Koca Zakarya Sagrađyan önderliğinde 1659'da Rusya'ya gitmişler, Rus çarı Aleksey'le Ermenilere nasıl kolaylıklar sağlanacağını görüşmüşler ve netice de 1667'de Ermeni tüccarlar Rusya'nın hangi bölgesine giderlerse gitsinler sadece 5 kopek vergi ödemelerini öngören bir antlaşmayı imzalamışlardır. Rusya'nın Ermenilere tanıdığı bu ayrıcalık Kafkasya ve İran'da ticaretle uğraşan Ermenilerin Astrahan'a toplanmalarına neden olmuştur. Astrahan zamanla Ermeni tüccarlarının yerleştiği bir merkez haline gelmiştir.²²⁷

I. Petro döneminde, 22 Mart 1711 tarihli bir kararnameyle Ermeniler daha imtiyazlı hale gelmişlerdir. 17 Eylül 1746 gelindiğinde başka bir kararnameyle Ermenilerin Rusya'yla ticaretlerinde diğer ticaret yapanlara göre daha üstün hale gelmeleri sağlanmıştır. Bu

²²⁶ Halfeoğlu, s.66-67.

²²⁷ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren yay., İstanbul 2005, s.168.

kararnameyle ayrıca Ermenilere kendi mahkemelerini kurma yetkisi de verilmiştir. Bütün bu imtiyazlarla Astrahan'da milli Ermeni kolonisi oluşum süreci tamamlanmıştır. Rusya'nın verdiği son imtiyazlarla Astrahan Ermeni cemaati, Rusya'daki Ermeni cemaatinin milli Ermeni kolonisi olma sıfatlarının hepsini de üstlenmiştir. Astrahan'ın yanı sıra Kızıyar kalesi de Güney ticaret yolu üzerinde olduğu için Ermenilerin, özellikle de İran ve Türkiye'den gelen Ermeni tüccarların, Astrahan ve Kafkasya'dan gelen Ermenilerin toplandığı bir merkezdir. Ermeniler dokumacılık, boyacılık, kuyumculuk ve meyvecilik, şarap ve konyak üretimini de kontrolleri altına almışlardır.²²⁸

Rusya, Ermenilerin ülkesine yerleşmesine izin vermeye başladığı ilk zamanlardan itibaren onları sadece ekonomik anlamda ayrıcalıklar vermekle yetinmemiştir. Rus politikası Ermenilerin bağımsız devletlerini kurabilmeleri için gerekli yardımların yapılmasını da öngörmüştür. Örneğin, Ermeni Meselesi'ni Çar'la görüşen Israel Ori Çar'a bir plan sunmuştur. Bu plan Ermeni halkının kendi devletlerini kurabilmeleri için Rusya'nın kendilerine destek olmasını ve Rus desteğiyle kurulacak Ermeni silahlı birliklerinin bu hedefe doğru ilerlemelerini öngörmekteydi. Hatta Israel Ori Astrahan'da bir Ermeni alayı kurulması ricasını da I.Petro'ya iletmiştir. Petro, bu planı desteklediğini bildirmiş olsa da Ruslar Hazar havzasında ve Kafkasya'da yerleşemedikleri için Ermenilere vaat ettikleri projeleri hayata geçirememişlerdir.²²⁹

Ermenilerin Rusya'da yerleştikleri yerlerden biri de Petesburg'dur. Bazı Ermeni kaynakları Ermenilerin 1708'den itibaren Petersburg'a geldiklerine dair bilgiler vermektedir. Petersburg'ta Ermeniler ağırlıklı olarak ticaret ve boyacılıkla uğraşmışlardır. Petersburg Ermenileri, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren örgütlü örgütlenmeye başlamışlardır. Ruslar için Ermenilerin ülkelerinde yaşamaları avantaj da oluşturmuştur. Petersburg'da yaşayan Ermenileri de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Zira Ruslar, Ermenilerden doğu dillerini bilmelerinden dolayı devlet kademelerinde tercüman olarak faydalanmışlardır. Örneğin, Petersburg'da yaşayan Ermenilerden kardeşlerden L.N. Lazarev Rusya-İran diplomatik misyonunda tercüman olarak çalışmıştır. I.L. Lazarev ise II.Katerina ile şahsen tanışıyordu. Rus Merkez Bankasında ve Rusya'nın doğu politikası üzere Katerina'nın danışmanlığını

²²⁸ Halfeoğlu, s.66-67.

²²⁹ Uras, s.751.

üstlenmiştir. Hatta 1774'de L.N. Lazarev'in II. Katerina'dan asilzade unvanını alması Ermenilerin Petersburg'daki başarılarını göstermektedir. Petersburg'da yaşayan bu iki başarılı Ermeni kardeşin yanı sıra diğer Ermeniler kentte meydana gelen gelişmelerde önemli paya olmuşlardır.²³⁰ Hatta bu dönemde Ermenilerin de yaptıkları tesirle Çariçe II. Katerina 1768-1774 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında General Suvarov'dan Ermenileri "bağımsız" yapabilmek için bir projenin yapılmasını bile istemiştir.²³¹

Ermeniler Petesburg'da sadece ticaretle, siyasetle ön plana çıkmamışlar, eğitim alanında da başarılı olmuşlardır. Bazıları üniversite eğitim almış, diğer bazıları ise ders veren konumunda yer almıştır. Ermenilerin eğitim alanındaki bu çabalarıyla 1842'de Kazan Üniversitesi'nde, 1849'da ise Petersburg Üniversitesi'nde Ermeni dili ve edebiyatı bölümü açılmasını sağlamışlardır. Eğitim seviyelerinin yükselmesinin kendilerine kazandırdıklarıyla kendi yayınlarını da yapmaya başlamışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gazete ve broşürler yayınlamışlardır. Bunlar arasında 1863'de Yysis (Kuzey), Araks, 1903-1904'de Banber Qrakanutyun yev Arvest, Arçunker (Göz yaşı) ve Sapriç (Kuaför) adlı sanat, edebiyat gibi farklı alanlardaki yayınlar yer almıştır.²³² Rusya'daki Ermeni Diasporası'nca çıkarılan bir diğer gazete olan Hodyo isimli Ermenice gazetedir. Bu gazetenin yaptığı yayınların Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkileri bozmaya yönelik olduğu ifade edilerek 1909'da Osmanlı topraklarına sokulması yasaklanmıştır.²³³

1901'de Rusya vatandaşı verilmiş olan Osmanlı Ermenileri²³⁴, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların yanlarında yer alarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmışlardır.²³⁵ Ermeniler, 6 Kasım 1917'de patlak verecek olan Bolşevik İhtilâli'yle Rusların işgal ettikleri Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda kalmalarına kadar, Ruslarla beraber hareket etmişlerdir. Vetchernaya Vrémia gazetesinin haberine göre Rusya'daki Ermeni Diasporası teşkilatlanmasını tamamlamak amacıyla Petersburg'da bir konferans düzenlemişlerdir. Petersburg Ermenileri bu konferansta henüz batıda olduğu Rusya'da

²³⁰ Halfeoğlu, s.68-75.

²³¹ Bilge, s.170.

²³² Halfeoğlu, s.68-75.

²³³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.49.

²³⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.59.

²³⁵ HR.SYS 2885/6 Belge No:1.

Ermeni teşkilatlanmasının tam anlamıyla sona ermediğinin, bu nedenle Rusya'da yaşayan Ermenilerin batıda olduğu gibi bir an önce teşkilatlanmasını tamamlaması gerektiğini vurgulamışlardır.²³⁶ Rusların işgal ettikleri yerlerden çekilmeye başlamaları üzerine Ermeniler de Rusya topraklarını kaçırmak zorunda kalmışlardır. Bu durumsa Rusya'daki Ermeni sayısının artmasına neden olmuştur.

Sovyetler döneminin ilk yıllarında Rusya'da yaşayan Ermeniler propaganda faaliyetlerinin altyapısını oluşturmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar sonrasında Ermeniler, Rus tarihçileri yanlarına almayı başarmışlardır. Örneğin, Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Ermeniler, Gurko-Kryajin'in Ermeni Meselesi ile ilgili Ermeni görüşlerini destekleyen bir yazının yazılmasını başarmıştır. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin toplu halde Ermenistan sınırları dışına atılma projesine hız verilmiştir.²³⁷

Rusya'daki Ermeniler Amerika ve Avrupa'daki Ermeni komitelerinin tesirleri altında kalmışlardır. Bu tesirler neticesinde Ermeniler, Ermenistan'ın oluşturulması için destek vermişlerdir.²³⁸ 1899 yılı ve öncesinde Osmanlı topraklarından Rusya'ya 20.000 ile 25.000 arasında Ermeni'nin göç ettiği Rusya'da son dönemlerde Ermeni Diasporası'nın nüfusunun 2.250.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Kendi Kaderini Tayin Etme, Siyasi Mahkûmların Haklarının Korunması İçin Ermeni Komitesi, Rusya Ermenileri Birliği, Petersburg Ermeni Cemiyeti, Krasnodar Ermeni Kültür Topluluğu, "Kurunk" (Turna) Ermeni teşkilatı, Rus-Ermeni Derneğini Koruma Fonu, Moskova Ermenileri Topluluğu, Uluslararası Ermeni Öğrenciler Birliği ülkedeki Ermeni diasporasının teşkilatlarından bazılarıdır. Bu teşkilatlardan bir kısmı kendi dergilerini çıkarmaktadır. Diğer taraftan Rusya'da yaşayan Ermeniler, Avrupa ve Amerika'daki Ermeni diasporasıyla kıyaslandığı zaman yaşadıkları ülkede hem siyasi hem de ekonomik anlamda daha geridedirler. Bu durum Rusya'daki Ermeni diasporasının, Ermenistan'ın iç işlerine daha fazla müdahil olmasını da engellemektedir.²³⁹

²³⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), s.88-89.

²³⁷ Halfoğlu, s.68-75.

²³⁸ Marjanlı, s.17.

²³⁹ Halfoğlu, s.68-75.

3.2.5 Suriye'de Ermeni Diasporası

Suriye'de, Lübnan gibi Osmanlı hakimiyetine Yavuz Sultan Selim'in 1516 ve 1517'deki Mısır Seferi'yle girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar 400 yıl Osmanlı Devleti tarafından yönetilmiştir. 1915'te Osmanlı Devleti Ermenileri tehcir etme kararını alınca, Ermeni göçmenleri yerleştirdiği topraklarından biri de Suriye toprakları olmuştur. Diğer taraftan 1915 Suriye'ye en yoğun Ermeni göçünün gerçekleştiği tarihtir.²⁴⁰

İtilaf devletlerinin himayelerinde Ermeniler, bir Ermeni yurdu oluşturma yolundaki girişimlerini sürdürürlerken bu süreçte kendilerine en büyük desteği veren, Anadolu toprakları üzerinde projeleri olan Fransızların 24 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda alınan kararlar Suriye'yi mandasına almasıyla birlikte Suriye'ye yeni, yoğun bir Ermeni göçü yaşanmıştır.

Ermenilerin Suriye göçlerin en yoğun olduğu dönemlerden biri de Lozan Antlaşması'ndan II. Dünya Savaşı'na kadar ki dönemdir. Ermeniler, özellikle de Fransızların Ankara Antlaşması'nı imzalayarak Anadolu üzerindeki işgal projelerinden vazgeçmeleriyle, Anadolu'da Türklere yaptıklarından dolayı Fransız mandasındaki Suriye göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁴¹ Ermenilerin Suriye'ye göç etmek zorunda kaldıkları bir diğer tarihte 1939 yılıdır. Bu tarihte Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması Ermenilerin Hatay'ı terk etmelerine, Suriye'ye yerleşmelerine neden olmuştur. Richard Hovannisian'a göre; bu tarihlerde 100.000 Ermeni Suriye'ye göç etmiştir.²⁴² Suriye topraklarına göç eden Ermenilerin bir kısmı Lübnan'a göç etmiştir.

Fransızların 1920-1946 yılları arasındaki manda yönetimleri sırasında Ermeniler ülkedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fransız mandasına karşı verilen bağımsızlık mücadelenin 16 Nisan 1946'da başarıyla sonuçlanmasından sonra, Suriye'de yaşayan

²⁴⁰ Bugünkü Lübnan ve Suriye topraklarının Birinci Dünya Savaşı yılları içerisinde Osmanlı hakimiyetinden çıkarak Fransız mandası altına girmiş ve 1940'lı yıllara kadar Fransız mandası altında kalmışlardır. Bu nedenle bu topraklarda Lübnan ve Suriye diye iki ayrı devletten bahsetmek mümkün olmasa da bizim bugünkü iki devletin her birini kendi ülkesinin başlığı altında ele almamızın temel nedeni özellikle de Lübnan'daki Ermeni Diasporası'nın ülkeye gelişi ve genel özelliklerinden bahsetmek istememizden kaynaklanmaktadır.

²⁴¹ Ellen Maria Lust- Oktar Failure of collaboration: Armenian refugees in Syria başlıklı makalesinde Fransızlarla beraber Anadolu'nun işgali projesinde görev alan 8.000 Ermeni askerden bahseder. Ellen Maria Lust-Oktar, "Failure of collaboration: Armenian refugees in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol.32, No.1, s.55.

²⁴² Richard G.Hovannisian, "The Ebb and Flow of Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, Vol.28, No. 1, 1974, s. 20.

Ermenileri temsilen Ermeni din adamı Zareh Payaslian milletinin bu mücadele içerisinde aktif bir biçimde yer almasından dolayı Suriye yönetimince ülkenin en üst madalyasıyla ödüllendirilmiştir.²⁴³

Arap milliyetçiliğinin ve sosyalizmin ülke de güçlenmesi Ermenilerin başka ülkelere göç etmesine neden olmuştur. Özellikle de 1960 ve 1970'li yıllarda ülke yaşayan Ermenilerin ciddi bir bölümü ABD ve Fransa başta olmak üzere diğer ülkelere göç etmişlerdir. Buna rağmen 1980'lerin ortalarında ülkede yaşayan Ermeni sayısının 150.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ülkedeki Ermenilerin yaklaşık %75'i Halep yakınlarında, %20'sinden az kısmı Hayy al Arman'da, bir kısmı ise Şam'da yaşamaktadır. Geriye kalan kısım ise Suriye'nin diğer şehirleri ve kasabalarına dağılmıştır. Suriye'deki Ermenilerin çoğu Ortodoks Ermeni Kilisesine bağlılarken yaklaşık 20.000 kişi Ermeni Katolik Kilisesine bağlıdır.²⁴⁴

Ermeniler, Suriye'de de en çok ticaretle meşgul olmuşlardır. Aynı zamanda bazı Ermeniler de el sanatlarıyla, küçük çapta sanayicilikle, bir kısmı da devlet dairelerinden göre almışlardır. Özellikle de Halep'te yaşayan Ermeniler şehrin ticaretinde önemli bir yer tutmaktadırlar. Suriye'de ağırlıklı olarak da Halep civarlarında yaşamlarını sürdüren Ermenilerden bazıları kuşaklardan beri yürüttükleri ticari faaliyetler neticesinde ekonomik açıdan oldukça zenginleşmişlerdir. Ülkenin küçük şehirlerinde yaşayan Ermeniler ise diğer Ermenilere nazaran daha küçük boyuttaki ticari faaliyetlerini sürdürmektedirler. Aynı zamanda Suriye Ermenileri genellikle bazı zanaatlarında ustasıdırlar.²⁴⁵

Ülkede yaşayan Ermeniler ticari faaliyet yoğunluklu hayatlarını sürdürürlerken Ermeni kimliğini de kaybetmemek için mücadele vermektedirler. Ermeni kimliğini korumak için Ermeni okullarına devam etmeye, gazeteleri de Ermenice okumaya hassasiyet göstermektedirler. Fransız manda dönemi de Ermenilerin kendilerini yetiştirmeleri için fırsatlar sunmuştur. Ermeniler Suriye'de daha sonraki dönemlerde de ülke yönetimiyle iyi ilişkiler kurarak kendi gelişimlerini sağlamaya çalışmışlardır.

²⁴³ <http://www.periotem.com>.

²⁴⁴ http://www.armenian-history.com/Diaspora/Armenians_in_Syria.htm.

²⁴⁵ Nicola Migliorino, "Kulna Suriyyin'? The Armenian community and the State in contemporary Syria", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, December 2006, s.155-156.

Suriye'deki Ermenilerin bazıları Gregoryan, Katolik ve Evanjelik'tir. Halep, Ermenilerin Suriye'de en yoğun yaşadıkları şehir olması itibariyle şehirdeki Ermeni piskoposluğuna değinecek olursak; Halep'teki ilk Gregoryan Ermeni Piskoposluğu'nun 1499 ile 1500 yılları arasında kurulduğu ileri sürülmektedir. Kilise asıl faaliyete 1915'te tehcirin gerçekleşmesi Halep'teki piskoposluğun cemaatinin artmasıyla birlikte geçmiştir. Bu tarihten sonra bu Ermeni piskoposluğu ülkeye yapılacak Ermeni göçleri sırasında göç edenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için yürütülecek yardım çalışmalarının liderliğini yapmaya başlamıştır. Halep'teki Ermeni kilisesi Sahag II. Khabayan'ın Antilyas Ermeni kilisesinden sürgünün ardından Halep'teki Ermeni kilisesinin başına geçmesinden sonra 1970'lerden itibaren daha etkin hale gelmiştir. Halep Ermeni kilisesi Ermenilik duygusunu yaşatmak için Ermenistan'la da münasebetini sürdürmektedir. Bu kilisenin Ermenistan'a yardımlarının en açık bir biçimde görüldüğü olay 1987'de Ermenistan'da meydana gelen depremdir. Kilise, Ermenistan için yürütülen yardım kampanyalarına Suriye'de liderlik yapmıştır. Halep piskoposluğuna bağlı tiyatroya edebiyat, müzik, Ermeni ulusal dansları gibi etkinliklerin hatta jübile kutlamalarının yapıldığı merkezdir.

Suriye'deki Ermeniler örgütlü bir yapıda varlıklarını sürdürebilmek ve kimliklerini yaşatabilmek için Grtasirats Kültür Derneği (Cultural Association, G.H.A) , Kermanig-Vasbouragan Kültür Derneği (Kermanig-Vasbouragan Cultural Association) , Ermeni Eğitim ve Kültür Derneği (Armenian Educational and Cultural Association, Hamazkayin), Ermeni Gençlik Derneği (Armenian Young Association ,A.Y.A), Tekeyan Ermeni Kültür Derneği (Armenian Cultural Association, T.A.C.A.) adlarındaki kuruluşlara sahiptirler.²⁴⁶

2012 yılı itibariyle Suriye'de yaşayan Ermenilerin bazıları ülkede yaşanan iç karışıklardan dolayı ülkeyi terk etmekte, bazılarıysa terk etme niyeti taşımaktadır. Bunlardan biri olan Halep doğumlu Vazken Mesropian göç edenlerle ilgili " *Onlar buradan taşınmak istiyorlar, gerçektende bunu yapacaklar*" demiştir. Mesropian, ülkedeki genel durumunun Ermeniler üzerinde meydana getirdiği rahatsızlığı da " *Durum çok vahim*" diyerek ortaya koymuştur. Ermeniler ülkede mevcudiyetini sürdüren rejimin devamını istemektedirler. Ermeniler günümüzde Suriye'de hem yaşantılarından memnuniyetlerini hem de rejim taraftarlıklarını göstermesi bakımından

²⁴⁶ http://www.armenian-history.com/Diaspora/Armenians_in_Syria.htm.

Sako Basmacıyan isimli bir Ermeni "*Suriye Ermenileri gerçekten iyi bir hayat sürdürüyorlar*" (Esad rejiminin idaresi altında) diyerek, bir başka Ermeni ise "*Biz kendi derneklerimize ve okullarımıza sahibiz. Bu yüzden insanlar (Ermeniler) korkuyorlar ve kendi işlerini yürütmek için aynı rejimin devam etmesini istiyorlar*" diyerek bu gerçeği ortaya koymuştur.²⁴⁷

3.2.6 İran'da Ermeni Diasporası

İran ile Ermeniler arasındaki iletişim M.Ö 4.yüzyıla, Sasaniler dönemine kadar götürülmektedir. Ülkedeki bugünkü Ermeni varlığı ise 17.yüzyılda bugünkü Nahçıvan sınırlarında bulunan Julfa'da yaşayan Julfa Ermenilerinin İsfahan'a götürülmesiyle birlikte başlamıştır. Ermenilerin İran'la ilişkilerinin bir sonucu olarak 20. yüzyıla kadar ki süreçte İran Ermeniler için önemli merkezlerden biri olmuştur.²⁴⁸ İran'da ilk Ermeni yerleşimleri ise Tebriz ve civarına yapılmıştır. Ülkede Ermenilerin yerleştikleri diğer bazı şehirlerse Tahran, İsfahan, Hemedan'dır.²⁴⁹ Diğer taraftan İran'a yerleşen Ermeniler de ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmışlardır.²⁵⁰

19.yüzyılın sonlarında İran'daki Ermeni nüfusu, Ermeni kaynaklarınca bir kaç 100.000 civarında olduğu iddia edilmiştir. Ülkede Ermeni nüfusa paralel olarak Armenakan, Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni örgütleri kurulduktan sonra Tebriz ve Selmas şehirleriyle irtibat kurmuşlardır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaşın patlak vermesi durumunda Van'a saldırmak üzere Selmas civarında 2000 silahlı Ermeni hazır beklemiştir.²⁵¹ 1900'lü yılların başlarından itibaren İran'daki ihtilâlciler Ermeniler Ruslardan destek almışlardır. Ruslar, Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarma hazırlıkları içinde olan Ermenileri teçhizat anlamında destek olmuşlardır.²⁵² 1915'te Osmanlı Devleti'nin Ermenileri tehcir etme kararı alınmasından sonra İran'da yaşayan Ermeni sayısı, bazı Ermenilerin İran'a yerleşmesi nedeniyle artmıştır.

²⁴⁷ Astghik Bedevian, "First Syria Armenians Take Refuge In Armenia", *Azatutyun*, 11.03.2012.

²⁴⁸ James, Barry "Iranian- Armenians on the Silk Road", *17th Biennial Conference of the Asian Studies Association of Australia*, Melbourne 2008, s.3

²⁴⁹ Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, USA 1958, s.465.

²⁵⁰ Kurkjian, s.470.

²⁵¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), C.3, s.38-39.

²⁵² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), C.3, s.37.

1920'li yılların başında İran'da Pehlevi hanedanlığının başlaması, ülkede yaşayan Ermenilerin ülkedeki konumlarını daha da sağlamlaştırılmalarına imkan sunmuştur. Ermeniler Pehlevi hanedanının iktidara gelmesinden sonra sanatta, bilimde ciddi başarılar elde etmeye başlamışlardır. Rıza Şah (1924-1941) ve Muhammed Rıza Şah (1941-1979) dönemlerinde Ermenilerin ülkedeki başarıları sadece bu dallarla sınırlı kalmamış aynı zamanda Ermeniler İran Petrol şirketinde, havyar endüstrisinde başarılar elde etmemişlerdir. Ayakkabıcılık, terzilik, fotoğrafçılık, lokanta ve kafe işletmeciliği gibi bazı meslek dallarını da himayelerine almışlardır. Rusya'dan yapılan göçlerle beraber ülkedeki Ermeni sayısı 1933'e kadar artışını sürdürmüştür.

İkinci Dünya Savaşının başlamasından sonra ülkede yaşayan Ermeniler ülkedeki ekonomik güçlerini daha da artırma fırsatı bulmuşlardır. Bu savaşta İngiltere , Sovyetler Birliği, ABD ve Fransa'nın Almanya, İtalya ve Japonya'ya karşı savaşıyor olmaları İran'daki Ermenilerin ekonomik anlamda daha da zenginleşmelerine yol açmıştır. II.Dünya Savaşı yıllarında Rusya'nın müttefikleri Rusya'ya yardım gönderebilmek için İran'ı köprü olarak kullanmışlardır. Müttefik kuvvetlerin askerlerinin gemilerle taşıdıkları ihtiyaç malzemelerini İran üzerinde Rusya'ya götürmek istemeleri İran Ermenilerine yaramıştır. Çünkü İran Ermenilerin Rusça ve Farsça bilmelerinden dolayı müttefikler onları hem İran'da hem de Rusya'da kullanmışlar, bu ise Ermenileri zenginleştirmiştir.

İran'da yaşayan Ermeniler arasında en etkili olan grup Hınçaklardır. Taşnak sempatzanı olan Ermenilerse ülkede baskıya uğramışlardır. Buna rağmen Ermeniler Taşnak Partisine sadık kalmışlardır. Bu baskının bir sonucu olarak İran Sosyalistleri'yle Taşnakların bir kısmı 1946'da Rusya'ya kaçmak zorunda kalmışlardır. 1953'te Muhammed Musadeg'in İran Başbakanlığı sırasında İran komünistleri ve Ermeni komünistlerinin bir kısmı, sayıları az da olsa, ülkeye dönüş yapmışlardır.

İran'da Ermenilerin bir kısmı baskılara maruz kalmış olsalar da ülkede meydana gelen olaylar karşısında rejime sadık kalmalarından dolayı bu dönemlerde ödüllendirilmişlerdir. Bu ise ülkedeki Ermenilerin zenginliklerini daha da artırmıştır. Ermenilerin refah seviyelerinin yükselmesinin yanı sıra Tahran, Tebriz ve Isfahan gibi İran'ın önemli şehirlerinde Ermeniler nüfussal varlıklarını daha da artırarak 250.000'lere kadar ulaşmışlardır. Şah döneminde Tahran, Ermeni varlığının en yoğun olduğu yerlerden biri olan Beyrut gibi, Ermeniler için önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu

dönemde Ermeniler ülkede çok sayıda kilise, okul, kültür merkezi, spor kulübü ve dernek açmışlardır. Ermenilerin 30 kilise, bir kaç düzüne okul ve kütüphaneler açılmaları ülkedeki varlıklarının güçlenmesini sağlamıştır. Ermeniler kendi senatörlerine ve parlamenterlerine sahip olmaya başlamışlardır. Ermeniler çok sayıda kitap, dergi, gazetede yayımlar hale gelmişlerdir. Bunlardan biri de *The Wave'dir* (Dalga).

Ermenilerin iyi eğitim almış daha fazla insana sahip olduğu bu altın dönemleri 1979 İslam Devrimiyle birlikte büyük zarar görmüştür.²⁵³ Buna rağmen İran Ermenileri devrim sonrası ülkeyi tamamen terk etmemişlerdir. Aslında İslam Devrimi'nden sonraki süreçte Ermeniler mevcut hızlı gelişim süreçlerini yavaşlatmak zorunda kalsalar da ülkedeki durumları Azeriler ve Kürtler gibi diğer azınlık gruplarına nazaran daha iyi düzeydedir. Özellikle de İran-Irak Savaşı'nın ülkeye verdiği zarar ve yaşanan ekonomik problemlerin ülkenin geneli üzerine yaptığı tahribat göz önüne alındığında ülkedeki Ermenilerin bu tablo karşısında durumları, diğer azınlıklarla kıyaslandığı zaman daha iyi olduğu görülür. Bununla beraber ülkede, devrim sonrasında yaşananlar ve devrim sonrası mevcut ortam 100.000 Ermeni'nin ülkeyi terk etmesine neden olmuştur. Ancak özellikle de Sovyetlerin dağılması, İran ve Ermenistan arasındaki dostluk ilişkileri Ermeniler için ülkeyi önemli ülkelerden biri yapmaktadır.

2007 yılı itibariyle Ermeniler Tahran ve İsfahan'da açık birkaç kiliseleri yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu yıl itibariyle Tahran'da 1500 Ermeni civarında yaşamaktadır. İran'da İslam Devrim'i öncesinde 25 okulda 7 binden fazla Ermeni öğrenci eğitim görmekteyken yine bu yıl itibariyle dört okul eğitim faaliyetlerini sürdürmektedir. Özellikle de devrim sonrası uygulamaya konan kızların ve erkeklerin ayrı okullarda eğitim almaları zorunluluğu Ermenilerin ülkeden göç etmelerinde önemli rol oynamıştır.²⁵⁴ İran'da 2012 yılındaki Ermenilerin durumuna gelindiğinde, yapılan seçimlerde Ermeniler 2 milletvekili çıkarırlarken, Yahudiler, Süryaniler ve Zerdüşterler 1'er milletvekili çıkarma hakkına sahip olarak seçimlere girmişlerdir. Bu sayılar dahi Ermenilerin diğer azınlıklar arasında ülkedeki etkinliklerini ve Ermenistan ile İran arasındaki iyi ilişkilerin Ermenilere olumlu yansımaları göstermektedir.²⁵⁵

²⁵³ Jonathan Fox, "Christians in Iran (Islamic Republic of Iran)", *irnhst*, June 1999, s.5-9.

²⁵⁴ Doğan Ertuğrul, "Değişen İran (5)", *Radikal*, 28.01.2007.

²⁵⁵ <http://www.dunyamizdetay.com/2012/03/iranda-secim-gunu-2-mart-2012-saat18-05/>.

İran'da yaşayan Ermeniler, sözde soykırım anıtlarının en önemlilerinden birisini İran'a inşa etmişlerdir. İsfahan'daki Vank (Venek) Kilisesi'nin bahçesinde yer alan duvarın üzerindeki bir afişte "*İsteğimiz, Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere yapılan inkâr kabul etmez soykırım olayının Türkiye tarafından üstlenilmesi ve sorumluluğunun kabulüdür*" ibarelerinin yer alması dahi ülkedeki Ermenilerin Ermenilik bilincini yaşatmak hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda afişe yansıtılan bu düşünceler kendisiyle iç içe yaşayan bir toplumun, Türkiye'ye karşı hissiyatının ne yönde olduğunu da ortaya koyabilir. Nitekim Ermeniler, her yıl 24 Nisan'da Tahran'da gösteri yaparak Türkiye'ye karşı besledikleri duyguları da ortaya koyarlar.²⁵⁶

3.2.7 Kanada'da Ermeni Diasporası

3.2.7.1 Kanada'da Ermeni Diasporası'nın Varlığı ve Ermeni Diasporası'nın Kanada'daki Yerleşimleri

Kanada da Ermeni varlığı 1880'li ve 1890'lı yıllarda başlamıştır.²⁵⁷ Ülkeye ilk göç eden Ermenileri öğrenciler, tüccarlar ve tarımla geçimlerini sağlayanlardan oluşturmuştur. Kanada'daki Ermeni sayısı 1914'e kadar 2000 civarında olup, bu sayının çoğunu kırsal alanlardan göç edenler oluşturmuştur. Bu Ermeni nüfus ilk zamanlarda Ontario'nun güneyine yerleşmiştir.²⁵⁸ Kanada'ya 1900-1930 yılları arasında 3100 Ermeni giriş yapmıştır.²⁵⁹ Ülkeye ilk zamanlarda göç eden Ermeniler genellikle yerleştikleri Ontario ve civarındaki sanayi tesislerinde çalışmışlardır. Zaman içinde işçi sıfatıyla çalıştıkları ülkede kendi fabrikalarını kurmaya başlamışlardır.

Kanada'ya Ermeni göçünün en yoğun olduğu dönemlerden biri tehcir kararının alınması ve kararın uygulanmasıyla beraber yaşanmıştır. Bu döneme kadar Kanada'daki Ermeni 1.500'ü ülkeye yerleşmiştir. Kanada'ya yerleşen Ermeni nüfusun 1.500 civarında kalmasının nedeni ise ülkeye göçmen kabulünde kısıtlamalara gidilmesidir.²⁶⁰ Bu

²⁵⁶ Kenan Yavuz, "İran'daki Ermeni Kin Anıtı", *Bugün*, 30.04.2006.

²⁵⁷ Garo Chichikian, "Armenian immigrants in Canada and their distribution in Montreal", *Cahiers de géographie du Québec*, vol. 21, 1977, s.66. Ayrıca bu eserin yazarı ülkeye 1895-1899 yılları arasındaki dört yıllık yıllık kısa zaman zarfında yaklaşık 71.000 kişinin giriş yaptığını yazmıştır. Yazar her ne kadar sayının 71.000 olduğunu yazmış olsa da ülkeye giriş yapan gerçek Ermeni sayısının ne kadar olduğu tam da bilinmemektedir.

²⁵⁸ http://www.armembassycanada.ca/diaspora_history.html.

²⁵⁹ Chichikian, s.65.

²⁶⁰ Isabel Kaprielian-Churchill, "Rejecting "Misfits:" Canada and the Nansen Passport", *International Migration Review*, Vol. xxviii, No. 2, s.281-305.

dönemlerde gerçekleşen Ermeni göçlerinde, göç edenlerin çoğunu kadınlar ve erkekler oluşturmuştur. Son dalgayla ülkeye göç edenlerin daha önceleri göç edenlerden ayrıldıkları özelliklerinden biri de son dalgayla göç edenlerin daha önceleri göç edenlere nazaran daha heterojen olmalarıdır.

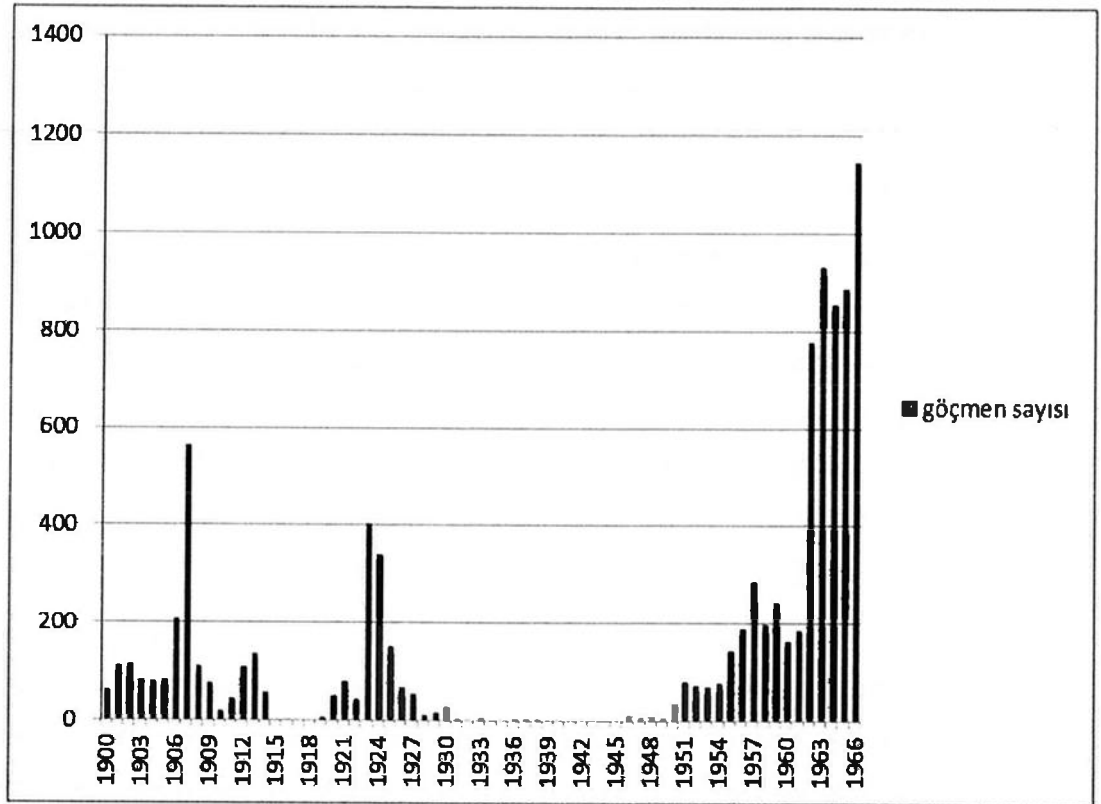
Ermeni göçleri, ilk dönemlerde ağırlıklı olarak Ontario yanı sıra Quebec'e yapılmıştır. 1952'den itibaren asıl göçler Quebec'e yapılmaya başlanmıştır.²⁶¹ Ermeniler Kanada da Brantford, St Catharines, Hamilton, Galt, Guelph, Windsor, Toronto and Montréal gibi şehirlere de yerleşmişlerdir. Buralara yerleşen Ermeni göçmenler, ağırlıklı olarak akraba evlilikleri yapmışlardır. Ermeniler yeni göç edenlerle birlikte özellikle de halı, kilim ticaretiyle ülkede zenginleşmeye başlamışlardır. Ermeniler, sadece sanayi ve ticarete değil tarımda da büyük çiftlikler satın alarak zenginleşmişlerdir.

Kanada'ya Ermeni göçlerinin yoğunlaştığı bir diğer dönemde, II. Dünya Savaşından sonraki süreçtedir. Bu süreçte Orta Doğu'da yaşayan çatışmalar, Kanada'nın göçmenlere uyguladığı kotayı kaldırması ülkeye daha fazla Ermeni'nin göç etmesine yol açmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası, 1950'lerden 1990'lı yıllara kadar devam eden, göçlerde Ermeniler büyük çoğunlukla artık Montréal ve Toronto'ya yerleşmişlerdir. 1946 ile 1966 yılları arasında Kanada'ya 6373 Ermeni giriş yapmıştır.²⁶² 1976-1977 yılları arasında ise yaklaşık 3000-4000 Ermeni Lübnan'da meydana gelen karışıklıklardan dolayı Kanada'ya yerleşmiştir.²⁶³

²⁶¹ Chichekian, s.70.

²⁶² Chichekian,s.69.

²⁶³ Chichekian,s.79.

Şekil 1.1 Bir Yabancı Kaynağa Göre Yıllar Bazında Kanada'ya Ermeni Göçü²⁶⁴

²⁶⁴ Chichekian, s.68.

Tablo 1.9 Bir Yabancı Kaynağa Göre Yıllar Bazında Kanada'ya Ermeni Göçü²⁶⁵

Tarih	Sayılar	Tarih	Sayılar	Tarih	Sayılar
1900-1	62	1922	43	1944	-
1901-2	112	1923	404	1945	3
1902-3	113	1924	338	1946	11
1903-4	81	1925	152	1947	8
1904-5	78	1926	66	1948	10
1905-6	82	1927	55	1949	7
1906-7	208	1928	11	1950	35
1907-8	565	1929	16	1951	80
1908	111	1930	27	1952	71
1909	76	1931	5	1953	70
1910	20	1932	1	1954	76
1911	44	1933	7	1955	144
1912	109	1934	-	1956	189
1913	137	1935	3	1957	285
1914	57	1936	5	1958	197
1915	-	1937	4	1959	242
1916	3	1938	4	1960	164
1917	2	1939	2	1961	186
1918	-	1940	3	1962	777
1919	7	1941	-	1963	932
1920	50	1942	1	1964	855
1921	79	1943	-	1965	887
				1966	1147

²⁶⁵ Chichekian, s.67.

Günümüzde Ermenilerin %43'ü Montréal, yaklaşık %36'u Toronto, St.Catharines, Hamilton civarlarında, geriye kalan kısımları ise diğer şehirlerin merkezinde yaşamaktadır.

3.2.7.2 Kanada'da Ermeni Diasporası'nın Siyasi, Sosyal ve Dini Hayatı

Kanada'daki Ermeni toplumunun çoğunu ya kuyumculuk, halı ve otomotiv ticareti yapanlar ya da doktorlar, öğretmenler, mühendisler, avukatlar gibi toplumların eğitim almış kişileri oluşturmaktadır.

Ermeniler, Kanada'ya yerleştikleri ilk dönemlerde Ermenistan'daki Ecmiadzin kilisesine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Kanada'daki ilk kiliselerini 1930'da inşa etmişlerdir.²⁶⁶ Lübnan'daki Antiyas kilisenin bir güç olarak ortaya çıkmasından sonra Kanada'daki Ermeniler arasında kiliseye bağlılık konusunda farklılık ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bir kısmı Ermenistan'daki kiliseye bir kısmı da Lübnan'daki kiliseye bağlanmıştır. Ermeniler tarafından ülkede açılmış kiliseler Kutsal Hagop Ermeni Apolistik Kilisesi (Sourp Hagop Armenian Apostolic Church) ve St.Gregory Aydınlatıcı Apolistik Kilisesi (St. Gregory the Illuminator Armenian Apostolic Church), N.D. De Nareg Armenian Catholic Church (N.D. De Nareg Ermeni Katolik Kilisesi) , Ermeni Evanjelik Kilisesi (Armenian Evangelical Church)'dir.²⁶⁷

Kanada'da yaşayan Ermeniler arasında siyasi partiler açısından kendi aralarında bir bölünmüşlük söz konusudur. Taşnaklar, Brantford'da (1902-1904) kurulduktan sonra yaklaşık bir asır Ermeniler arasında en önde gelen siyasi parti olmuşlardır. Ülkedeki ikinci büyük Ermeni partisi ise Ramgavar'dır. Ramgavar Partisi 1963'te kurulmuştur. Ramgavarların ardından gelen parti Hınçak Partisi'dir. Hınçak Partisi 1914'te kurulmuş ancak çok geçmeden Sovyetlerin Ermenistan'ı işgaliyle birlikte ayakta kalamamıştır. Hınçakların ülkede yeniden organize olmaları ise 1979-80'de, küçük bir grupla Montréal ve Toronto olmuştur.

Kanada'ya yerleşen ilk Ermenilerden itibaren, Kanada'daki Ermeni toplumu eğitime önem vermiştir. Nitekim ülkeye ilk yerleşen Ermeniler okuma odaları oluşturmuşlardır. Kanada'daki Ermeniler bir taraftan çocuklarını okullara gönderirlerken, diğer taraftan da

²⁶⁶ http://www.armembassycanada.ca/diaspora_history.html.

²⁶⁷ Chichekian ülkedeki Ermenilerin kiliselerinin isimlerini aktarmakla yetinmemiş aynı zamanda ülkedeki Ermenilerin %95'i Ortodoks olduğunu yazmıştır. Chichekian, s.80.

Ermeni dili ve kültürünün yaşatılmasına özen göstermişlerdir. Bu doğrultuda Montréal ve Toronto okullar açmışlardır. Ermeni dilinin yaşatılması için bazı kiliselerde Ermenice kursları düzenlemişlerdir. Ermeni kültür ve dilinin yaşatılması için sadece Ermeni kilisesi bir takım kurslar açmamış, diğer Ermeni organizasyonları da Ermeni dili ve kültürünün yaşatılması için bu yönde kurslar açmışlar, yaz aylarında dil eğitimini yerleştirmek adına kamplar düzenlemişlerdir. 2006 verilerine göre Ermenilerin 31.330'ü ana dilleri Ermeniceyi bilmektedir.²⁶⁸

Ermeniler, yaşadıkları diğer ülkelerde olduğu gibi Kanada'da kültürel faaliyetlerinin temelinde sözde soykırım anma etkinliklerini yerleştirmişlerdir. Her sene sadece "soykırım" anma etkinlikleri bahanesiyle Kanada'daki Ermeni Diasporasının bir araya gelmesi sağlanmakta ve Ermeni olma bilinci yaşatılmaya çalışılmaktadır. Ramgavar Partisi'nce 1975'te kurulan Abaka (Gelecek) ve Taşnak Partisi'nce 1979'da Montréal'da kurulan Horizon Ermeni dilinin ve kültürel bağların korunmasında önemli görevler üstlerken özellikle de Taşnak Partisi faaliyet gösterdiği diğer ülkelerde olduğu gibi çalışmalarını Ermeni kimliğini yaşatabilmek için 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarına dayandırmıştır. Bu bilincin yaşatılması için Kanada'daki Ermeni toplumu tiyatro, konser ve piknik gibi etkinliklerle de bir araya gelmektedirler.

Ermeni Yardımlaşma Topluluğu (Armenian Relief Society), Genel Ermeni Yardımlaşma Birliği (The Armenian General Benevolent Union), Hamazkain Ermeni Kültürel Derneği (Hamazkain Armenian Cultural Association), Homenetmen- Gamk Genel Ermeni Sporları Derneği (Homenetmen-Gamk Armenian General Sports Association), Levon Shant Ermeni Gençlik Federasyonu (Levon Shant Armenian Youth Fédération), Mamikonyan Kültür Derneği (Mamigonian Cultural Association), Merkezi Kültür Organizasyonu (M.E.G. yani Organe Central de Culture), İstanbul Ermeni Halkı (Société Arménienne D'Istanbul), Tekeyan Ermeni Kültür Derneği (Tekeyan Armenian Cultural Association) gibi Ermeni örgütleri Kanada'da faaliyet gösteren Ermeni örgütleri arasında yer almaktadır.²⁶⁹ Örneğin, Armenian Relief Society (ARS) Brantford'ta 1910'da kurulmuş olup, Kanada'daki en geniş kadın grubudur. Bu örgüt Ermeniler arasında dayanışmanın artırılmasını, Ermenilerin eğitim bakımından

²⁶⁸ Isabel Kaprielian-Churchill, "Refugees and Education in Canada Schools", *International Review of Education*, Vol.42, No.4, s. 349-365.

²⁶⁹ Chichekian, s.80.

ilerlemelerini ve bunu yaparken de kültürlerini de korumaları gerektiğini savunmaktadır.

3.2.8 Arjantin'de Ermeni Diasporası

Ermeni Diasporası'nın varlığını sürdürdüğü ülkelerden biri de Arjantin'dir. Ülkedeki bugünkü Ermeni sayısı ile ilgili, Ermenilerin yaşadığı diğer ülkelerde olduğu gibi, net bir rakam bulunmamakla birlikte Tatoul Manaseryan'a göre Arjantin'de 130.000 civarında Ermeni yaşamaktadır.²⁷⁰ Arjantin'e ilk Ermeni ise 1908 yılında gelmiştir. Ancak Arjantin'deki Ermeni Diasporasının temelleri, diğer ülkelerde olduğu gibi, asıl olarak 1915'te Osmanlı Devleti'nin tehcir kararını alması ve uygulaması sonrasında atılmıştır. Tehcir kararının alınması ve uygulanmasıyla Gaziantep, Kilis, Urfa gibi Anadolu sınırları içinde yaşayan Ermeniler başta bugünkü Suriye başta olmak üzere göç ettirilmişlerdir. Batılı Devletlerle özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına kadar geçen süre içinde sıkı ilişki içerisinde olan Ermeniler kitleler halinde göç ettirildikleri ya da göç ettirildikleri Suriye'den ağırlıklı olarak daha sonraları Lübnan'a göç etmişlerdir.

Arjantin'deki Ermeni Diasporası'nın oluşumu için II. Dünya Savaşı sonrasındaki süreç oldukça önemlidir. II. Dünya Savaşı sonrasında Ermeniler Romanya ve Yunanistan gibi yerleştikleri Avrupa'daki ülkelere Arjantin'e göç etmeye başlamışlardır. Bu tarihlerden itibaren Orta Doğu'da meydana gelen karışıklıklar nedeniyle de tehcir sonrası Lübnan gibi ülkelere yaşamaya başlayan Ermeniler Amerika kıtasına ve dünyanın farklı coğrafyalarındaki ülkelere yerleşmişlerdir. Ermenilerin Amerika kıtasında göç ettiği ülkelere biri de Arjantin'dir. Bu da Arjantin'deki Ermeni Diasporası'nın sayıca ve nüfuzca güçlenmesine neden olmuştur.²⁷¹

Ermeniler Arjantin'de de etnik kimliklerini taşıyan soydaşlarıyla birlikte yaşamak için genellikle belirli bölgelere kümelenmişlerdir. Bunun altında yatan en önemli faktör Ermeni Diasporası'nın temel kaygısı olan etnik kimliği kaybedip, yaşanılan farklı ülkelerde yok olup gitme tehdidinin bertaraf edilmesi düşüncesidir. Ülkedeki Ermeni Diasporasının yerleşimlerinde kendisini gösteren kaygının bir sonucu olarak kendi

²⁷⁰ Tatoul Manaseryan, "Diaspora the Comparative Advantage for Armenia", *Armenian International Research Policy*, 2004, s.3.

²⁷¹ <http://team-aow.discuforum.info/t1800-ARJANTIN-DE-ULUSLARARASI-ERMENI-KADINLAR-KONGRESI.htm>, 13.06.2012.

aralarındaki ilişkileri sıcak tutmuşlar ve ilk dönemlerde evliliklerini de kendi aralarında yapmaya özen göstermişlerdir. Kümelenmiş yapı arz eden ülkedeki Ermenilerin yerleşimlerinin %80'iye metropollere olmuştur. Ermeni yerleşimleri için en çok tercih edilen metropole aynı zamanda ülkenin başkenti de olan Buenos Aires'tir.²⁷²

Ermeniler, Arjantin'de Osmanlı Devleti hakimiyetinde de sürdürdükleri ticareti sürdürmüşlerdir. Ermeni zanaat erbaplarının başlangıçta, Amerika kıtasındaki diğer ülkelerde olduğu gibi, açtıkları küçük çaplı dükkanlarla atıldıkları ticari faaliyetleri ülke sınırlarında Ermenilerin hem birlikteliklerin hem de tezlerinin savunulmasını sağlayarak Diaspora Ermenilerine güç kazandırmıştır. Diğer taraftan Ermeniler ülkeye yerleşimlerinin ilk gününden itibaren eğitim faaliyetlerine önem vermişlerdir. 1940'lı yıllara gelindiğindeyse Ermeniler öğretmenleri, mühendisleri, doktorları ve avukatlarıyla Arjantin'deki varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Arjantin'de başarı elde eden Ermeni kökenlilerden arasındaysa 1990'lı yılların başlarında Adalet Bakanlığı da yapmış olan León Arslanián'ı, Ticaret bakanlığı yardımcılığı yapmış Murat Eurnekian'ı, Formula pilotluğu yapmış Movses Der Ohanessian, dünyanın en iyi elli tenisçisi arasında yer alan David Nalbandian'ı, eski kaleci Carlos Jorge Minoian'ı sıralayabiliriz. Arjantin'deki Ermeni Diasporası yetiştirdiği bu kişilerin yanı sıra açmış olduğu yedi okul, kiliseler, siyasi partiler, çeşitli yayın organlarıyla, gerek çeşitli yardım örgütleriyle ve gerekse çeşitli spor dernekleriyle, sosyal yapılanmalarla varlıklarını sürdürmektedirler.²⁷³

Ermeniler ülkede düzenledikleri toplantılarla, panellerle, konferanslarla "soykırım"ın Türkiye tarafından kabul edilmesini talep etmektedirler. Yaptıkları organizasyonların tamamını da neredeyse "soykırım" meselesi üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Arjantin'de Ermenilerle 5 yıl yaşayan bir kişi Arjantin'deki Ermenilerin "soykırım" meselesine yaklaşımlarını şu şekilde ortaya koymuştur:

"Evlerinde, işyerlerinde, cemiyet toplantılarında mütemadiyen bu meseleyi konuşuyorlar. Yıl boyunca 24 Nisan için hazırlık yapıyorlar. Arjantin ve mücavir ülkelerdeki basın-yayın organları, sivil toplum kuruluşları, parlamentolar ve hükümetler nezdinde lobi faaliyetlerinde bulunuyorlar. Broşürler bastırıyor, afiş ve

²⁷² <http://alhim.revues.org/index392.html>, 13.06.2012.

²⁷³ <http://team-aow.discuforum.info/t1800-ARJANTIN-DE-ULUSLARARASI-ERMENI-KADINLAR-KONGRESI.htm>, 13.06.2012.

*pankartlar hazırlıyor, salonlar tutuyor, toplantılar düzenliyorlar. Türkiye Büyükelçiliği'nin önündeki gösteri için çürük yumurtalar hazırlıyor ve hangi Türkçe küfürleri savuracaklarını kararlaştırıyorlar. Nihayet 24 Nisan günü büyükelçiliğin önünde toplanıyor, slogan atıyor, sövüp sayıyor, binaya çürük yumurtalarla saldırıyor ve akşam olunca da dağılıp gidiyorlar. O gece dinleniyorlar. 25 Nisan sabahı da gelecek 24 Nisan için hazırlıklara başlıyorlar.*²⁷⁴

Ermeniler "soykırım"ın kabul edilmesi için aktarıldığı üzere sürekli etkinlik içindedirler. Arjantin 1985, 1994, 2004 ve 2005'te 1915 olaylarını "soykırım" olarak kabul etmiştir. 2006'ya kadar Ermeni Meselesi'yle ilgili bağlayıcı bir karar bulunmayan ülkede 2006 Kasım ayında Arjantin Temsilciler Meclisi "soykırım"ı tanıdığını kabul ederek 24 Nisan'ı "*Ermeni Soykırımı Anısına Halklar Arasında Saygı ve Hoşgörü*" günü ilan etmiştir. Karar daha sonra Arjantin Senatosu'nda da oylanmış ve kabul edilmiştir. Arjantin Senatosu'nun da onayını alan teklifle 24 Nisan'ın Ermeni asıllı öğrenci ve çalışanlar için ulusal tatil olması kararlaştırılmıştır.²⁷⁵ Ermeni Diasporası'nın bu çerçevede yaptıkları girişimler sonucunda Arjantin'de bir federal mahkeme 29 Mart 2011 tarihinde aldığı bir kararla "*Türk Devleti'nin Ermenistan halkı aleyhine 1915-1923 döneminde soykırım suçu işlediğine*" karar vermiştir. Arjantin'deki Ermeni Diasporası'nın aynı zamanda Türkiye'ye bakışını da gösterir bir diğer örnek olaysa 2010'da yaşanmıştır. Bu sıralarda Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Şili'ye düzenlediği ziyareti sonrasında Arjantin'de açılması kararlaştırılan bir Atatürk Anıtı Ermeni Diasporasının yaptığı baskılar sonucunda otonom Buenos Aires yönetimi Çevre ve Kamu Bakanlığı tarafından daha önce izin verilmesine rağmen izin iptal edilmiştir. Arjantin'de Ermeni Diasporası'nın aldırıldığı bu karar iki devlet arasında bir kriz ortamı doğmasına da yol açmıştır.²⁷⁶

Arjantin'deki Ermeni varlığı ülkede var olmaya başladığı ilk günlerden itibaren sürekli "soykırım" argümanını kullanarak Ermeni kimliğini yaşatmaya çalışmakta ve bu yöndeki faaliyetlerini sürdürmektedir.

²⁷⁴ Hakan Albayrak, "Ermeni Milleti Kendini Harcıyor", *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, 13.06.2012.

²⁷⁵ Laçiner, s.511.

²⁷⁶ "Atatürk Anıtı'na iptali asla kabul edemeyiz", *Star*, 13.06.2012.

3.2.9 İngiltere'de Ermeni Diasporası

3.2.9.1 Başlangıçtan 1914'e İngiltere'de Ermeni Diasporası'nın Oluşumu ve Faaliyetleri

İngiltere'de Osmanlı Devleti ardından da Türkiye aleyhtarı Ermeni girişimleri yaklaşık 200 yıldır sürdürmektedirler. 19. yüzyılın sonlarında Ermenilerin sayıları henüz birkaç yüz kişiyken bile İngiliz kamuoyunu yönlendirebilmişlerdir. Bu tarihten itibaren İngiltere uzunca bir süre uluslararası alanda Türkiye karşıtı Ermeni faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Ülkedeki Ermenilerin nüfuzları ülkenin izleyeceği politikaların, alacağı kararların Ermenilerin istekleri doğrultusunda olmasını sağlasa da, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve ardında Türkiye karşıtı politikaları Ermenilerin ülkedeki başarılarında önemli yer tutmuştur.

İngiltere'deki Ermeni varlığını 7. yüzyıla kadar götürülmektedir. Buna karşı ilk dönemlerde Ermeni nüfusu onlarla ifade edilmektedir. İngiltere'ye erken dönemlerde ilk Ermeni göçlerini gerçekleştirenler ağırlıklı olarak tüccarlardır.²⁷⁷ İlk göçmenlerin arasında mimar, ressam gibi sanatçılarda yer almıştır. Bu sanatçılar dönemin Avrupa ve İngiltere sanatında yerel düzeyde de olsa bazı katkılar sağlamışlardır. Haçlı Seferleri sırasında Kilikya çevresindeki Ermenilerle İngilizler arasında yakınlaşma olsa da bu tarihlerde İngiltere'deki Ermeni nüfusun yok denilecek kadar azdır. 17.yüzyıldan itibaren İngilizlerin Hindistan ile ilgilenmeleri, Ermenilerin Asyalı bir millet olmasından ötürü Ermenileri İngilizler için önemli kılmıştır. Bunun nedeni Ermenilerin Doğu dillerini de biliyor olmalarıdır. Nitekim 1688'de İngilizler, Ermeni tüccarlara kraliyet fermanıyla (Royal Charter) ödüllendirilip, İngiltere'nin Özgür Vatandaşları (Free Citizens of England) ünvanı verilmiştir. 18. yüzyılın başlarında ülkedeki Ermenilerin sayıları az olsa da Ermenice ve İngilizce yayıncılık yapabilmek için Kraliçe Anne nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. 1870'de Ermeni tüccar Gregor Khaldariants pek çok dini eseri İngilizce, Fransızca ve Latinceye çevirmiştir.²⁷⁸

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkelerin Şark Meselesi'ni sonlandırma projeleri doğrultusunda daha çok saldırıya maruz kalmasıyla, Osmanlı

²⁷⁷ Joan George, *Merchants in Exile The Armenian In Manchester 1835-1935*, Taderon press, England 2002, s.20.

²⁷⁸ David Zenian, "England: Home To Generation Of Armenians", *AGBU*, 03.01.2003.

sınırlarında sorunlar daha da artmıştır. Buna mukabil Osmanlı sınırlarından İngiltere'nin de aralarında bulunduğu devletlere Ermeni göçleri de paralel olarak artış göstermiştir.

Ermenilerin İngiltere'de sayıları az olmasına rağmen, seslerini gür çıkarabilmelerinde dinlerine bağlılıklar önemli rol oynamıştır. İngiltere'de ve Ermenilerin yaşadıkları bütün yerlerde Ermenilerin Hıristiyanlığı, Ermeni ulusal kimliği açısından da vazgeçilmez unsurdur. Zira İngiltere'de Ermenilerin nüfuslarının sayısal anlamda en düşük rakamlarda olduğu dönemlerde bile Türkler aleyhindeki propaganda faaliyetlerinde ve istediklerini elde edebilmelerinde Ermeni dini ve kilisesinin payı büyük olmuştur. İngiltere yaşayan Ermeniler ilk kiliselerini ise 1863'de Manchester'de açmışlardır. İngiltere'deki Ermenilerin ilk dini lideri Garabed Shahnazarian olmuştur.²⁷⁹ İlk kilisenin açılışından 6 yıl sonra 1870'de yine Manchester'da Ermeni cemaati bu kez yaklaşık 2.725 pound'a binası da kendilerine ait Holy Trinity adında bir kilise inşa etmişlerdir.²⁸⁰ 1874'te kilisenin cemaatince Kafkasya Ermenilerinin arasında yaşanan kıtlığı azaltmak ve Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni Meselesi'ni sürekli gündeminde tutmak isteyen Papaz Vartabed Perghalienian liderliğinde Manchester Ermeni Birliği (Union Of Manchester Armenian) kurulmuştur.²⁸¹

Ermenilerin İngiltere'de faaliyetlerini yürütebilmek için siyasi partiler ve örgütler de kurmuşlardır. Bu siyasi partilerden ve örgütlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Hınçak Devrimci Partisi (1887), Devrimci Federasyon (1890), Hayastan (1888-1892), Nor Kiank (1898-1902), Aptak (1894-1897), Hamaink (1894)'dir. Bu oluşumların faaliyetleri İngiliz siyasetini etkilemek için başarı göstermiş olsalar bile İngiltere'de kurulan bu oluşumların en önemlilerini Anglo-Ermeni Birliği (Anglo-Armenian Association, 1893), Uluslararası Ermenistan'ın Dostları Birliği (International Association of the Friends of Armenia, 1896), (Ermeni) Danışma Bürosu (The (Armenian) Information Bureau, 1896), Londra Birleşik Ermeni Derneği (Armenian United Association of London, 1898) ve Ermeni Yurtsever Birliği (Armenian Patriotic Association, 1888)'dir. Ayrıca 1920'de kurulan İngiltere Ermenileri Ticaret Odası

²⁷⁹ Neil Roland, "Manchester's Armenian past", *The South Manchester Reporter*, 8.10. 2009.

²⁸⁰ George, s.23.

²⁸¹ Laçiner, s.358.

(British Armenian Chamber of Commerce) de bu yürüttüğü faaliyetlerle bu oluşumlar arasında değerlendirilebilir.²⁸²

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde yürütülen propaganda faaliyetleri Londra ve Manchester merkezli olarak yürütülmüştür. Manchester'daki Ermeni tüccarlar servetlerini Osmanlı Devleti aleyhinde yürütülen propaganda için sarf ederlerken Manchester'daki Ermeni tüccarların yürüttükleri propaganda faaliyetleri etkisini hem yerel hem de ulusal düzeyde git gide güçlenen Türk karşıtlığıyla göstermiştir.

1870 ve 1880'li yıllar boyunca ticari anlamdaki Ermeni varlığı İngiltere'de daha da güçlenmiştir. Manchester merkezli propaganda faaliyetlerinde Ermeni din adamlarından Patrik Nersess Varjapetian ve Khrimian Hairik başı çekmişlerdir. Londra'daki propaganda faaliyetleri siyasi partiler, meclis ve basın üzerinden yoğunlaşmışlardır. Londra Ermenilerinden Seth Apcar ile İzmir Ermenilerinden Garegin Papazian ise Londra'da yürütülen lobcılık faaliyetlerinde en önde yer almışlardır . Garegin Papazian aynı zamanda Ermeni yanlısı İngiliz Vikont Lordu James Bryce'nin arkadaşıydı ve Bryce'den Ermenilerle ilgili istekte de bulunmaktaydı.

James Bryce, yukarıdaki mektubunda Osmanlı sınırlarındaki Ermeniler için duyduğu kaygıyı ortaya koymuştur. Mektupta özetle, Ermenilerin durumların kaygı verici olduğu ve bu millete acilen yardım edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.²⁸³ Bu mektubuyla Bryce, Ermeniler için yardım isteğini bir kere daha Gladstone'ye iletmiş oluyordu. Papazian ise, Bryce'ye yazdığı bir mektubunda ona duyduğu güveni de şu şekilde ifade etmiştir:

*"Ben eğer Ermenistan'ı savaşa sokabilirsem ne güzel bir iş yapmış olurum... Eğer Ermeniler, İngilizler adına savaşa katılırlarsa Ermenilerin genelinde nasıl güzel bir etki yapılmış olur... Siz tek insansız bunu yapma konusunda bana yardım edebilecek."*²⁸⁴

Garegin Papazian'ın Bryce ilgili yakın arkadaşı olmasından dolayı Ermeni iddiaları Lordlar Kamarası'nda önemli bir güce sahip olmuştur. Lord Bryce, gösterdiği bireysel çabalar sonrasında da Ermeni kampanyasının yürütücülerini Başbakan William

²⁸² Laçiner, s.358-366.

²⁸³ George, s.50.

²⁸⁴ George, s.51.

Gladstone ve diğer bazı lordlar ile de tanıştırmak Ermeni Sorunu'nun Ermeniler adına daha olumlu sonuçlarla çözümlenmesi için Ermenilere fırsat sunmuştur. Papazian'ın İngiltere'deki Ermeni Diasporası adına Gladstone ile bağlantı kurması Gladstone'nin tam anlamıyla bir Türk düşmanı haline gelmesine de neden olmuştur. Gladstone dönemi İngiltere'si, ürettiği politikalarla Türk düşmanlığını Türklerin Yunanlılar ile Bulgarları katlettiğini savunarak körüklemekle kalmamış, 1890'lı yıllarda Ermenilerin çıkardıkları isyanlarının faturasını da Osmanlı Devleti'ne yığmıştır. Gladstone *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* adlı eserinde Türk düşmanlığını şu cümlelerle ortaya koymuştur:

*"Türk ırkı ne idi ve şimdi ne? Bu sadece Müslümanlık sorunu değil, fakat Müslümanlığın bir ırka özgü bir karakterle birleşmesidir. Türkler, Avrupa'ya girdikleri o ilk kara günden bugüne, insanlığın en büyük insanlık dışı türünü oluşturdular. Nereye gittilerse arkalarında geniş bir kan yolu bıraktılar ve onların hükümlerinin ulaştığı yerlerde medeniyet kayboldu."*²⁸⁵

İngiltere'deki Ermeni Diasporası görüldüğü gibi Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki süreçte Ermeni Meselesi'nin Ermeniler lehinde çözüme kavuşturulabilmesi için sürekli mücadele vermiştir. İngiltere'de yaşayan Ermeni Diasporası giriştiği bütün faaliyetlerle Osmanlı Devleti'ni yıpratma amacına odaklanmıştır. Bu süreçte başarılar elde edebilmelerinde yaşadıkları ülkenin yöneticilerinin nezdinde yaptıkları giriştikleri lobi faaliyetlerinin ve yöneticilerin ülkelerinde yaşayan Ermeni halkına bakışlarının etkisi büyük olmuştur.

3.2.9.2 İngiltere'de Ermeni Diasporası'nın Faaliyetleri (1914-2012)

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinde rol oynayan devletlerden biri İngiltere olmuştur. İngiltere de bu savaşa müttefiki olan Fransa ve Rusya gibi Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve mümkün olabildiğince Osmanlı topraklarının büyük kısmını elde etmek için girmiştir. İngiltere'nin de aralarında yer aldığı müttefik devletler Osmanlı Devleti'nde azınlıkları Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında kullanmak istemişlerdir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nde Ermenilere Yapılan Muamele (*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*) adlı Mavi Kitap (*Blue Book*), savaş sırasında Türkiye aleyhinde İngiltere Savunma Bakanlığı'nca (The England War Office)

²⁸⁵ Laçiner, s. 361.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya yönelik politikalarının bir ürünü olmuştur. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı içinde pek çok cephede karşı karşıya geldikleri Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Ermenileri Anadolu sınırlarında da korumuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'de yaşayan Ermeni sayısı 300 civarındadır. 1920'li yıllar boyunca Londra'da yaşayan Ermeniler kendilerine ait bir kilise kurmak için 5000 sterlinden fazla bir para toplanması gayreti içine girmişlerdir. Bu girişimleri Fransa'da yaşayan Ermenilerden Caloust Gulbenkian'ın yaptığı 15.000 sterlinlik yardımla, 1923 yılında Londra'da Aziz Sarkis (St. Sarkis) Kilisesi'nin açılmasıyla hedefine ulaşmıştır. Bu kilise ve 1918'de açılan Ermeni Ulusal Bürosu, Londra'da yaşayan Ermenilerin Ermeniler için yürüttüğü propagandanın etkili araçları olmuştur. Bunlardan Ermeni Ulusal Bürosu yürüttüğü propaganda faaliyetleriyle bir taraftan Osmanlı Devleti'ni zor durumu düşürmek, Ermenistan'a destek olmak ve Ermeni çıkarlarını korumak isterken diğer taraftan da Londra'dan Ermenistan'a yapılacak gezileri de organize etmişlerdir. Ermenistan'da o dönem bakan olan Pogos Nubar Paşa ile Avetis Aharonian'ın Londra gezisini de organize etmişlerdir.²⁸⁶

Bu tarihlerden sonra yapılan göçlerle ülkedeki Ermeni sayısı artarken aynı zaman da Ermeniler ülkede ticarete, sanatta ve pek çok dalda daha başarılı hale gelmişlerdir. Bu kapsamda 1950'li yıllarda Ermenilerin ülkedeki gelişimleri açısından son derece önemli olan Londra'da bir Ermeni Merkezi'nin inşasına başlanmıştır. 1961'de ise Kensington mahallesinde bir Ermeni Evi'ni (*The Armenian House*) kurabilmek amacıyla, Londra Ermeni Toplumu Loncası (*The London Armenian Community Trust*) kurulmuştur. Bu Ermeni Evi inşa edildikten sonra, tüm İngiltere Ermenilerinin buluşma yeri haline gelmiştir. Ayrıca burada siyasi, sosyal her türlü toplantının düzenlendiği ve yaklaşık 1500 Ermenice ve İngilizce kitaptan oluşan kütüphanesiyle Ermeni Sorunu ve Ermeniler ile ilgili araştırma yapmak için önemli bir merkezi haline gelmiştir.²⁸⁷

12 Haziran 1965'te ülkedeki Ermeniler tarihlerinde ilk kez Londra Ermeni Toplumu ve Kilise Konseyi için temsilcilerini seçmişlerdir. Bu temsilcilerin görevleri, sayıları 1960 başlarında 5.000'e ulaşan İngiltere Ermenilerinin ihtiyaçlarının karşılanması, Ermeni

²⁸⁶ Laçiner, s.363.

²⁸⁷ Abbot Gregory Manian, "A History of Armenians in Britain", *Centre for Armenian Information and Advice*, 2010, s.9-10.

davasının yaşatılması ve Ermeniler için yaşadıkları ülkeden destek almaktır. Bu temsilciler ülkedeki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Finchley bölgesinde bulunan All Saint Kilisesi'nin kiralamışlardır. 1973'te Kilise Konseyi bu kilisenin yerine halen hizmet veren Cranley Gardens'daki St.Peter'si kiralamıştır. Ermeniler kiliseleriyle Ermeni kimliğini 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda olduğu gibi özdeşleştirerek varlıklarını yaşadıkları toplumda ve siyasiler nezdinde de toplumda hissettirmişlerdir.

İngiltere'de Ermeni terör gruplarının saldırılarına sahne olmuştur. 1980'lerde ülkedeki Ermeni nüfusu 10.000'i aşarken günümüzde Ermeniler en yoğun olarak Londra'da yaşamakta olup ülkedeki sayılarının 15.000 ile 20.000 arasında tahmin edilmektedir.²⁸⁸ Ülkedeki Ermeniler dernekleriyle, okullarıyla ve dini kuruluşları İngiltere'deki Ermenilerin kimliklerini kaybetmemeleri için faaliyetlerini sürdürmektedirler. Örneğin, Ermeni oluşumlardan 1986'da kurulan Ermeni Enformasyon ve Tavsiye Merkezi (*The Centre for Armenian Information and Advice, CAIA*) bünyesinde radikal Ermenilerin yanı sıra ılımlı Ermenileri de barındırmaktadır. Bu merkezdeki Ermenilerden olan radikal Ermeniler Türkiye'nin doğusunu "Batı Ermenistan" saymakta er ya da geç Ermenistanların birleşeceğini ileri sürmektedir.

İngiltere'deki diaspora Ermenileri ABD ve Fransa'da yaşayan Ermenilerle kıyaslandığı zaman sayıca azdır. İngiltere'deki Ermeni varlığına dair en abartılı rakamlar bile İngiltere'deki Ermeni varlığının 15 - 20 bin arasındadır. Ermeniler, İngiltere'de Ermeni Sorunu'nu sıkça gündeme getirebilmeleri, gündemde tutabilmişlerdir. Bu kapsamda 2001 yılı kış ve bahar aylarında da konuyu gündemde tutmayı başarmışlardır. 2001 yılında Ermeni Meselesi İngiltere'de gündeme gelirken İngiltere Meclisi'nde yer alanlarında Ermenilere girişimleri konusunda destek veriyor olmaları İngiltere'deki Ermeni diasporasının hem gücünü hem de Ermeni tezlerinin İngiltere'de gördüğü desteği göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.10 Almanya'da Ermeni Diasporası

Ermeniler, Almanlarla aralarındaki ilişkilerin başlangıcını 1097'deki Birinci Haçlı Seferine kadar götürmektedirler. 1505 yılında Ermeni tüccarlar Almanlarla ticari

²⁸⁸ Veret Amit Talai Londra'daki Ermenilerin 1980'li yıllar itibariyle yaklaşık 10.000 kişi olduklarını yazmaktadır. Talai'ye göre bu Ermenilerin çoğunluğunu ise Lübnan, Irak, İran, Suriye'den gelenlerle Etiyopya, Hindistan ve Filistin'den gelenler oluşturmaktadır. Veret Amit Talai, *Armenians London the Managements of Social Boundrias*, Manchester University press, UK 1989, s.1.

bağlamda ortaklık kurmuşlardır. 17 ve 18. yüzyıllarda Ermeni tüccarla Alman ticaretindeki güçlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Ermeni tarihçi Ghevond Alishan'a göre, 1826 yılına kadar ki süreçte Almanlarla Ermeniler arasındaki ticari ilişki milyonlarca frank düzeyindedir. Bu ticari ilişkilerin kapsamının bir yansıması olarak 1863'de Ermeni Ticaret Organizasyonu (Armenian Trade Organization) kurulmuştur. Bu organizasyonun hayata geçirilmesinde Kral Wilhem'in 2000 dolar düzeyindeki yardımı önemlidir.²⁸⁹

1877'de Berlin'in Almanya'nın ilk başkenti olmasından sonra Berlin Üniversitesine Osmanlı sınırlarında Ermeni öğrenciler eğitim almak için kaydolmaya başlamışlardır. Ermeni öğrenciler, ülkeye yerleşmelerinin ardından teşkilatlanma faaliyetleri kapsamında 1885'te ilk öğrenci organizasyonunu da kurmuşlardır. 1890'lı yıllarda Protestan din adamı Johann Lepsius Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenilere yardımda bulunmak için Ermenistan İçin Alman Yardımı'nı (Deutsche Hilfsbund für Armenien) kurmuştur.

Almanya ile Ermeniler arasında ilişkiler her ne kadar uzun bir geçmişe dayandırılrsa da daha önce de değinildiği gibi Almanya milli birliğini geç tamamladığından sömürgecilik yarışında diğer Avrupalı büyük devletlere nazaran oldukça geri kalmıştır. Almanya'nın rekabet içerisine girdiği devletlere göre sömürgecilik yarışında geri kalmış olması, diğer büyük devletlerle arasındaki farkı kapatmak için Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurma yollarına aramasına neden olmuş, Almanya bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Bu iyi ilişki kurma girişimleri Alman Kralı II. Willhem'in 1898 yılı Ekimi'nde Osmanlı Devleti'ni ziyareti ve iki devletin Birinci Dünya Savaşına müttefik olarak katılmalarıyla sonuçlanmıştır. İki devlet arasındaki dostluk, 1915'te ve daha sonraları Osmanlı topraklarından göç eden Ermenilerin yerleşmek için Almanya'yı daha az tercih etmelerine neden olmuştur. Almanya'yı bu nedenlerden ötürü ABD, Lübnan ve Fransa gibi klasik bir diaspora ülkesi olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Ermeni Diasporası'nın Almanya'daki temelleri de diğer devletlerdeki temellerinden geç atılmıştır. Almanya'da ilk Ermeni örgütü Berlin Ermeni Kolonisi (*Armenian Colony of Berlin*) adı altında 1923'de kurulmuştur. Esasen Ermeni diasporasının Almanya'da kök

²⁸⁹ David Zenian, "The Growing Pains of a New Community the Armenians of Germany", AGBU, 12.01.2001.

salması ise 1960'lı yıllarda, Almanya'nın işçi alımına başlamasıyla Ermenilerin bu ülkeye göç etmeleriyle birlikte olmuştur. 1975'e kadar Ermeni örgütleri Hamburg, Berlin, Cologne, Frankfurt, Stuttgart ve Münih'te kurulmuştur. 1980'li yıllarda ise Bremen, Braunschweig, Bielefeld, Duisburg, Neuwied, Bonn, Hanau, Eppingen, Nuremberg, Kehl'de Ermeni organizasyonları kurulmuştur. Almanya'da Ermeni diasporasının oluşumunu hızlandıran süreç ise Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Ermenistan'ın bağımsızlaşmasıyla beraber 1990'lı yıllarda olmuştur.

2000'li yıllar itibariyle Almanya'da yaklaşık 40.000 Ermeni yaşamaktadır. Bu nüfusun çoğunluğu Anadolu'dan göç edenlerle Ermenistan'dan göç edenler oluşturmaktadır. Anadolu'dan ve Ermenistan'dan göç edenler bir kenara bırakılırsa geriye kalan kısmın çoğunluğunu Orta Doğudan göç eden Ermeniler oluşturmaktadır. Almanya'da yaşayan Ermeniler, ABD, Fransa ve Lübnan'da olduğu gibi bir şehrin merkezine toplanmamışlar, bu ülkelerde olduğu gibi Almanya'da ülkenin farklı şehirlerine yerleşmişlerdir. Hatta Ermenilerin ülkenin bir bölgesine yoğunlaşmamış olmaları ülkede yaşayan Ermenilerce milletlerinin geleceği için potansiyel tehdit olarak da nitelendirilmektedir.

Almanya'da yaşayan Ermeniler, Alman Ermeni Topluluğu ve Alman- Ermeni Merkezi Konseyi (German-Armenian Central Council) gibi örgütlerin liderliğinde kültür ve Eğitim organizasyonlarıyla varlıklarını sürdürmektedirler. Alman- Ermeni Konseyi ve Ermeni kilisesinin girişimleri sonucu, 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları Almanya Parlamentosu tarafından 2005'te kabul edilmiştir.

Almanya'da yaşayan Ermeniler diğer ülkelerde yaşayan diaspora Ermenilere göre organizasyon bakımından geri oldukları için hem Almanya'da hem de Avrupa kıtasının tamamında Ermeni iddialarının desteklenmesi için girişimlerini artırmaya başlamışlardır. Ermeniler iddialarının başarılı bir şekilde sonuçlanabilmesi için ABD ve Lübnan'da yaşayan Ermenilerle iş birliği içerisine girmeleri gerektiğini de düşünmektedirler. Bu doğrultuda Avrupa'daki Ermeni gençlerin bir araya getirilmelerini sağlayacak bir platform oluşturmayı düşünmüşlerdir. Bu kapsamda Mayıs 2007'de Ermeni gençlerinin bir araya geleceği Avrupa Ermeni Gençlik Konferansı-Avrupa'da Ermeni Hareketinin Temellerini Şekillendirme (European Armenian Youth Conference – Shaping an Armenian Grassroots Movement in Europe) adı altında bir konferans'da düzenlemeyi planlamışlardır.

Almanya'da Ermeni Meselesi'yle ilgili Türkiye'ye ön yargılı tutumların olduğunu görmekteyiz. Bu ön yargının ortaya çıkmasının en önemli nedenlerden biri bazı Alman din adamlarının yayınlarıdır. Daha önce Ermenilere yardımda bulunulması için liderliğinde örgütlü bir yapı inşa eden Johannes Lepsius'un kitapları bu yayınlarıdır. Franz Werfel'in meşhur 'Musa Dağında 40 gün' romanı da bu yayınlar arasında dikkatleri çekmektedir. Ülkede Ermenilerin kabul görmelerinde, efsanevi bir şekilde Ermeni iddialarını kanıtlayan sözde belgelerin bir kısmının Almanca olması önemlidir.²⁹⁰

Almanya'da Ermeni diasporasının elini güçlendiren en önemli unsur belki de Almanların Yahudilere karşı uygulamış oldukları Yahudi soykırım (Jewish Holocaust) dır. Alman tarihindeki bu gerçek, Almanya'yı Yahudi soykırımın uluslararası arenada tanınmış tek soykırım olması nedeniyle soykırım suçunu paylaşmaya yöneltmiştir. Bu durumda Almanya'nın Ermeni iddialarının arkasında durmasına neden olmaktadır. Ermeniler, daha önceleri Almanlardan aldıkları destek neticesinde 15 Mart 1921 Talat Paşa suikastini gerçekleştirilmiştir. Bu suikast Talat Paşa hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Olayın failinin yakalanıp, yargı önüne çıkartılmasına rağmen serbest bırakılması ise ülkenin Ermenilere göz yummasının bir sonucudur.²⁹¹ 1970'li yıllarda her ne kadar ASALA terörünce ülkede saldırılar gerçekleştirilmiş olsa can kaybına yol açmamıştır.

Almanya'daki Ermeniler 2005 yılında aldıkları kararla bu ülkede Ermeni tezlerinin daha güçlü savunulmasına yol açmıştır.²⁹² Diğer taraftan Ermeni diasporasının ülkedeki girişimleri sürerken, yaklaşık 3 milyon civarındaki Türk'ün daha iyi organize olması Türkiye açısından zorunluluk derecesinde önemlidir.

²⁹⁰ Aydan İyigüngör, "Almanya'daki Ermeni Diasporası'nın Profili", *Ermeni Araştırmaları*, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

²⁹¹ Talat Paşa'nın hayatını kaybetmesiyle neticelenen saldırı ve sonrasında yaşananlar için bkz: Şeref Ünal, *Salomon Teilirian davası: Talat Paşa suikastı : Berlin, 2-3 Haziran 1921*, Ufuk Üniversitesi, 2004.

²⁹² Almanya'nın Ermeni tezlerini destekler nitelikte karar almasının altında yatan en önemli faktörlerden biri de Alman din adamlarının tutumlarıdır. Almanya'da kararın alınışıyla ilgili ayrıntılar için bkz: Burak Gümü, "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımını Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, S.20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006.

3.2.11 Ermeni Diasporası'nın Diğer Ülkelerdeki Durumu

Ermeni Diasporası varlığını Türkiye, Mısır, İsviçre, Vatikan, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, Belçika, Hollanda, Şili, Uruguay, Brezilya, İsrail gibi pek çok ülkede sürdürmektedir. Ermeniler yerleştikleri bütün bu ülkelerde Ermeni kimliğini yaşatabilmek için temel olarak "soykırım" iddialarını sarılmışlardır. Bu iddiaları vasıtasıyla yaşadıkları ülkelerde kendi milletlerin arasındaki iletişimi korumaya ve Ermeni kimliğini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Ermeniler yaşadıkları ülkelerde kendi aralarında iletişimi sağlamakla kalmayıp Ermenistan'da ve diğer ülkelerde yaşayan soydaşlarıyla da bir araya gelmeyi başararak Ermeni olma bilincini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Ermeni bu hedeflerine ulaşabilmek için sempozyumlar, kongreler, konferanslar ve yanı sıra çay partileri, konserler gibi çeşitli etkinlikler düzenleyerek bir araya gelmektedirler. Genellikle "soykırım" anma amaçlı yapılan bu etkinliklerin yanı sıra yaşadıkları ülkelerin karar alıcılarının nezdinde girişimlerde bulunarak Ermeni davasını yaşatmaktadırlar. Bütün bu etkinlikler ve girişimler sürecinde Ermeniler ortak hedef doğrultusunda ilerlemektedirler.

SONUÇ

Diasporalar toprak üzerinde farklı noktalara dağılan tohumlar gibi farklı bölgelere, coğrafyalara dağılırlar. Kendi kimlikleriyle asimile olmaya karşı çıkarak, ayakta kalmaya çalışırlar. Bu süreçte en çok kullandıkları unsurlardan biri, diasporalar beyninde daha farklı çağrışımlar da yüklenen anavatandır. Belirtmek de gerekir ki diasporalar anavatana sıkı sıkıya bağlı kalırlar ve diasporalar zihninde yaşatılan anavatan kavramı pek çok nokta da efsanevi nitelikler taşımaktadır. Bunun altında her ne sebeple olursa olsun göçler yüzünden yaşadıkları topraklarından kopmaları ya da koparılmaları, en sıkıntısız olarak nitelendirilebilecek göçlerin bile sebep olduğu çeşitli duygular (anavatandan kopma ya da koparılmanın hüznü, yaşanan acılar v.b olumsuzluklar), göç ettikleri topraklarda yaşayanların onlara karşı tutumları, yeni yerleştikleri yerlerde nesillerin kimliklerini kaybedip, yok olma tehdidiyle karşı kalmaları ve anavatan topraklarına duyulan özlem yatmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar efsaneye dönüşen anavatanla diasporada kimliği yaşatma mücadelesine dönüşmüştür. Bunun doğal sonucu olarak da tepkisel kimlik olarak da nitelendirebileceğimiz bir kimlik ortaya çıkmıştır. Bu kimliğin temel amacı etnik kimlik varlığını yaşatmaya gayesini taşımasıdır.

Diasporalar yaşamaya başladıkları yeni topraklarda hayata tutunmak, kendi etnik kimliklerinin haklarını savunmak amacıyla çeşitli iş sahalarında varlıklarını göstermeye çalışmaktadırlar. Yaşadıkları topluma entegre olma sürecinde çalışma hayatında ön plana çıkarak, kendi örgütlerini de inşa etmeye çalışmaktadırlar. Bu örgüt ya da organizasyonlar etnik kimliğe sahip bireyler arasında farkındalık hissi de oluşturmaktadır. Bu ise beraberinde etnik kültür için daha çok çalışmaya, aynı etnik kimliğe sahip bireyler arasında kaynaşmaya yol açmaktadır. Bu örgütler aracılığıyla diasporalar yaşadıkları kültür havzasındaki bireyler tarafından da , zaman zaman bu her ne kadar bölgenin yerlilerince pek de hoş karşılanan bir şey olmasa da, varlıklarının

kabul edilmesini sağlamaktadır. Eğer göç edenler bütün bu unsurları kullanıp, harekete geçmezlerse bu takdirde kendi kimliklerini yitirmek, zaman içinde yaşadıkları toplum içinde eriyerek yok olmak zorunda kalacaklardır.

Ermeni Diasporası, kendi kimliğini yaşatmak isteyen, bunun için mücadele veren diasporalardandır. Ermenilerin bir diasporaya sahip olmalarına yol açan sürecin başlangıcıysa, Avrupa'nın Doğu Sorunu'nu ortadan kaldırmak istemesiyle birlikte olmuştur. Doğu Sorunu'nu, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan ve Anadolu'dan atma, Türkleri yok etme politikası olarak özetlemek mümkündür. Doğu Sorunu'nun sonlandırılabilmesi ve Batılı devletlerin Osmanlı sınırları içinde kendilerine nüfuz alanları oluşturabilmek kullandığı araçlardan biri de misyonerlik faaliyetleridir. Batılı devletler Misyonerlik çalışmalarına sürekli destek olmuşlardır. Hatta zaman içinde misyonerlik faaliyetleri öyle bir hal almıştır ki; Protestanlığın yayılması ve korunmasını İngiltere, Katolikliğin yayılması ve korunmasını Fransa ve Avusturya, Ortodoksluğun yayılması ve korunmasını ise Rusya üstlenir hale gelmiştir. Ermeni Diasporası'nın vücuda gelmesinde etkili olan süreçlerin başındaysa, 1789 Fransız İhtilâli gelmektedir. Fransız İhtilâli sonrası dünyayı sarsan milliyetçilik fikri Osmanlı Devleti gibi çok uluslu yapıların ayrışma süreçlerini hızlandırmıştır. Osmanlı vatandaşı olan Yunanlılar, Bulgarlar, Sırpalar gibi Ermenilerde kendi devletlerini kurabilmek için, devletlerine isyan etmeye başlamışlardır. Fransız İhtilâli sonrasında ortaya çıkan yeni durumda Batılı devletlerin destekleri misyonerlik faaliyetleri için de yeni bir süreç başlamıştır. Çünkü Ermenilerin kendi devletlerini kurma girişimlerinin fikri alt yapısı da misyonerlerce açılmış olan okullarda atılmıştır. Misyonerlerce açılmış olan okullarda Ermenilere temelde kendi devletlerini inşa etmeleri için nelerin gerekli olduğu, Ermeniler ve diğer azınlıkların aslında kendi devletlerini kurmalarının gerektiği üzerine eğitim-öğretim bina edilmiştir.

Batılı Devletlerin, Osmanlı Devleti'ni yok etme girişimleri karşısında Osmanlı yöneticileri bu devletler arasındaki çıkar çatışmalarını kullanmaya çalışmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla da azınlıkların devletin bünyesinden koparıma girişimlerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti bütün bu süreçlerde Ermeni çeteleriyle de mücadele etmeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti her ne kadar Batılı devletler ve onlarla ittifak içine giren Ermenilere karşı mücadele etmiş olsa bile Ermeni isyanları her geçen zaman Osmanlı Devleti'nin daha çok kan kaybetmesine neden olmuştur. Batılı

devletler de olayların seyrinden memnuniyet duyarak, isyan içinde ayrıştırmaya neden olabilecek hangi unsur varsa kullanmaktan çekinmemişlerdir. Ermeni isyanları sürecinde, isyanların elebaşları başta olmak üzere isyancıları hem maddi hem de manevi anlamda desteklemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin isyancıları yakalaması durumunda da boş durmamışlar, isyancıların cezalandırmasına karşı çıkmışlardır. İsyancıları kollayıp gözetlemek için Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmişlerdir.

Batılı devletlerin, Osmanlı topraklarından olabildiğince pay koparabilme politikaları özellikle de 1890'lı yıllardan itibaren Ermenilerin çok şiddetli isyanlar çıkarmalarına neden olmuştur. Bu nokta üzerinde durulması gereken bir noktaysa, Batılı devletlerin her birinin Osmanlı topraklarından daha fazla pay koparabilme siyasetleri, kendi aralarında Osmanlı Devleti'ni parçalamak için kullanabilecekleri Ermenilere vaatlerde bulunmalarına neden olmuştur. Ermenilere verilen vaatlerin merkezinde ise, Ermenilere kendi devletlerini kurabilmelerine fırsat tanınacak olması yer almıştır.

Batılı devletlerin bu vaatleri ve kışkırtma politikaları Osmanlı Devleti'ni 1915'te Tehcir Kanunu'nu çıkarmaya zorlayan sürecin de temel nedeni oluşmuştur. Osmanlı Devleti, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasından bir süre sonra savaşa girmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği devletlere karşı savaşmasını fırsat bilerek, uzun yıllardır sürdürdükleri girişimleri sonlandırmak için isyan girişimlerine hız kazandırmışlardır. Osmanlı Devleti, Batılı güçlere karşı yürüttüğü mücadelede vatandaşı olan Ermenilerin bu güçlerle ittifak yapmaları üzerine de tehcir kararını almıştır. Ermeni iddialarının temeli de tehcire dayanmaktadır. Ermeniler bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin kendilerini göç ettirmesinin masum bir göç ettirme olmadığını, bu olayın Ermenileri katletme amacı taşıyan bir soykırım olduğunu iddia etmektedirler. Bu savı çürüten en önemli noktaysa, Osmanlı Devleti'nin iddia edildiği gibi katletme amacı olsaydı, o takdirde devlet yöneticilerinin göç edeceklerin gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için göçü gerçekleştirecek memurlara emirler vermemesi gerekirdi. Çünkü katletme amacı taşıyan hiçbir devlet ortadan kaldıracığı bir grup ya da milletin korunması için gerekli hazırları yapmayacağı çok açık bir gerçekliktir.

Ermeni göçü hadisesi ve daha öncesinde Osmanlı sınırlarından yapılan göçlerle, Ermeniler çeşitli ülkelere yerleşmişler ve Ermeni Diasporası'nın temellerini atmaya başlamışlardır. Ermeni Diasporası, 1918'deki Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı

Devleti'nin müttefikler karşısında yenilgiyi kabul etmesi ve Kurtuluş Savaşı'nın başlayıp, Lozan'da yeni Türk devletinin bütün milletlerce kabul edilmesine kadar ki süreçte özellikle de Anadolu'dan göç edenlerle asıl gücüne ulaşmıştır.

Ermeniler diaspora'da yaşamaya başladıkları ilk günlerden itibaren, Osmanlı sınırlarında ticareti ellerinde bulunduran azınlıklardan biri olmaları nedeniyle, yaşamaya başladıkları ülkelerde ticari anlamda başarılar elde etmişlerdir. Hatta zaman içinde bazı zanaat dallarında en ileri gelenler arasında yer almışlardır. Ermeniler başta kuyumculuk olmak üzere bir çok zanaat dalında başarılı olmuşlardır.

Bugün itibariyle Ermeni Diasporası, Ermeni kökenli ünlü Fransız sanatçı Charles Aznavour örneğinde gördüğümüz üzere pek çok başarılı isme sahip bir diasporadır. Bunun altında yatan en önemli faktörse, Diaspora Ermenilerinin yerleşmeye başladıkları yabancı ülkelerde ilk günlerden itibaren iş sahasında başarılı olmaları ve eğitime değer vermeleridir.

Diaspora Ermeni kendi aralarında siyasal anlamda başlıca bazı partilere bölünmüşlerdir. Dini inanç noktasında da Ermeniler farklı kiliselere bağlıdırlar. Ayrıca Ermeniler Türkçe, Rusça, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça gibi çok farklı dilleri de konuşmaktadırlar. Ermeni Diasporası bazı noktalardan bölünmüş bir yapı arz etmiş olsa da Diaspora Ermenilerini bir arada tutan en önemli unsur soykırım iddialarıdır. Diaspora Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda kendilerini ortadan kaldırmayı hedefleyen sistematik bir politikanın uygulandığını ileri sürerek, ayakta kalmaya çalışmaktadırlar. Bu iddia beraberinde çay partileri gibi Ermeni milletinin kendi aralarındaki kaynaşmayı sağlayacak küçük etkinliklerden; sempozyumlar, kongreler gibi büyük organizasyonlara kadar geniş çaplı etkinlikler düzenlemelerine imkan sunmaktadır. Ayrıca Ermeni Diasporası özellikle de 1970'li yıllardan itibaren yaşanmaya başlanan, Ermeni terörü olaylarının sona ermesinden sonra Ermeni iddialarını yaşadıkları ülkelerde parlamentolar gündemine getirerek tartışmaya açmaya ve istekleri doğrultusunda kararlar aldırılmaya çalışmaktadır. Birinci Dünya Savaşı ve öncesinde yaşamaya başladıkları ülkelerde Osmanlı Devleti aleyhinde kararlar alması için yaptıkları girişimleri bugün itibariyle Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde sürdürmektedirler.

Türkiye, tarihi belge ve bilgiler ışığında 1915 Olayları'nın "soykırım" olarak nitelendirilemeyeceğini, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katletme amacını taşınmadığını

vurgulamaktadır. Son dönemlerde bunlara ek olarak Ermeni iddiaları karşısında, Türkiye'ye karşı olumlu duygular taşıyan Ermenileri kazanma yolunda siyaset takip etmeyi planlamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A. *MKT. MHM.* 673/13; HR. SYS. 2265-13/2; HR. SYS. 2399-13/15; HR. SYS. 2543-7/10,30,72; HR. SYS. 2555-2/71; HR. SYS. 2555-4/96, 97,112; HR. SYS. 2747/57; HR.SYS 2748/2 Belge No:1-2; HR.SYS. 2748/3,4; HR.SYS. 2748/26; HR. SYS. 2749/7; HR. SYS. 2749/110; HR. SYS. 2750/76-77; HR. SYS. 2786-1/242; HR. SYS. 2817-1/44; HR.SYS. 2856/36; HR.SYS 2885/6 Belge No:1; HR.SYS. 2788/16; *Y.EE.* 95/2; *Y. PRK. EŞA.* 21/1; HR SYS. 2817-1/110,118; HR. SYS. 2817-1/178; 340957.

T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Yayın No:91, Ankara 2007.

T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), C.2, Yayın no:80, Ankara 2006.

T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1931), C.3, Yayın no:80, Ankara 2006.

2. Tetkik Eserler

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, T.T.K Basımevi, Ankara 1981.

Avtar Brah, *Cartographies Of Diaspora*, Routledge, London 1996.

Bakalian, Anny, *Armenian Americans From Being To Feeling Armenian*, Transaction Publishers, New Jersey 1993.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, TTK Basımevi, C.3, Ankara 1991.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003.

Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren yay., İstanbul 2005.

Çakılıkoyak, Hüseyin, *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*, Yeditepe yay., İstanbul 2005.

Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikaları*, TTK, Ankara 2006 .

- Dilan, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, C.1, TTK yay, Ankara 2005.
- Dufoix, Stephane, *Diasporas*, University Of California Press, England 2008.
- Evren, Gürbüz, *Emperyalizmin Oyuncağı Ermeni Sorunu*, Karınca yay., Ankara 2009, s.122-128.
- George, Joan, *Merchants in Exile The Armenian In Manchester 1835-1935*, Taderon press, England 2002.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehcir ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara 2001.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür yay., İstanbul 2010.
- Kantarcı, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969.
- Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, T.İ.T.E yay., Maarif Matbaası, 1943.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.8, T.T.K Basımevi, Ankara 1962 .
- Kolbaşı, Ahmet, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi yay., Kayseri 2004.
- Kokot, Waltraud, Khachig Tölölyan, Carolin Alfonso, *Diaspora, Identity and Religion*, Routledge, New York 2003.
- Kolbaşı, Ahmet, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi yay., Kayseri 2004.
- Kurat, Akdes, *Nimet Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010.
- Laçiner, Sedat, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK, Ankara 2008.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş yay., Ankara 2008.
- Malcom, M. Vartan, *The Armenian In America*, the Pilgrim press, Boston.
- Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Blackwell yay., UK 1988.

- Marjanlı, Musa, *Armenians, Russia, The Caucasus*, Khazar University press, Dubai, 2011.
- Mazıcı, Nurşen, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920*, Pozitif yay., İstanbul 2007.
- Meray, Seha L., *Lozan Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, YKY yay., C.I, İstanbul 2003.
- Miller, Donald E., Lournna Touryan Miller, *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, Peri yay., İstanbul 2006.
- Mirak, Robert, *The Armenian In America*, St.Martin's press, New York 2004.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim yay., İstanbul 2004.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'nın En uzun Yüzyılı*, Timaş yay., İstanbul 2012.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK basımevi, Ankara 1991.
- Perinçek, Mehmet, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2002.
- Sakin, Orhan, *Ermeni İsyanların Günlüğü 1915 Osmanlı Arşivleri Yeminli Tanık İfadeleri*, Ekim yay., İstanbul 2008.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih- İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi yay., İstanbul 2010.
- Shaffer, Gabriel , *Diaspora Politics At Home Abroad*, Cambridge University Press, UK 2003.
- Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Su Şehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2007.
- Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi yay., İstanbul 2009.
- Şimşir, Bilal N., *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi yay., C.1, Ankara 2000.
- TDK sözlüğü, TDK yay., Ankara 2002.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yay., İstanbul 1987.
- Ünal, Şeref, *Salomon Teilirian davası: Talat Paşa suikastı : Berlin, 2-3 Haziran 1921*, Ufuk Üniversitesi, 2004.
- Yılmaz, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Vakfı yay., Konya 2001.

Walker, Christopher J., *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London 1990.

3. Makale ve Bildiriler

Akbıyık, Yaşar, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Yeni Türkiye yay.*, C.38, Ankara 2001, s. 777-794.

Akgönül, Samim, "The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism", *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No.3, 2003, s. 14-29.

Albayrak, Hakan, "Ermeni Milleti Kendini Harcıyor", *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, 13.06.2012.

"Atatürk Anıtı'na iptali asla kabul edemeyiz", *Star*, 13.06.2012.

Altıntaş, Ahmet, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü", *Afyon Karahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.VIII., s.21-75.

"Armenian past", *The South Manchester Reporter*, 8.10.2009.

Bağçeci, Yahya, "Osmanlı Belgelerine Göre Berlin Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na Fransa'nın Ermeni Politikaları", *Turkish Studies*, Vol. 5, S.4, 2010, s.836-839.

Bağçeci, Yahya, "Osmanlı Devletinde Gregoryan Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies*, Vol.3, Issue 7, s.709-711.

Barry, James, "Iranian-Armenians on the Silk Road", *17th Biennial Conference of the Asian Studies Association of Australia*, Melbourne 2008, s.3-11.

Baumann, Martin, "Diaspora: Genealogis Of Semantics And Transcultural Comparison", *Numen*, S.47, Koninklijke Brill NV, Leiden 2000, s. 316-320.

Bedevian, Astghik, "First Syria Armenians Take Refuge In Armenia", *Azatoryun*, Sunday 11.03.2012.

Chichekian, Garo, "Armenian immigrants in Canada and their distribution in Montreal", *Cahiers de géographie du Québec*, Vol. 21, 1977, s.66-76.

Clifford, James, "Diasporas", *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, 1994, s.303-338.

Cohen, Robin, "Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol. 72, No.3, England 1996, s.507-508.

- Çalık, Ramazan, "Almanya'nın II.Abdülhamit Dönemindeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.3, Kayseri 2009, s.494-500.
- Çelik, Hüseyin, " The 1915 Armenian Revolt In Van: Eyewitness Testimony", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s.311-324.
- Çiçek, Kemal, "Osmanlı Ermenileri'nin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.6, 2010, s.7-11.
- Demir, Ahmet, "Hukuk Tarihi Açısından 1915 Ermeni Tehciri", *e-akademi*, S.72, 2008, s.68-70.
- Ellen Maria Lust-Oktar, " Failure of collaboration: Armenian refugees in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol.32, No.1, s.53-68.
- Ercan, Yavuz, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslimler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi konferansı*, Ankara 2008, s.7-9.
- Ertuğrul, Doğan, "Değişen İran (5)", *Radikal*, 28.01.2007.
- Fox, Jonathan, "Christians in Iran (Islamic Republic of Iran)", *irnhst*, June 1999, s.5-9.
- Gültaşlı, Selçuk, "Belçika Seçimlerine Giderken", *Zaman*, 12.05.2003.
- Gümüş, Burak, "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımını Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, S.20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006, s.11-18.
- Günay, Nejla, "Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları", *bilig*, S. 51, Ankara 2009, s. 88-96..
- Halfeoğlu, Hatem, "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri", *2023 Dergisi*, Nisan 2002, s.66-74.
- Hall, Stuart, "Cultural Identity and Diaspora", *Theorizing Diaspora*, Blackwell yay., UK 1988, s.222-237.
- Hovannisian, Richard G., "The Ebb and Flow of Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, Vol.28, No. 1, 1974, s. 20-24.
- İlter, Erdal, "Lübnan'da Ermeni Diasporası", *Ermeni Araştırmaları*, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

- İlter, Erdal, "Milli Mücadele Mücadele de "Doğu Lejyonu" (LEGION D'ORIENT)", *Ankara Üniversitesi Dergisi*, s. 419-436.
- Isabel Kaprielian-Churchill, "Rejecting "Misfits:" Canada and the Nansen Passport", *International Migration Review*, Vol. xxviii, No. 2, s.281-305.
- Isabel Kaprielian-Churchill, "Refugees and Education in Canada Schools", *International Review of Education*, Vol.42, No.4, s. 349-365.
- İyigüngör, Aydan, "Almanya'daki Ermeni Diasporası'nın Profili", *Ermeni Araştırmaları*, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.
- Jebejian, Arda, The Political Climate in Lebanon and the Armenian Lebanese Community, Vol. 7, Issue 1, February 2010, s.1-4.
- Karaca, Ali, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, S.38, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara 2003, s.105-107.
- Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Cencus of 1881-1893", *International Journal of Middle East Studies*, S.9, 1978, s.237-274.
- Kasapoğlu, Çağıl M., "Beyrut'ta 'sözde' sınırı geçtik: Ermeni mahallesinde bir gün", *Radikal*, 23.02.2010.
- Kodaman, Bayram, "Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, Cilt:17, S.122, Ekim 1997, s.22-32.
- Kouymjian, Dickran, " Armenians in the United States , *Les Arméniens aux Etats-Unis*," published in a special issue *Arménie : 3000 ans d'histoire of Les Dossiers d'Archéologie*, No. 177, Paris 1992. s.1-5.
- Kurtoğlu, Ayça, "Mekansal Bir Olgu Olarak Hemşehrilik ve Bir Hemşehrilik Mekanı Olarak Dernekler", *European Journal of Turkish Studies*, 2005, s.10-13.
- Kurkjian, Vahan M., "A History of Armenia", *Armenian General Benevolent Union of America*, USA 1958, s.465-471.
- "Lübnan Ermenileri Erdoğan'ı Hakaretlerle Karşılıyor", *USAK*, 18.04.2012.
- Manaseryan, Tatoul "Diaspora the Comparative Advantage for Armenia", *Armenian International Research Policy*, 2004, s.3-5.

- Migliorino, Nicola, "Kulna Suriyyin'? The Armenian community and the State in contemporary Syria", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, December 2006, s.155-156.
- Ozinian, Alin, "The Armenian diaspora we don't know", *Today's Zaman*, 08.04.2012.
- Özdemir, Haluk, "Diaspora'da Ararat'ı Ararken", *Ermeni Araştırmaları*, S.14-15, 2004.
- Özkan, Selim Hilmi, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2009, s.61-72.
- Ravenstein, E.G, "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, No.2., Blackwell Publishing for the Royal Statistical Society, s.198-199.
- Roland, Neil, "Manchester's Manian, Abbot Gregory, "A History of Armenians in Britain", *Centre for Armenian Information and Advice*, 2010, s.9-10.
- Rosse, Roger, "Mexican Migration and The Social Space Of Postmodernism", *Diaspora 1*, 1991, s.157-167.
- Safran, William, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland land Return", *Diaspora 1*, No.1, 1991, s.83-88.
- Sağlam, Serdar, "Türkiye'de İç Göç Olgusu ve Kentleşme", *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, S.5, Ankara 2006, s.34-35.
- Sanjian, Ara, "Armenian In Middle East", *Symposium on Minorities in the Middle East Florida State University April 3-4 2008*, s.4.
- Sarınay, Yusuf, "Rusya'nın Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.4, Kayseri 2009, s.388-389.
- Sarınay, Yusuf, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik politikasının Tarihi Temelleri", *Ermeni Araştırmaları*, S.7, Sonbahar 2002.
- Sezer, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, s.173-177.

Sökefeld, Martin, Susanne Schwalgin, "Institutions and their Agents in Diaspora: A Comparison of Armenians in Athens and Alevis in Germany", *The 6th European Association of Social Anthropologists Conference*, Krakau 2000, s.2-9.

Şimşir, Bilal N., Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası, Ermeni Araştırmaları, S.3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

Talai, Veret Amit, *Armenians London the Managements of Social Boundrias*, Manchester University press, UK 1989, s.1-6.

Yel, Selma, Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere'nin Rolü ve Sebepleri(1890-1895)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.4, Kayseri 2009, s.99-101.

Yavuz, Kenan, "İran'daki Ermeni Kin Anıtı", *Bugün*, 30.04.2006.

Zenian, David, "England: Home To Generation Of Armenians", *AGBU*, 03.01.2003.

4. Tezler

Ağırtaş,Ülkü, "Ermeni Meselesi (1918-1923)", Hatay 2004, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.35.

Alexander, Benjamin F., "Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism 1915-1955", The City University of New York 2005. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 54.

Bağceci, Yahya, "1895 Zeytun Ermeni İsyanı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Braakman, Marije, "ROOTS AND ROUTES Questions of Home, Belonging and Return in an Afghan", Leiden University Department of Cultural Anthropology & Sociology of Non-Western The Netherlands 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.76.

Ersoy, İlhan, "Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da Yaşayan Kırım Tatarları'nın Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak "TEPREŞ"', *Dokuz Eylül Üniversitesi*, İzmir 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.11.

Greenshields, T.H., *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon 1915-1939*, 1978, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.32.

Kooshian, George Byron, "The Armenian Immigrant Community of California:1880–1935", *University Of California*, 2002, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.87-119.

5. İnternet Adresleri

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale42.html>,06. 03.2012.

[www.tdk.gov.tr/ Hamzazulfikar/](http://www.tdk.gov.tr/Hamzazulfikar/), 20/12/2011.

http://www.armenian-history.com/Diaspora/Armenians_in_Syria.htm, 09.03.2012

http://www.armenian-history.com/Diaspora/Armenians_in_Syria.htm. 09.03.2012

http://www.armembassycanada.ca/diaspora_history.html, 18.04.2012

<http://www.dunyamizdetay.com/2012/03/iranda-secim-gunu-2-mart-2012-saat18-05/>,
02.03.2012.

http://www.armembassycanada.ca/diaspora_history.html, 18.04.2012.

http://www.armenianow.com/news/19351/armenakyan_s_survivors_arm, 24.11.2009.

<http://www.armeniadiaspora.com/population.html>, 02.04.2012.

http://www.habervaktim.com/yazar/45753/ermeniler_ne_istiyor_.html, 20.12.2012.

<http://www.periotem.com>, 05.03.2012.

[http://team-aow.discuforum.info/t1800-ARJANTIN-DE-ULUSLARARASI-ERMENI
KADINLAR-KONGRESI.htm](http://team-aow.discuforum.info/t1800-ARJANTIN-DE-ULUSLARARASI-ERMENI-KADINLAR-KONGRESI.htm), 13.06.2012.

<http://alhim.revues.org/index392.html>, 13.06. 2012.

İNDEKS

A

- ABD.... XI, XIII, 9, 20, 25, 26, 60, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 98, 100, 107, 110, 126, 127, 128
- Adana..... 43, 50, 54, 56, 57, 62, 63, 92, 96, 99
- Akdeniz.... 6, 24, 28, 31, 34, 36, 52, 54, 56, 57, 61, 96
- Almanya.....X, XII, 35, 39, 40, 52, 57, 58, 59, 83, 93, 110, 126, 127, 128, 129, 139, 141
- AnadoluVII, 2, 23, 27, 30, 32, 34, 37, 44, 46, 49, 51, 52, 54, 57, 63, 64, 65, 67, 73, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 97, 101, 106, 125, 128, 132, 134
- Anavatan 12, 13, 18, 19
- Ankara .. 16, 26, 31, 35, 38, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 53, 56, 57, 58, 61, 65, 72, 73, 86, 87, 95, 101, 106, 136, 137, 138, 140, 141, 142
- Ankara Antlaşması..... 65, 95
- Antakya..... 49
- Antalya..... 43
- Antep 26, 57, 63, 65, 96
- Arjantin..... XII, 74, 118, 119, 120
- Arpaçay..... 68
- ASALA..... 99, 129
- Avrupa 8, 23, 26, 29, 35, 36, 39, 45, 72, 73, 74, 88, 90, 91, 93, 95, 100, 102, 105, 121, 124, 128, 132
- Aydın 43

B

- Bağdat..... 40, 41, 58
- Berlin Kongresi..... 37, 39, 57
- Bitlis..... 26, 35, 43, 44, 49, 50, 61
- Bogos Noubar Paşa..... 52, 61, 63, 93
- Bolu 43
- Bursa..... 26, 41, 43

C

- Canik..... 43

Ç

- Çanakkale 43, 56
- Çatalca 43
- Çukurova..... 57, 94, 98

D

- Diaspora 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 72, 73, 75, 76, 95, 99, 112, 116, 126, 127, 128, 134
- Diyarbakır 35, 41, 43, 49, 50, 57, 61
- Doğu Anadolu... 26, 32, 35, 37, 46, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 67, 93

- Doğu Sorunu 23, 29, 30, 132

E

- Edirne..... 43
- Ermeni Diasporası... 20, 73, 74, 76, 77, 82, 84, 86, 87, 89, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 112, 116, 121, 124, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134
- Ermeni Tehciri 44, 49
- ErmenistanVII, XIII, 19, 25, 32, 33, 34, 37, 44, 52, 53, 54, 67, 68, 69, 71, 73, 76, 77, 79, 83, 86, 87, 95, 98, 99, 100, 105, 108, 111, 116, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130
- Erzurum 26, 35, 37, 43, 47, 49, 50, 61, 66, 67, 90
- Eskişehir 14, 43, 143

F

- Filistin..... 9, 58, 74, 95, 126
- Fransa.... X, XI, XIII, 9, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 33, 34, 35, 39, 41, 46, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 62, 67, 70, 74, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 107, 110, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 138, 139, 142
- Fransız İhtilâli.....X, 2, 3, 29, 30, 41, 132

G

- Gladstone 123, 124
- Göç.. 4, 6, 7, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 26, 38, 44, 47, 48, 49, 50, 54, 62, 65, 68, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 118, 127, 128, 131, 132, 133, 134

H

- Halep..... 20, 43, 49, 50, 74, 95, 97, 99, 107, 108, 136
- Harput 26, 35, 41, 43
- Hınçak Partisi..... 99, 116
- Hindistan..... 31, 34, 37, 121, 126

I

- I. Dünya Savaşı VII, 25, 41, 51, 56, 57, 58, 83, 93, 94, 133, 139
- II. Abdülhamit..... 90
- II. Aleksander..... 38
- II. Mahmud 27, 34

İ

- İçel 43
- İngiltere.... X, XI, XII, 8, 9, 16, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 46, 51, 52, 53, 54, 57, 60,

65, 67, 70, 83, 90, 93, 94, 95, 110, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 132, 133, 143	
İran.....XII, 26, 52, 54, 60, 74, 77, 79, 81, 95, 99, 102, 103, 109, 110, 111, 112, 126, 140, 143	
İrlanda..... 16, 93	
İskenderun.....32, 37, 62, 97, 98	
İskoçya..... 16	
İsmet İnönü..... 70, 71	
İstanbul . 14, 20, 24, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 43, 47, 50, 52, 53, 56, 58, 60, 67, 68, 70, 75, 79, 87, 92, 101, 102, 117, 136, 137, 138, 143	
İzmit..... 26, 41, 43	

J

James Bryce..... 123	
----------------------	--

K

Kahire..... 57, 94	
Karahisar..... 35, 43, 139	
Karasi..... 43	
Karlofça Antlaşması..... 23	
Kars.....XI, 37, 59, 66, 67, 68, 69, 86	
Kastamonu..... 43	
Katolik . 8, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 39, 49, 59, 98, 107, 108, 116	
Kayseri..... 26, 30, 31, 38, 39, 43, 90, 139, 142, 143	
Kazım Karabekir Paşa..... 66, 67	
Kıbrıs.....32, 57, 74, 94, 100, 130	
Kızılırmak..... 65	
Kozan..... 50, 63, 99	
Küçük Kaynarca Antlaşması..... 36, 37	
Kütahya..... 43	

L

Le Monde	
Le Monde..... 10	
Lloyd George..... 66	
Lord Curzon..... 70, 71, 72	
Lozan Barış Konferansı..... 72	
Lübnan XI, XII, 27, 34, 41, 73, 77, 79, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 106, 113, 116, 126, 127, 128, 140, 141	

M

Macaristan..... 30, 35, 40, 93	
Malta..... 66	
Maraş..... 26, 43, 49, 50, 63, 64, 96	
Mardin..... 26	
Meksika..... 15	
Menteşe..... 43	
Mersin.....35, 50, 54, 56, 95	
Mısır.....32, 34, 51, 57, 74, 96, 106, 130	
Misyonerlik..... 25, 132	
Musa Dağı Olayı..... 56	
Mustafa Kemal Atatürk..... 61	

Musul..... 31, 50, 57	
-----------------------	--

N

Nigde..... 43	
---------------	--

O

Ordu..... 148	
Orta Doğu..... 24, 31, 32, 34, 39, 51, 70, 79, 113	
Ortodoks.....27, 33, 36, 37, 39, 98, 107, 116	
Osmanlı Devleti ... VII, XI, 17, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 48, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 66, 73, 78, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 101, 102, 104, 106, 109, 112, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 132, 133, 134, 136	

P

Protestan 8, 25, 27, 28, 31, 41, 77, 85, 89, 98, 127, 139	
--	--

R

Ramgavar Partisi..... 98, 99, 116	
RusyaX, XII, 23, 25, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 41, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 76, 77, 79, 93, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 124, 132, 133, 137, 140, 142	

S

Sevr Antlaşması..... 69, 83, 85, 94	
Sivas.....30, 35, 41, 43, 49, 61, 64, 138	
Sultan Abdülaziz..... 41	
Suriye.XII, 27, 34, 50, 56, 57, 74, 77, 95, 96, 99, 106, 107, 108, 126	
Süveyş Kanalı..... 56	
Sykes-Picot Antlaşması..... 51, 52, 94	

T

Taşnak..... 66, 76, 98, 99, 100, 109, 110, 117	
Tevrat..... 6, 7, 9	
Trabzon..... 26, 43	
Türkiye..... 148	

U

Urfa..... 43, 57, 63, 64	
--------------------------	--

V

Van.. 13, 26, 30, 35, 36, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 61, 86, 87, 90, 109	
Victor Hugo..... 29	

W

Woodruff Wilson..... 60

Y

Yunanistan9, 19, 70, 74, 95, 99, 118

Z

Zor 43, 50

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Özer ÖZOCAK

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 04.06.1987

Medeni Durumu: Evli

Tel: 0553 236 10 29

E-mail: ozerozocak@erciyes.edu.tr

Yazışma Adresi: Konaklar Mah. Avanos Cad. Çankaya Sit. 26/6 Melikgazi/Kayseri

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
İlköğretim	Fatih İ.Ö.O	2002
Ortaöğretim	M. Mustafa Eminoglu Lisesi	2005
Lisans	Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2010
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Bilim Dalı	2010-2012.

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2011-	Erciyes Üniversitesi Tarih Bölümü	Arş. Gör.

YABANCI DİL

İngilizce (İyi), Fransızca (Orta).

